

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

*Η έννοια της τάξεως και της ευσχημοσύνης στην
Λατρεία
των τεσσάρων πρώτων αιώνων.
Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία*

Αρχιμανδρίτου Ιωαννίκιου Κουλιανόπουλου

Επιβλέπων Καθηγητής: Γεώργιος Ν.Φίλιας

ΑΘΗΝΑ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	4
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ : Η λατρευτική ευταξία στην Καινή Διαθήκη και ιδιαίτερα στην Παύλεια διδασκαλία.....	14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η λατρευτική ευταξία κατά τόν Κλήμεντα Πάπα Ρώμης.....	30
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η λατρευτική ευταξία κατά τις Αποστολικές Διαταγές.....	33
Ιστορικά στοιχεία.....	33
Τα Μυστήρια στις αποστολικές διαταγές.....	42
Γενικά.....	42
Το Βάπτισμα.....	45
Ο Γάμος.....	57
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η λατρευτική ευταξία κατά τους Καππαδόκες Πατέρες.....	63
Βασίλειος ο Μέγας.....	63
Γρηγόριος Νύσσης.....	69
Περί ευσχημοσύνης.....	69
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Η λατρευτική ευταξία τόν Δ' αιώνα.....	72
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	80
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	82
Ελληνική.....	82
Ξενόγλωσση.....	88
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ:	
Η λατρευτική ευταξία κατά τους Κολλυβάδες Πατερες.....	90
Ο όσιος Αθανάσιος ο Πάριος.....	91
Προτάσεις του αγίου Αθανασίου για τα ιερά Μυστήρια.....	93
Τέλεση του αγίου Βαπτίσματος κατά τη Μεγάλη Τεσσαρακοστή.....	94

Τελετουργικές οδηγίες περί του αγίου Βαπτίσματος και αναθεώρηση των Λατινικών καινοτομιών.....	94
Το λειτουργικό έργο του αγίου Αθανασίου του Παρίου.....	95
Ο άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης.....	96

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΛΑ	Απαντήσεις εις λειτουργικά απορίας, Εκδόσεις «Αποστολική Διακονία», τ' Α' (1-150), Αθήνα 1997, τ' Ε' (501-600), Αθήνα 2003
ΒΕΠΕΣ	Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών συγγραφέων. Εκδόσεις «Αποστολική Διακονία», Αθήνα 1955
ΕΕΘΣΠΑ	Επιστημονική επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
ΕΠΕ	Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας. Πατερικές εκδόσεις» Γρηγόριος Παλαμάς», Θεσσαλονίκη, 1972
ΛΘ	Ι.Μ.ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Λειτουργικά Θέματα, τ' Γ' (11-15), Θεσσαλονίκη 1977
ΡG	J.P.MIGNE, Patrologiae cursus completus, series Graeca, Παρίσι-Montrouge 1857-1866(τόμοι 161)
SC	Sources Cretiennes, sous la direction de C.MODESERT, Παρίσι 1942
ΘΗΕ	Θρησκευτική και Ήθική Έγκυκλοπαιδεία, Αθήναι 1962εξ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ανά χείρας διπλωματική εργασία αποτελεί την μεταπτυχιακή ερευνητική προσπάθεια του υπογράφοντος στο θέμα της λειτουργικής τάξεως, η οποία πηγάζει από την παύλεια επιταγή περί τάξης και ευσημωσύνης στη θεία Λατρεία. Όπως είναι γνωστό η απόλυτη φανέρωση του υπεραισθητού, του μυστηρίου της ενανθρωπίσεως, το άγγελμα της δόξης, το απόλυτα λυτρωτικό, σωτηριολογικό και εσχατολογικό γεγονός. Όλα αυτά πραγματοποιούνται αιώνες τώρα μέσα στο Μυστήριο των Μυστηρίων, την Θεία Ευχαριστία.

Εντός του Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας δεν τελείται μόνον η μεταβολή των στοιχείων της φύσης, δεν συντελείται μόνον η ανακαίνιση και ο αγιασμός του ανθρώπου, αλλά μεταποιείται και μεταμορφώνεται ολόκληρος ο υλικός κόσμος σε Εκκλησία, υψώνεται από το επίπεδο του χοϊκού ανθρώπου, στο επίπεδο της κοινωνίας αγάπης των προσώπων κατά το πρότυπο της Αγίας Τριάδος.

Όλα τα ανωτέρω είναι η βιωματική παράδοση και πίστη της Εκκλησίας, του ζωντανού σώματος του Χριστού, που διεσώθη μέσω της λατρείας και με τη χάρη του Θεού, καθοδηγεί τον άνθρωπο στο χώρο και το χρόνο της εν Χριστώ σωτηρίας. Απαραίτητα συστατικά της αδιατάρακτης συνέχειας αυτής της παράδοσης είναι η τάξη και η ευσημωσύνη, συστατικά τα οποία ακολουθούνται ευλαβικά εδώ και αιώνες από τους Οικονόμους των Θείων Μυστηρίων και προεστώτες των εκκλησιαστικών συνάξεων.

Η ευταξία της χριστιανικής λατρείας εμπνέεται από τον Παύλειο λόγο *«Πάντα ευσημώτως και κατά τάξιν γινέσθω»*(Α΄ Κορ. 14, 40). Ο Απόστολος των Εθνών Παύλος με φωτισμό του Αγίου Πνεύματος, κατέστησε την λατρεία της Εκκλησίας απόλυτα τακτική και κόσμια στα πλαίσια της θείας Οικονομίας.

Στο σημείο αυτό αισθάνομαι επιτακτική την ανάγκη να εκφράσω καθηκόντως τις ευχαριστίες μου στον Ελλογιμώτατο δάσκαλό μου κ. Γεώργιο Φίλια, Καθηγητή της Λειτουργικής στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, γιατί με την σοφή και εμπνευσμένη διδασκαλία του μου παρείχε την ευκαιρία να ασχοληθώ και να εμβαθύνω στο τεράστιο ενδιαφέροντος και σημασίας θέμα της τάξεως και της ευσημωσύνης της λατρείας της Εκκλησίας. Θερμότερες ευχαριστίες επιθυμώ να εκφράσω και

προς τα δύο επόμενα μέλη της Επιτροπής Καθηγητή και Πρόεδρο του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας, κ. Σωτήριο Δεσπότη, καθώς και την Επίκουρη Καθηγήτρια κ. Ελένη Γιαννακοπούλου, για την εξαιρετική ερευνητική συνδρομή και βοήθειά τους κατά την διαδικασία της συγγραφής της εργασίας.

Προσπάθησα να προσεγγίσω το παρόν θέμα με όση δύναμη διαθέτω αλλά δεν παύει να αποτελεί δειλά και προσεκτικά βήματα σε ένα πανώριο δάσος που είναι γνόφος και φως μαζί.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εισαγωγικά σχόλια

Στη σύναξη της Εκκλησίας βρίσκεται η αφετηρία και η ολοκλήρωση της χριστιανικής ζωής. Στο μυστήριο της θείας Ευχαριστίας συμπυκνώνεται ο χρόνος και ανακύπτουν θέματα ευταξίας, συνέπειας και ευσημοσύνης. Έτσι, η εκκλησιαστική τάξη και ευσημοσύνη άρχισε να διαμορφώνεται από την εποχή της συγκρότησης των πρώτων χριστιανών σε σώμα και της συνάθροισής τους σε ευκτήριους οίκους με σκοπό τη λατρεία του αληθινού Θεού.

Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται στο συλλογικό έργο των Γ. Ράλλη και Μ. Ποτλή: «Τάξις συνέχει πάντα και τα επουράνια αλλά και τα επίγεια»¹. Με αυτή την αποφθεγματική αποστροφή πού ερείδεται από την αρχαιοελληνική φιλοσοφούσα σκέψη και διανόηση και στη συνέχεια αναπαραγάγεται και αναλύεται θεολογικά μέσα στα Αρεοπαγίτικα συγγράμματα αρχίζει ο ιερός Βαλσαμών το ερμηνευτικό του σχόλιο στον 34^ο Αποστολικό Κανόνα. Δεν πρέπει να λανθάνει της προσοχής ότι η λατρεία της Εκκλησίας αποβλέπει στη δοξολογία του Τριαδικού Θεού, ο οποίος είναι η πηγή, η έκφραση και η συνισταμένη της τάξεως. Όλα τα επί γης τελούμενα έχουν την αναγωγή τους στο επουράνιο Θυσιαστήριο και στον επουράνιο θρόνο του Βασιλέως της δόξης.

Στό σημείο αυτό είναι απαραίτητο να σημειωθεί ότι το ζήτημα της ευταξίας και της ευσημοσύνης απασχόλησε πριν την συγκρότηση της Χριστιανικής Εκκλησίας και την αρχαία ελληνική κοινωνική πρακτική. Ειδικότερα, όσον αφορά την ευταξία (εύ + τάξις από το ρ. τάσσω), ως έννοια, στα διάφορα λεξικά της αρχαίας ελληνικής, βρίσκουμε την εννοιολογική σημασία της λέξης «τάξις»: 1. διάταξη, οργάνωση βάσει κανόνων, τάξη | πολιτειακή οργάνωση 2. θέση, αξίωμα, ρόλος, κατάσταση 3. γενικά σύνολο ή ομάδα ανθρώπων, κατηγορία, τάξη (πολιτική, κοινωνική).² Είναι επίσης εξαιρετικά ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι για τους Αρχαίους Έλληνες η ευσημοσύνη αποτελούσε συστατικό στοιχείο

¹ Γ. Ράλλη – Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τομ. Β', Αθήναι, 1852, σ. 46.

² Βλ. «εὐταξία», H.G. Liddell καί R. Scott, *Greek-English Lexicon*, σ. 734. «εὐταξία», Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Τόμ. 6, σ. 3121.

των καλούμενων αρετών της ζωής του πολίτη στο ευρύτερο πλαίσιο της της πόλης.

Οι πτυχές της ευταξίας και της ευσημοσύνης αναφέρονται σε σημαντικό αριθμό έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Ως παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε τις επισημάνσεις για «ευσημοσύνη» του φιλοσόφου Πλάτωνα στο έργο του «Πολιτεία». Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει σε μια συνομιλία με τον Σωκράτη και τον Αδείμαντο: *Ἐὐλογία ἄρα καὶ εὐαρμοστία καὶ εὐσημοσύνη καὶ εὐρυθμία εὐηθεία ἀκολουθεῖ, οὐχ ἦν ἄνοιαν οὖσαν ὑποκοριζόμενοι καλοῦμεν [ὡς εὐήθειαν], ἀλλὰ τὴν ὡς ἀληθῶς εὖ τε καὶ καλῶς τὸ ἦθος κατεσκευασμένην διάνοιαν.*»³ Και σε άλλο σημείο: *«...ἐν πᾶσι γὰρ τούτοις ἔνεστιν εὐσημοσύνη ἢ ἀσημοσύνη. Καὶ ἡ μὲν ἀσημοσύνη καὶ ἀρρυθμία καὶ ἀναρμοστία κακολογίας καὶ κακοηθείας ἀδελφά, τὰ δ' ἐναντία τοῦ ἐναντίου, σῶφρονός τε καὶ ἀγαθοῦ ἦθους, ἀδελφά τε καὶ μιμήματα.»*⁴ Οι έννοιες της ισορροπίας και της αρμονίας αποτελούσαν δύο από τις βασικότερες πεποιθήσεις των αρχαίων Ελλήνων και αποτελούν θεμελιώδεις αρχές. Ο Πλάτων προτάσσει την «ευσημοσύνη», την «ευαρμοστία» και την «ευρυθμία» της πόλης, έτσι ώστε να οικοδομηθεί σε γερά θεμέλια, η ιδανική πολιτεία.

Σε άλλο σημείο του έργου του ιδίου συγγραφέα «Πολιτεία», αναφέρεται: *«φύλακες ὥσπερ ἐν κακῇ βοτάνῃ, πολλὰ ἐκάστης ἡμέρας κατὰ σμικρὸν ἀπὸ πολλῶν δρεπόμενοι τε καὶ νεμόμενοι, ἐν τι συνιστάντες λανθάνωσιν κακὸν μέγα ἐν τῇ αὐτῶν ψυχῇ, ἀλλ' ἐκείνους ζητητέον τοὺς δημιουργοὺς τοὺς εὐφυῶς δυναμένους ἰχνεύειν τὴν τοῦ καλοῦ τε καὶ εὐσχήμονος φύσιν...»*⁵, θέλοντας να τονίσει μια από τις διαπαιδαγωγικές του αντιλήψεις. Γι' αυτό συνιστά, τα έργα τέχνης που πέφτουν στην αντίληψη των παιδιών, να είναι από ηθοπλαστικής απόψεως, άψογα, διότι εάν ανατρέφονται εν μέσω εικόνων κακίας, θα διαμορφώσουν κακό χαρακτήρα, εάν όμως τα δημιουργήματα που τα περιβάλλουν έχουν «τὴν τοῦ καλοῦ τε καὶ εὐσχήμονος φύσιν», θα επιδράσουν ἐπ' αὐτῶν, ως μια αύρα που φέρνει από υγιεινούς τόπους, υγεία. Τέλος, σε άλλο σημείο του έργου αναφέρει: *« Ἄρ' οὖν, ἦν δ' ἐγώ, ὦ Γλαύκων, τούτων ἕνεκα κυριωτάτη ἐν μουσικῇ τροφή, ὅτι μάλιστα καταδύεται εἰς τὸ ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὃ τε ῥυθμὸς καὶ ἀρμονία, καὶ ἐρρωμενέστατα ἄπτεται αὐτῆς φέροντα τὴν εὐσημοσύνην,*

³ Βλ. «Πλάτωνος Πολιτεία», βιβλίο γ', 400e

⁴ Βλ. «Πλάτωνος Πολιτεία», βιβλίο γ', 401a

⁵ Βλ. «Πλάτωνος Πολιτεία», βιβλίο γ', 401c

καὶ ποιεῖ εὐσχήμονα...»⁶, επισημαίνοντας την επίδραση της μουσικής στο χαρακτήρα και στην ψυχή. Ο ρυθμός και η αρμονία, δημιουργούν ευσημοσύνη, ευπρέπεια και κοσμιότητα και κάνουν το άτομο ευπρεπές και κόσμιο. Σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν, η έννοια της ευσημοσύνης, προσιδιάζει στον ηθικό τομέα της ευρύτερης ζωής μας.

Με τον όρο «ευταξία», ασχολήθηκε επίσης, ο μεγάλος αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος Αριστοτέλης. Ιδιαίτερα στο έργο του, «Περὶ Αρετῶν και Κακιῶν», αναφέρει: «παρέπεται δὲ τῇ σωφροσύνῃ εὐταξία, κοσμιότης, αἰδώς, εὐλάβεια. Ἐγκρατείας δ' ἐστὶ τὸ δύνασθαι κατασχεῖν τῷ λογισμῷ τὴν ἐπιθυμίαν ὀρμῶσαν ἐπὶ φάυλας ἀπολαύσεις καὶ ἡδονάς...»⁷. Σε αυτό το έργο αναπτύσσονται ζητήματα ηθικής και συγκεκριμένα αναλύονται διεξοδικά οι βασικότερες αρετές, ενώ παράλληλα παρατίθενται και τα αντίθετά τους, οι κακίες. Στο έργο αυτό δομείται ένας τρόπος ζωής πάνω στη λογική και στην ορθότητα. Η διαχρονικότητα του παρόντος έργου αναφάνεται από το γεγονός ότι, όπως οι άνθρωποι εκείνης της εποχής, έτσι και εμείς σήμερα μπορούμε μέσα από τέτοιου είδους κείμενα να αναζητήσουμε μια αποτελεσματικότερη ηθική αγωγή και μόρφωση των πολιτών.

Είναι ιστορικά γνωστό από τις μαρτυρίες τῶν πηγῶν της πρώιμης χριστιανικής γραμματείας πως οι συγκεντρώσεις της πρώτης Εκκλησίας, οι συνάξεις πραγματοποιούνταν στο χώρο των ιδιωτικῶν οικιών: «Καθ' ἡμέραν τε προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν ἐν τῷ ἱερῷ, κλῶντές τε κατ' οἶκον ἄρτον, μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καὶ ἀφελότητι καρδίας»⁸. Οι ιδιωτικές αυτές οικίες, όπως ήταν φυσικό, ήταν κατά τόπους διαφόρων τύπων. Στην Συρία και την Παλαιστίνη οι οικίες ήταν μονώροφοι, από πάνω δε είχαν ανώγειο στο οποίο μπορούσε να ανέλθει κάποιος από εξωτερική σκάλα.⁹ Στη Μικρά Ασία, Ελλάδα και Μεσοποταμία επικρατούσε ο Ελληνιστικός τύπος οικίας που έφερε αίθριο, δηλαδή υπαίθριο χώρο που είχε κίονες, οι οποίοι συγκρατούσαν υπόστεγα. Απέναντι του αίθριου υπήρχε η καλύτερη αίθουσα της οικίας, που ονομάζονταν «ανδρῶν».¹⁰

⁶ Βλ. «Πλάτωνος Πολιτεία», Βιβλίο γ', 401e

⁷ Βλ. Αριστοτέλη, «Περὶ ἀρετῶν και κακιῶν», 1250b

⁸ Βλ. Πράξ. 2,46.

⁹ Βλ. Γ. Αντουράκη, Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική. Τόμ 1 Αρχιτεκτονική-Ναοδομία (Αθήνα, 2003) 193-195.

¹⁰ Βλ. Αθ. Αντωνόπουλου, Μυστικός Δείπνος-Θεία Εὐχαριστία. Από τὴν διδασκαλίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων. (Αθήνα: Ἐκδόσεις Γρηγόρη, 2005) 128έξ, 210έξ. Βλ. επίσης, Κ. Καλοκύρη, Πηγαί της Χριστιανικής Αρχαιολογίας. Κείμενα και Μνημεία, Θεσσαλονίκη, 1975, σσ. 14εξ. L. M. White, *The Social*

Σ' αυτές τις οικίες συγκεντρώνονταν οι Χριστιανοί το βράδυ για το κήρυγμα, την κοινή προσευχή και τα κοινά δείπνα, τις περίφημες «αγάπες», επιβίωση των οποίων είναι η σημερινή αρτοκλασία. Αλλά, όταν, περί τα τέλη του 2^{ου} αιώνα, οι Χριστιανικές κοινότητες πολλαπλασιάστηκαν, παρέστη η ανάγκη δημιουργίας ιδιαίτερου χώρου για την λατρεία. Αυτό έγινε και για ένα επιπλέον λόγο. Επειδή όλα αυτά γίνονταν σε ιδιωτικούς χώρους, υπήρχαν ανάμεσα στους πιστούς και αιρετικοί που με τη στάση τους δημιουργούσαν προβλήματα. Έτσι καταβλήθηκε η προσπάθεια να συνέρχονται οι Χριστιανοί σε χώρους αναγνωρισμένους και ελεγχόμενους από την Εκκλησία, προς αποφυγή αταξιών.

Ο χώρος όμως αυτός, τον 2^ο αιώνα μ.Χ. δεν ήταν κάποιος ιδιαίτερος ναός που είχε κτιστεί αποκλειστικά γι' αυτό το σκοπό, δηλαδή αναφορικά με τα της θείας λατρείας, αλλά κάποια αίθουσα που είχε παραχωρηθεί από κάποιο πλούσιο ιδιώτη ή την κοινότητα, η οποία όμως ήταν μόνιμα παραχωρημένη για λατρευτικούς σκοπούς, όπως μας πληροφορεί και ο Ωριγένης: «ο σταθερός χώρος ο οποίος αποτελεί την συγκέντρωση των επί τω αυτώ πιστευόντων ...»¹¹.

Περί το 200 μ.Χ. ο κοινός αυτός χώρος που προορίζεται αποκλειστικά για τη λατρεία ονομάστηκε «Εκκλησία» με την έννοια πλέον όχι της συγκέντρωσης, αλλά του χώρου, στον οποίο λάμβανε χώρα η συγκέντρωση. Άλλες ονομασίες που χρησιμοποιήθηκαν για το χώρο αυτό είναι και οι παρακάτω: «Κυριακόν» από το Κύριος ή «*Dominicum*» από το Λατινικό *Dominus* = Κύριος, όπως μας παραδίδει ο Κυπριανός,¹² «*domus dei*» = οίκος του Θεού, αλλά και «οίκος Κυρίου» και ως «*sacraria*» = ιερά. Μορφολογικά οι Εκκλησίες αυτές (Ναοί) δεν διέφεραν σε τίποτα, από τις υπόλοιπες αστικές οικίες, δεν είχαν δηλαδή οικοδομηθεί με κάποιο ιδιαίτερο ρυθμό = τρόπο ή δεν έφεραν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά με σκοπό να ξεχωρίζουν από τα υπόλοιπα κτίσματα, για λόγους καθαρά ασφαλείας των Χριστιανών. Οι οίκοι αυτοί γνωρίζουν ευρύτατη εξάπλωση τον 3^ο αιώνα μ.Χ.¹³

Origins of Christian Architecture, Τόμ. 1, *Building God's House in the Roman World. Architectural Adaptation Among Pagans, Jews and Christians*, Trinity Press International, Valley Forge, 1990, σσ. 11εξ.

¹¹ *Περί Ευχής* 31,6

¹² *De habitu virginum* 7.

¹³ Βλ. Γ. Αντουράκη, *όπ.π.*, σσ. 195 εξ.

Η εν Χριστώ κοινωνία διαφοροποιείται αμετάκλητα και οριστικά από κάθε άλλη εγκόσμια κοινωνία. Όλες οι ανθρώπινες κοινωνίες θεμελιώνονται σε ορισμένες ιδεολογικές κ.λπ. προϋποθέσεις, βάσει των οποίων συγκροτούνται, ιδιαίτερα στην εποχή μας. Η κοινωνία του σώματος του Χριστού εισήλθε στον κόσμο ως «καινή κτίσις»¹⁴. Η Εκκλησία είναι μυστήριο «ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων ἐν τῷ Θεῷ»¹⁵ και «πρότερον κτισθείσα, μετὰ ταῦτα γεννᾶται ἐκ Θεοῦ»¹⁶. Εισέρχεται ἐν Χριστῷ και δια Χριστοῦ στον κόσμο ως νέο ολότελα μέγεθος στην ανθρώπινη ιστορία. Το Πρόσωπο του Χριστοῦ, το κατ' εξοχήν και μόνο «νέο» που γνώρισε ποτέ ο κόσμος. Ο Χριστός είναι ο θεμέλιος λίθος, για την ενότητα, της δικῆς Του κοινωνίας. Ο ίδιος ο Χριστός εξασφαλίζει την ενότητα και την τάξη στην εκκλησία και οι λατρευτικές εκδηλώσεις για το Πρόσωπό Του απαιτούν ευπρέπεια και σεβασμό. Απαιτούν να αποδίδεται η προσήκουσα ευσημοσύνη, ὡστε να θεμελιωθεῖ η εκκλησιαστική τάξη. Η εκκλησιαστική τάξη δημιουργεί τις προϋποθέσεις ανάδειξης χαρισμάτων και ιδιωμάτων τα οποία συνθέτουν ἀκόμη περισσότερο την ευσημοσύνη και την ευταξία.

Η ευταξία της θείας λατρείας μετὰ ἀπὸ την ιστορική καταγραφή και την αποθησαυρισμένη παράδοση δια μέσου των αἰώνων διδάσκει το ἀληθινό χριστιανικό ἦθος, αυτό που χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐπίγνωση της σημασίας της ιεραρχικής δομῆς της Εκκλησίας. Θεμελιώδες στοιχείο της ευταξίας της θείας λατρείας είναι η ἀναγνώριση του γεγονότος, ὅτι κανείς δεν εισέρχεται στην Βασιλεία του Θεοῦ μόνος. Σαφῶς και κατὰ τη Θεία Ευχαριστία, πρέπει να υπάρχει συνοχή και ενότητα, μεταξύ κλήρου και λαοῦ.

Οι Αποστολικές Διαταγές (4^{ος} αι. μ.Χ.) παρουσιάζουν την ενότητα της ευχαριστιακῆς συνάξεως, η οποία διαφαίνεται ως συνιερουργία κλήρου και λαοῦ κατὰ τη Θ. Ευχαριστία, δηλαδή ως συλλογική πράξη, ως ἔργο του λαοῦ που, συγχρόνως, ἀποτελεῖ και ἔκφραση της ενότητάς του.¹⁷ Μια ἄλλη παράμετρος που μαρτυρεῖ τη συλλογικότητα της πράξης της Θ. Ευχαριστίας καθῶς και την ενότητα κλήρου και λαοῦ είναι το σοβαρό ζήτημα σχετικά με το πρόσωπο που προῖστατο της ευχαριστιακῆς συνάξεως. Σήμερα η χρήση του ὄρου «ιερεῦς» εισάγει σε ἀρκετές περιπτώσεις μια διάκριση μετὰ κλήρου και λαοῦ. Αυτό δεν ἴσχυε ὁμως

¹⁴ Βλ. Γαλ. 6,15.

¹⁵ Βλ. Εφ. 3,9. Βλ. και Ι. Καραβιδόπουλου, *Αποστόλου Παύλου Επιστολές προς Εφεσίους, Φιλιππησίους, Κολοσσαείς, Φιλήμονα*, Εκδόσεις Ποσειδάριος, Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 140.

¹⁶ Βλ. Μέγας Αθανάσιος, ΕΠΕ τόμ.36 σελ.1004-1005

¹⁷ Βλ. VIII, 33, 1 PG 1, 1133B.

κατά τους τρεις πρώτους χριστιανικούς αιώνες, κατά τους οποίους κατά την τέλεση της Θ. Ευχαριστίας χρησιμοποιείται ο όρος «προεστώς» και «προϊστάμενος».¹⁸ Ο άγιος μάρτυς και φιλόσοφος Ιουστίνος στο «Διάλογο προς Τρύφωνα» αποδίδει τον όρο «ιερεύς» μόνο στο Χριστό.¹⁹ Αξιοπρόσεκτο είναι και το γεγονός ότι, σύμφωνα με το «Ευχολόγιο» του Σεραπίωνος Θμούεως (μέσα του 4^{ου} αι. μ. Χ.) αλλά και άλλα κείμενα της εποχής, ο Επίσκοπος προσφέρει τα δώρα που οι πιστοί προσκομίζουν στο ναό²⁰. «Η τελευταία αυτή φράση είναι αποκαλυπτική του βαθύτερου συνδέσμου κλήρου και λαού κατά την Θεία Ευχαριστία: ο Επίσκοπος επιτελεί την ευχαριστία του λαού. Είναι σαφές ότι δια της προσφοράς του αυτής ο λαός συνιερουργεί με τον κλήρο...»²¹.

Κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, όπως μαρτυρείται στο περιεχόμενο των κειμένων της εποχής αυτής, οι πιστοί αποτελούν ένα σώμα, το οποίο αναδεικνύει τους ποιμένες του και λατρεύει το Θεό με πλήρη και τέλεια συμμετοχή του κάθε μέλους του. Ο λαός συμμετέχει ενεργά στα της λατρείας εν γένει και ειδικότερα στην ευχαριστιακή σύναξη, αποκρινόμενος με το «Κύριε ελέησον» στις προτροπές του διακόνου ή επισφραγίζοντας με το «Αμήν» τις ευχές του πρεσβυτέρου ή του Επισκόπου και ψάλλοντας ψαλμούς ή τροπάρια, είναι δηλαδή συνιερουργός του προεστώτος, ιερέα ή επισκόπου. Η σημερινή μορφή της λατρείας διατηρεί τον παλαιοχριστιανικό της πυρήνα, παρά τις μεταβολές που έχουν επέλθει με την πάροδο του χρόνου, πράγμα που δείχνει ότι αφενός η λατρεία δεν είναι γέννημα των εκάστοτε μεταβαλλόμενων συνθηκών και αφετέρου ότι δεν πρόκειται για μουσειακό είδος, αλλά μια ζώσα πραγματικότητα.²²

¹⁸ Βλ. Α' Θεσ., 5,12 Βλ. και Ι. Γαλάνη, *Η Πρώτη Επιστολή του Απ. Παύλου προς Θεσσαλονικείς*, Εκδόσεις Πουρναράς, Θεσσαλονίκη, 2004, σσ. 315εξ. Βλ. και Ρωμ. 12,8. Βλ. και Ιουστίνου, *Α' Απολογία*, 65,3 και 67,5.

¹⁹ Βλ. ΡΓ 6, 475Α.

²⁰ «Δέξαι δὲ καὶ τὴν εὐχαριστίαν τοῦ λαοῦ καὶ εὐλόγησον τοὺς προσενεγκόντας τὰ πρόσφορα καὶ τὰς εὐχαριστία» (*Ευχὴ προσφόρου Σεραπίωνος επισκόπου*, ΒΕΠΕΣ 43, 1971, σ. 77).

²¹ Γεωργίου Ν. Φίλια, «Στις πηγές της Ευχαριστιακής ενότητας κλήρου και λαού», ΣΥΝΑΞΗ, τ. 50, 1994, σ.103

²² Βλ. Γιάννη Τσερεβελάκη, "Σχέσεις Κλήρου και Λαού στη Θεία Λειτουργία" <http://theologoi-kritis.sch.gr/docs/arthrografia/tserevelakis.doc>

Ερευνητική μεθολογία και Διάρθρωση του περιεχομένου της διπλωματικής εργασίας.

Με βάση τα ανωτέρω εισαγωγικά στοιχεία, στην παρούσα εργασία θα ακολουθήσουμε την ιστορικοκριτική ερευνητική μεθοδολογία. Έχοντας επίσης και τον χαρακτήρα της συγχρονισμένης έρευνας, η προσπάθειά μας θα προσεγγίσει και πρακτικά θέματα, τα οποία σχετίζονται με την καθημερινή τάξη και ευσημοσύνη στα λατρευτικά δρώμενα της σημερινής εκκλησιαστικής πραγματικότητας.

Ειδικότερα, στα επιμέρους κεφάλαια της εργασίας θα γίνει προσπάθεια προσέγγισης και ανάλυσης της έννοιας της τάξης και της ευσημοσύνης στη λατρεία της εκκλησίας μας, συμφώνως προς την γενική διατύπωση του Αποστόλου Παύλου, στην Α' προς Κορινθίους Επιστολή του, «πάντα εὐσημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω».²³

Στό πρώτο κεφάλαιο, η ερευνητική προσπάθειά μας θα ερευνήσει τό θέμα της λατρευτικής τάξης και της ευσημοσύνης στό πλαίσιο τῶν κειμένων της Καινῆς Διαθήκης. Ειδικότερα, η έρευνα μας θα εστιαστεί κυρίως στήν ανάλυση της λατρευτικής τάξης και της ευσημοσύνης στό περιεχόμενο της Παύλειας διδασκαλίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο η έρευνά μας θα επικεντρωθεί στήν ανάλυση της λατρευτικής τάξης και της ευσημοσύνης στό περιεχόμενο έργων της καλούμενης πρώϊμης χριστιανικής γραμματείας.

Στα επόμενα τρίτο, τέταρτο και πέμπτο κεφάλαιο η ίδια έρευνα θα προσεγγίσει την λατρευτική τάξη και την ευσημοσύνη στό περιεχόμενο έργων της Πατερικής παράδοσης και της εκκλησιαστικής γραμματείας των τεσσάρων πρώτων αιώνων. Ιδιαίτερη αναφορά θα γίνει στις σχετικές με τό ερευνώμενο θέμα της εργασίας, θέσεις και προτάσεις στις Αποστολικές Διαταγές, στα έργα του 4^{ου} αιώνα, κυρίως στα των Καππαδοκῶν Πατέρων. Τέλος, στο Παράρτημα θα παρατεθούν οι απόψεις των Κολλυβάδων Πατέρων, ως μία τιμή προς την προσφορά τους (στην νεότερη ελληνική Εκκλησία) για την επανεύερση του νοήματος της «τάξεως» και της «ευτάξιας», μετά από τη μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Η διπλωματική εργασία μας ολοκληρώνεται με την ανάπτυξη των τελικών συμπερασμάτων της έρευνάς μας και τον τελικό βιβλιογραφικό κατάλογο.

²³ Βλ. Α' Κορ. 14:40.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:

Η λατρευτική τάξη και η ευταξία στην Καινή Διαθήκη και ιδιαίτερα στην Παύλεια διδασκαλία

Το θέμα της ευταξίας στις συνάξεις είναι μια έννοια που τίθεται και προβάλλεται με έμφαση στα βιβλικά κείμενα. Μάλιστα και πριν την εποχή της Καινής Διαθήκης, Ιερείς και λαός οφείλουν να λατρεύουν το Θεό κατά την αρμόζουσα τάξη. Στο βιβλίο της Εξόδου περιγράφεται η οργάνωση της ιουδαϊκής λατρείας, η οποία παρουσιάζεται από τον Μωυσή να γίνεται κατά τον τύπο της ουράνιας²⁴. Στο βιβλίο των Μακκαβαίων επισημαίνεται η ανάγκη τήρησης της ευταξίας στο Ιερό: *καί εὐπρέπεια καταπλαγείς, θαυμάσας δέ καί τήν τοῦ Ἱεροῦ εὐταξίαν*²⁵. Ο Προφήτης Ιερεμίας επίσης τονίζει ότι *ἐπικατάρatos πᾶς ὁ ποιῶν τά ἔργα Κυρίου ἀμελῶς*²⁶, αναφερόμενος στην ευθύνη, που έχουν οι ιερείς έναντι του λαού, ώστε να οδηγηθεί μέσω αυτών προς τον Θεό, ενώ στους Μακκαβαίους εκθειάζεται η ευσχημοσύνη και η ιεροπρέπεια του αρχιερέα²⁷.

Γιά την περίοδο της Καινής Διαθήκης εισαγωγικά νά αναφέρουμε ότι ὡς *ευσχήμων ἄνθρωπος (εὐ+σχῆμα)*, παρουσιάζεται: «ο ἔχων καλόν σχῆμα, καλούς τρόπους, καλόν χαρακτήρα, ο αξιόλογος ἄνθρωπος». Συγκεκριμένα στό Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο, «ευσχήμων» καλεῖται ο Ἰωσήφ, ο ἀπό Ἀριμαθαίας βουλευτής, και ἄρα αξιόλογο πρόσωπο στην ιουδαϊκή κοινωνία, ὡς μέλος του συνεδρίου: «ἦλθεν Ἰωσήφ ὁ ἀπό Ἀριμαθαίας, εὐσχήμων βουλευτής, ὃς καί αὐτός ἦν προσδεχόμενος τήν βασιλείαν τοῦ θεοῦ· τομήσας εἰσῆλθεν πρὸς Πιλάτον, καί ἠτήσατο τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ».²⁸ Το ἐπίθετο «ευσχήμων» χρησιμοποιεῖται στην Καινή Διαθήκη, προκειμένου και περί γυναικῶν: «Οἱ δὲ Ἰουδαῖοι παρώτρυναν τὰς σεβομένας γυναῖκας καί τὰς εὐσχήμονας καί τοὺς πρώτους τῆς πόλεως, καί ἐπήγειραν διωγμὸν ἐπὶ τὸν Παῦλον καί τὸν Βαρνάβαν, καί ἐξέβαλον αὐτοὺς ἀπὸ τῶν ὁρίων αὐτῶν» και

²⁴ Βλ. Ἐξ. 36–40.

²⁵ Βλ. Γ' Μακκ. 1, 9-10.

²⁶ Βλ. Ἱερ. 31, 10.

²⁷ Βλ. Γ' Μακκ. 2, 1: «Ὁ μὲν οὖν ἀρχιερεὺς Σίμων, ἐξεναντίας τοῦ ναοῦ κάμψας τὰ γόνατα καί τὰς χεῖρας προτείνας ἐντάκτως, ἐποίησατο τήν δέησιν τοιαύτην»

²⁸ Βλ. Μάρκ. 15:43. Βλ. και Ι. Καραβιδόπουλου, *Τό Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο*, Εκδόσεις Πουρναράς, Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 501-503.

«Πολλοὶ μὲν οὖν ἐξ αὐτῶν ἐπίστευσαν, καὶ τῶν Ἑλληνίδων γυναικῶν τῶν εὐσχημόνων καὶ ἀνδρῶν οὐκ ὀλίγοι».²⁹

Ο συγγραφέας της προς Εβραίους επιστολής περιγράφει τη σύνδεση ουράνιας και επίγειας λατρείας και την τάξη που πρέπει να τηρείται στην Παλαιά Διαθήκη: «εἰ μὲν γάρ ἦν ἐπὶ γῆς, οὐδ' ἂν ἦν ἱερεὺς, ὄντων τῶν ἱερέων τῶν προσφερόντων κατὰ τὸν νόμον τὰ δῶρα, οἵτινες ὑποδείγματι καὶ σκιᾷ λατρεύουσι τῶν ἐπουρανίων, καθὼς κεχηματίσται Μωϋσῆς μέλλων ἐπιτελεῖν τὴν σκηνὴν· ὅρα γάρ φησί, ποιήσεις πάντα κατὰ τὸν τύπον τὸν δειχθέντα σοι ἐν τῷ ὄρει, νυνὶ δὲ διαφορωτέρας τέτευχε λειτουργίας, ὅσω καὶ κρείττονός ἐστι διαθήκης μεσίτης, ἥτις ἐπὶ κρείττοσιν ἐπαγγελίαις νενομοθέτηται».³⁰ Ο ίδιος ο Μωυσῆς τονίζει εδώ την ανάγκη της πιστῆς τήρησης της τάξης, ὥστε οποιαδήποτε διατάραξη να μην καταλήξει σε τροχοπέδη της αναγωγῆς των πιστῶν προς τη συμμετοχή τους στην ουράνια λατρεία.

Επίσης, ο Απόστολος Παῦλος στην προς Ρωμαίους επιστολή του παρακαλεῖ τους χριστιανούς «παραστῆσαι τὰ σώματα αὐτῶν θυσίαν ζῶσαν, ἀγίαν, εὐάρεστον τῷ Θεῷ, τὴν λογικὴν λατρείαν αὐτῶν»³¹. Ζῶσα λέγεται η θυσία, και ὄχι νεκρή, ὅπως ἦταν των βοῶν και των τράγων, διότι προσφέρονται πλέον τα ζωντανά ἔργα της αρετῆς. Προτρέπει να παρασταθῶν τα σώματα των πιστῶν στο Θεό ως θυσία ὄχι νεκρή ἀλλὰ ζωντανή· νεκρώνοντας τα πάθη και τις επιθυμίες του σώματος, τότε ο πιστός ζῆ εν Χριστῷ κατὰ το Ευαγγέλιο. Λογική δε δεν εἶναι μόνο η διά λόγων και δοξολογίας λατρεία, ἀλλὰ και η «κατὰ Χριστόν πολιτεία»³². Η νέα αὐτή λατρεία πρωτοτυπεί, καθὼς εἶναι λατρεία «ἐν Πνεύματι». Διὰ της ανακαινίσεως του Ἁγίου Πνεύματος, η λατρεία καθίσταται εσωτερική με

²⁹ Βλ. Πράξ. 13:50 και 17:12. Βλ. Γ. Γρατσέα, «Εὐσχημόνων», *Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαδεία*, Τόμ. 5 (1964) στ. 1103.

³⁰ Βλ. Ἐβρ. 8, 5-6. Βλ. και Ἐξ. 36, 8-37, 37, 1-21, Λευιτ. 9, 1-23, 10, 16-20. Βλ. και Γ. Γρατσέα, *Ἡ Προς Εβραίους Επιστολή*, Εκδόσεις Πουρναρά. Θεσσαλονίκη, 1999, 568εξ.

³¹ Βλ. Ρωμ. 12, 1. Βλ. και D. Moo, *The Epistle to the Romans*, Eerdmans, Grand Rapids, 1996, 744εξ.

³² Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους*. Ὁμιλία 20, 2. PG 60, 597: «οὐδέν ἔχουσα σωματικόν, οὐδέν παχύ, οὐδέν αἰσθητόν». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Κατὰ Ἰουδαίων*, Λόγος 5. PG 48, 905-904. ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΟΥ, *Ἐπιστολῶν βιβλίον 3*, Ἐπιστολή 75, Θεοδοσίῳ Ἐπισκόπῳ. PG 78, 781C-D: «θῦμα κάλλιστον τό τὴν γνώμην ἔχειν εὐαγῆ καὶ τὴν σάρκα ἀγνήν... ἕκαστος δὲ οἰκείου σώματος ἱερεὺς κεχειροτόνηται... ἵνα της κακίας ἄρξας τό σῶμα τέμενος ἢ ἱερόν τῆς ἀγνείας κατασκευάσῃ». ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ, *Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν*, Κεφάλαιον 12. PG 124, 497A-C. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΚΥΡΟΥ, *Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν*, Κεφάλαιον 12, 1. PG 82, 185. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἑρμηνεία εἰς τὰς ἸΔ' Ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, τ. Α', εκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1989, σ. 286, υποσημ. 291.

την πλήρη αφοσίωση εκάστου πιστού. Δεν είναι επιδερμική και επιφανιδόμενη, όπως των Φαρισαίων και γενικότερα των Ιουδαίων, η οποία περιορισμένη μόνο στα χείλη και την εκφορά και την πιστή τήρηση νομικών κανόνων και διατάξεων, καθίσταται σαθρή, ατελέσφορη, άκαρπη και υποκριτική³³. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις συνάξεις ήταν ανεπίτρεπτες οποιεσδήποτε αταξίες και ακαταστασίες. Στην Α' προς Κορινθίους επιστολή αναφέρεται ότι «οὐκ (γάρ) ἐστὶν ἀκαταστασίας ὁ Θεός, ἀλλ' εἰρήνης»³⁴ και συνεχίζει: «πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω»³⁵, όπως αρμόζει στον Θεό. Ο Ιησούς Χριστός παρέδωσε την Εκκλησία κατά τον τρόπο που την παρέδωσε στους Αποστόλους και δι αυτών στην Οικουμένη. Ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης υπογραμίζει εμφαντικά ότι ο Θεός δεν είναι Θεός σύγχυσης και αταξίας, αλλά ειρήνης και ευταξίας. Αυτή η ειρήνη και η ευταξία πολιτεύεται σε όλες τις Εκκλησίες των Αγίων, δηλαδή των χριστιανών³⁶.

Περί των συνάξεων πληροφορίες λαμβάνουμε από τα περισσότερα βιβλία της Καινής Διαθήκης, ιδιαίτερα δε από την Α' προς Κορινθίους.³⁷ Κατ' αυτές προσεύχονταν πλούσιοι και πτωχοί. Εξαιτίας της δημιουργουμένης μεταξύ των πλουσίων και των πτωχών διακρίσεως προκαλούνταν ορισμένες αταξίες³⁸. Ο αδελφόθεος Ιάκωβος κατακρίνει την σε βάρος των πτωχών γινομένη προτίμηση σε άνδρα εισερχόμενο «ἐν ἐσθῆτι λαμπρᾷ» στη σύναξη, με την παραχώρηση σε αυτόν διακεκριμένης θέσης³⁹. Ο δε Απόστολος Παύλος με δριμύτητα κατηγορεί τους

³³ Βλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Αρχαί καί χαρακτήρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Συμβολαί εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας, τ. Α', εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Αθήναι, 1993, σ. 76.

³⁴ Βλ. Α' Κορ. 14, 33

³⁵ Βλ. Α' Κορ. 14, 40.

³⁶ Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *ὄπ. π.*, σ. 359. Βλ. και Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, Τά διακονικά παραγγέλματα καὶ ἡ στάση τῶν πιστῶν σπὴ θεία λειτουργία, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 7

³⁷ Σχετικά με τις ανάλογες πληροφορίες της Καινής Διαθήκης και συγκεκριμένα της παύλειας Θεολογίας στο θέμα της τάξης προβλ. την αξιομνημόνευτη ερευνητική καταγραφή του Γ. Ν. Φίλια *Πάντα εὐσχημόνως και κατὰ τάξιν γινέσθω (Α' Κορ. 14,40) Εννοια και σημασία της παύλειας προτροπῆς στη λειτουργική παράδοση της εκκλησίας*, Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού Συνεδρίου Εκκλησία και Κόσμος κατά τον Απ. Παύλο, Βέροια, 2001 σ. 305. Βλ. και Αθ. Αντωνόπουλου, *ὄπ. π.* σσ. 245-252.

³⁸ Βλ. σχετικά: Θ. Ιωαννίδη, «Αταξίες κατά την τέλεση του Κυριακού Δείπνου στην πρώτη Εκκλησία της Κορινθου: Κοινωνιολογική και λειτουργική προσέγγιση», *Απόστολος Παύλος και Κόρινθος (Πρακτικά διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κόρινθος 23-25 Σεπτεμβρίου 2007)*, τόμ. Α', Αθήνα 2009, σσ. 651-689.

³⁹ Βλ. Ιακ. 2, 2-3. Βλ. και S. McKnight, *The Letter of James*, Eerdmans, Grand Rapids, 2011, 174εξ.

ευπορούντες της Εκκλησίας της Κορίνθου, οι οποίοι κατά τα Κυριακά δείπνα σχηματίζοντας ιδιαίτερες ομάδες, διακρινόμενες των πτωχών, πραγματοποιούσαν δαψιλέστερο δείπνο, οι δε πτωχοί παρέμεναν πεινώντας και υστερούμενοι⁴⁰. Είναι άξια προσοχής η παρατήρηση του αποστόλου Παύλου ότι μερικές συνάξεις μπορεί να οδηγηθούν στο χειρότερο. Επισημαίνει, λοιπόν, ότι «*συνερχομένων ὑμῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἀκούω σχίσματα ἐν ὑμῖν ὑπάρχειν*»⁴¹. Είναι δυνατόν να συναθροίζομαστε όλοι στην Εκκλησία και γύρω από την ίδια τράπεζα της αγάπης και να είμαστε χωρισμένοι μεταξύ μας; Προσβάλλουμε κατ' αυτό τον τρόπο τον Κύριο με τις διχονοίες και τις διαστάσεις μας. Στερούμενοι της αγάπης, του κυρίου γνωρίσματος των μαθητών Του, δεν έχουμε καμία θέση στο Ναό Του και την τράπεζά Του. Πέραν τούτου, «*δεῖ γάρ καί αἰρέσεις ἐν ὑμῖν εἶναι, ἵνα οἱ δόκιμοι φανεροί γένωνται ἐν ὑμῖν*»⁴².

Οι Κορίνθιοι επιπλέον επιδίωκαν την ισότητα των δύο φύλων κατά την προσευχή ή την προφητεία με την ίδια περίπου εμφάνιση. Αρχικά, αναφερόμενος ο Παύλος στον άνδρα σημειώνει ότι «*πᾶς ἀνὴρ προσευχόμενος ἢ προφητεύων κατὰ κεφαλῆς ἔχων καταισχύνει τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ*»⁴³. Το «*κατὰ κεφαλῆς ἔχων*» δεν δηλώνει μόνο την κάλυψη της κεφαλής του άνδρα με κάποιο είδος καλύμματος, αλλά και τα μακριά μαλλιά που κρύβουν το κεφάλι και το πρόσωπο. Όποιος άνδρας προσεύχεται ή προφητεύει κατά αυτόν τον τρόπο διαπράττει ατιμία, κάτι που δηλώνει θηλυπρέπεια και γι' αυτό αδικεί το πρόσωπο του Χριστού⁴⁴. Από την άλλη η γυναίκα που προσεύχεται ή προφητεύει «*ἀκατακαλύπτω τῇ κεφαλῇ καταισχύνει τὴν κεφαλὴν ἑαυτῆς· ἐν γὰρ ἐστὶ καὶ τό αὐτό τῇ ἐξυρημένῃ*»⁴⁵. Το «*ἀκατακαλύπτω τῇ κεφαλῇ*» μπορεί να λάβει την ερμηνεία μιας περιποιημένης κατά την κόμη γυναίκας⁴⁶. Η γυναίκα η παντρεμένη που συμπεριφέρεται με αυτό τον τρόπο ντροπιάζει τον άντρα

⁴⁰ Βλ. Α' Κορ. 11, 21

⁴¹ Βλ. Α' Κορ. 11, 18

⁴² Βλ. Α' Κορ. 11, 19. Ενδεικτικά για την ευταξία στις συνάξεις πρβλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αρχαί καί χαρακτήρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Συμβολαί εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, τ. Α', εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήναι 21993.

⁴³ Βλ. Α' Κορ. 11, 4.

⁴⁴ Βλ. Σ. ΧΡ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, *Αποστόλου Παύλου Πρώτη προς Κορινθίους επιστολή*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 180

⁴⁵ Βλ. Α' Κορ. 11, 5

⁴⁶ Περισσότερα περί του θέματος αυτού: Κ. Μπελέζου, *Γυναίκες και Απόστολος Παύλος (οι δύο προς Κορινθίους Επιστολές, υπό το φως της εκκλησιαστικής παραδόσεως και της σύγχρονης φεμινιστικής ερμηνευτικής)*, Αθήνα 2012.

της, αφού λίγο διαφέρει από μια ξυρισμένη ιερόδουλη⁴⁷. Στη χριστιανική κοινότητα υπάρχει ποικιλία χαρισμάτων, αλλά πηγή είναι πάντα το Άγιο Πνεύμα. Όπως διαθλάται η ακτίδα στο πρίσμα με διαφορετικούς χρωματισμούς, έτσι και το Άγιο Πνεύμα εκδηλώνεται υπό διάφορες μορφές στο χαρισματικό σώμα⁴⁸. Και συνεχίζει ο Παύλος: «καθάπερ γάρ τό σῶμα ἔν ἐστι καί μέλη ἔχει πολλά, πάντα δέ τά μέλη τοῦ σώματος τοῦ ἑνός, πολλά ὄντα, ἔν ἐστι σῶμα, οὕτω καί ὁ Χριστός»⁴⁹. Παρηγορεῖ και νουθετεῖ κατά αὐτόν τον τρόπο τους πιστούς που πιστεύουν ότι ἔχουν μικρότερο χάρισμα φέρνοντας την εικόνα του φυσικού σώματος, όπου δεν υπάρχει διάκριση μελών. Όλα τα μέλη συγκροτούν το σώμα και αλληλοεξαρτώνται. Ἐτσι συμβαίνει και στην Εκκλησία, το σώμα του Χριστού, όπου οι διάφοροι χαρισματοῦχοι λειτουργοῦν ἢ οφείλουν να λειτουργοῦν ως μέλη του σώματος του Χριστού. Στό σημείο αὐτό, ο Θεοδώρητος αναφέρει ότι «Χριστόν ἔνταῦθα τό κοινόν σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ἐκάλεσεν, ἐπειδή κεφαλή τοῦδε τοῦ σώματος ἐστίν ὁ Δεσπότης Χριστός»⁵⁰. Ποικίλα τα χαρίσματα, κανένας λόγος ἀρα δεν συντρέχει για να αισθάνεται κάποιος μειονεκτικά και κατώτερος⁵¹. Όλα υπάρχουν, για να πραγματώνεται κάθε στιγμή η ενότητα του σώματος και ο «καταρτισμός τῶν ἁγίων»⁵²· ἐπ' ουδενί δε λόγω σημαίνουν, και δεν πρέπει να σημαίνουν, διαίρεση πιστών.

Ενεργό ρόλο στις συνάξεις λάμβαναν και οι χαρισματοῦχοι, για τους οποίους μας πληροφορεῖ ο απ. Παύλος: «ᾧ μὲν διά τοῦ Πνεύματος δίδεται λόγος σοφίας, ἄλλω δέ λόγος γνώσεως», «ἄλλω δέ προφητεία ἐτέρω δέ γένη γλωσσῶν, ἄλλω δέ ἐρμηνεία γλωσσῶν»⁵³. Ἡ παρέμβαση αὐτή των χαρισματοῦχων, σε συνδυασμό με την προτίμηση που ἔδειχναν οι Κορίνθιοι στη γλωσσολαλία, μπορούσε να αποβεί πρόξενος αταξίας στις λατρευτικές συνάξεις λόγω του ότι ἦταν δυνατόν να παρεμβαίνουν συγχρόνως ὄχι ἕνας, ἀλλά περισσότεροι - και μη υπάρχοντος διερμηνέως να καθίστανται ακατάληπτοι και να μην οικοδομεῖται το πλήρωμα των πιστών⁵⁴.

⁴⁷ Βλ. Σ. ΧΡ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, ὄπ. π., σσ. 179-180

⁴⁸ Βλ. Ὁπ. π., σ. 210.

⁴⁹ Βλ. Α' Κορ. 12, 12

⁵⁰ Βλ. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΚΥΡΟΥ, *Εἰς τήν Α' πρὸς Κορινθίους*, Κεφάλαιον 11, 12. PG 82, 325C.

⁵¹ Βλ. Ενδεικτικά για τους χαρισματοῦχους πρβλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὄπ. π., σσ. 114-115.

⁵² Βλ. Ἐφεσ. 4, 12. Βλ. και Π. Ν. ΣΚΑΛΤΣΗ, ὄπ. π., σ. 8.

⁵³ Βλ. Α' Κορ. 12, 8-10. Βλ. και Σ. Αγουριδῆ, ὄπ. π. σ. 206εξ.

⁵⁴ Βλ. Α' Κορ. 14, 26-28.

Ως εκ τούτου ο Απόστολος Παύλος συνιστά τα πάντα να γίνονται «εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν»⁵⁵, ειδικότερα δε να χρησιμοποιείται γλώσσα καταληπτή από τον λαό. Ιδιαίτερα εξαιρείται από τον Απόστολο η σημασία της προφητείας εν αντιθέσει προς την γλωσσολαλία⁵⁶. Διότι αυτός που γλωσσολαλεί δεν απευθύνεται στους ανθρώπους, αλλά στον Θεό. Αντιθέτως, ο προφητεύων απευθύνεται στους ανθρώπους, τους οικοδομεί στην Εκκλησία, τους προτρέπει, τους ενθαρρύνει⁵⁷. Επιπλέον συντρέχει ο κίνδυνος οι άπιστοι και οι αγράμματοι, που δεν γνωρίζουν τι είναι τα πνευματικά χαρίσματα, «ἐροῦσιν ὅτι μαίνεσθε»⁵⁸. Ακολουθούν οι πρακτικοί κανόνες που πρέπει να τηρούνται στις εκκλησιαστικές συνάξεις. Ο Απόστολος Παύλος ρυθμίζει την τάξη με την οποία πρέπει να γίνεται η διερμηνεία της γλωσσολαλίας και της προφητείας⁵⁹. Ὅσον αφορά τη γλωσσολαλία επιτρέπει σε δύο ή τρεις να ομιλούν με τη σειρά και ένας να διερμηνεύει. Από τους προφήτες δύνανται να ομιλούν δύο ή τρεις και άλλοι να κρίνουν αν ο προφήτης είναι αληθής. Αν σε κάποιον έρθει ξαφνικά η αποκάλυψη ο πρώτος οφείλει να σιωπήσει⁶⁰. Κατά αυτόν τον τρόπο μας διδάσκει την ευταξία και την ταπεινοφροσύνη που πρέπει να υπάρχει κατά τον καιρό των συνάξεων⁶¹.

Τελειώνει με την απαγόρευση στις γυναίκες να ομιλούν στην Εκκλησία⁶², ενώ, στην Α' προς Τιμόθεον συμβουλεύει ότι η γυναίκα οφείλει να προσέρχεται «ἐν καταστολῇ κοσμίῳ, μετὰ αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης»⁶³. Ποια είναι, όμως, η ορθή στάση κατά την προσευχή; Ποιό το βαθύτερο νόημά της; Η απάντηση έρχεται από τον ίδιο τον Παύλο: «ἐάν γάρ

⁵⁵ Βλ. Α' Κορ. 14, 40.

⁵⁶ Περισσότερα περί του θέματος της γλωσσολαλίας πρβλ. Γ. Ν. Φίλια *Πάντα ευσχημόνως και κατὰ τάξιν γινεσθω (Α' Κορ. 14,40) Εννοια και σημασία της παύλειας προτροπής στη λειτουργική παράδοση της εκκλησίας*, Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού Συνεδρίου Εκκλησία και Κόσμος κατά τον Απ. Παύλο, Βέροια, 2001 σσ. 301-303.

⁵⁷ Βλ. Α' Κορ. 14, 2-5.

⁵⁸ Βλ. Α' Κορ. 14, 23

⁵⁹ Ὅσον αφορά αυτή την «τάξη» και τη σχέση της με την ευσχημοσύνη βλ. Σ. Δεσπότη, *Η ιεραποστολική περιοδεία του Παύλου στον ελλαδικό χώρο (Μακεδονία, Αχαΐα, Ασία)*, Αθήνα, Ουρανός, 2010, σσ. 174-175. Στο έργο αυτό τίθεται το θέμα του εάν ο Παύλος εισάγει ένα ομοιόμορφο (για όλες τις Εκκλησίες) τυπικό Λατρείας, ή εάν η κάθε Εκκλησία είχε τη δική της «τάξη».

⁶⁰ Βλ. Α' Κορ. 14, 27-30

⁶¹ Βλ. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ, *Εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους*, Κεφάλαιον 14. PG 124, 745B.

⁶² Βλ. Α' Κορ. 14, 34

⁶³ Βλ. Α' Τιμ. 2, 9-10. Βλ. και Σ. Δεσπότη, *Υπόμνημα στὴν Α' Τιμόθεον. Ο Χριστιανισμός και η «σιωπηλή» εξακτίνωσή του στον κόσμο*, Αθήνα, 2014, σσ. 266-271.

προσεύχομαι γλώσση, τό πνεῦμα μου προσεύχεται, ὁ δέ νοῦς μου ἄκαρπός ἐστι»⁶⁴. Την ερμηνεία του χωρίου την παρέχει ο Θεοδώρητος, διασαφηνίζοντας ότι «πνεῦμα τό χάρισμα καλεῖ· νοῦν δέ τήν σαφήνειαν τῶν λεγομένων»⁶⁵. Ως εκ τούτου η λατρεία πρέπει να τελείται σε γλώσσα καταληπτή από το λαό, ώστε να μπορούν να συμμετέχουν ὅλοι επισφραγίζοντας τον ὕμνο ἢ την ευχαριστία ἢ την προσευχή με το «Ἀμήν»⁶⁶.

Εμβαθύνοντας στη συνέχεια της έρευνάς μας στο ζήτημα της λατρευτικής ευταξίας στην Παύλεια διδασκαλία, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να σημειώσουμε ότι την ιστορική περίοδο κατά την ὁποία ζει ο Απόστολος, η προσευχή, η ακρόαση του λόγου του Θεού και η εξήγηση αυτού ήταν το κέντρο της λατρείας στη Συναγωγή. Ο Παύλος ανατράφηκε εντός αυτού του κύκλου της ευσέβειας. Εντός της Συναγωγῆς και της οικογένειάς του, ο Παύλος έμαθε περί των Πατριαρχῶν, περί του Μωυσέως και του Δαβίδ, περί των Προφητῶν και της αιχμαλωσίας, περί του υπολείμματος, περί της μακκαβαϊκῆς εξεγέρσεως και της απελευθερώσεως ἀπό των Ελλήνων της Συρίας και περί της υποδουλώσεως στη Ρώμη. Εκεί, στη Συναγωγή, ο Παύλος ἤρθε για πρώτη φορά σε επαφή με τον ζήλο για την τήρηση του Νόμου, με την φαρισαϊκή ευσέβεια και με την ελπίδα του Ισραήλ για την απελευθέρωση ἀπό τους Ρωμαίους, μέσω της αποστολῆς του Μεσσία και την επάνοδο των διασκορπισμένων Ισραηλιτῶν στη μητέρα γῆ⁶⁷.

Στην Παύλεια θεολογία περιλαμβάνονται πρακτικές οδηγίες σχετικά με την τάξη που πρέπει να επικρατεῖ στις εκκλησιαστικές συνάξεις⁶⁸. Βέβαια το θέμα της ευταξίας ο Απ. Παύλος διαπραγματεύεται πάντοτε σε σχέση και αναφορά με το θέμα του φαινομένου της γλωσσολαλίας καθώς και αυτό της προφητείας⁶⁹. Παρ' ὅλα αυτά δεν είναι επαρκή τα στοιχεία

⁶⁴ Βλ. Α' Κορ. 14, 14.

⁶⁵ Βλ. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΚΥΡΟΥ, Εἰς τήν Α' πρὸς Κορινθίους, Κεφάλαιον 14, 15. PG 82, 341B

⁶⁶ Βλ. Α' Κορ. 14, 16: «ἐπεὶ, ἐάν εὐλογῆσης τῷ πνεύματι, ὁ ἀναπληρῶν τόν τόπον τοῦ ἰδιώτου πῶς ἐρεῖ τό ἀμήν ἐπὶ τῇ σῆ εὐχαριστίᾳ; ἐπειδὴ τί λέγεις οὐκ οἶδε».

⁶⁷ Βλ. G. Downing, *Order and Disorder in the First Christian Century: A General Survey of Attitudes*, Brill, Leiden-Boston, 2013, σσ. 49 - 51.

⁶⁸ Περισσότερα περί του θέματος της γλωσσολαλίας πρβλ. Γ. Ν. Φίλια Πάντα ευσχημόνως και κατὰ τάξιν γινεσθω (Α' Κορ. 14,40) Εννοια και σημασία της παύλειας προτροπῆς στη λειτουργική παράδοση της εκκλησίας, Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού Συνεδρίου Εκκλησιά και Κόσμος κατὰ τον Απ. Παύλο, Βέροια, 2001 σσ. 311-312.

⁶⁹ Αυτό το θέμα (ενός «τυπικού» στην Κόρινθο) ἴσως πηγάζει ἀπό την αποκαλυπτική γραμματεία. Βλ. Δεσπότη, Σ., *Η Επουράνια Λατρεία στα κεφ. 4-5 της Αποκάλυψης του Ιωάννη*, Wiesbaden 2000, σ. 94.

ώστε να περιγράψουμε το περιεχόμενο και τη δομή μιας χριστιανικής σύναξης. Όμως είναι ξεκάθαρο ότι γίνεται αναφορά στο θέμα της κατά τάξην και ευσημόνως επιτελουμένης λατρείας.

Είναι βασικό στο θέλημα του Θεού, όλα τα πράγματα να λειτουργούν σύμφωνα με το σχέδιό Του. Ακριβώς όπως κάθε άτομο στο απέραντο σύμπαν μας λειτουργεί σύμφωνα με το δημιουργικό σκοπό του Θεού, έτσι πρέπει να λειτουργεί και η εκκλησία εάν θέλει να Τον ευχαριστήσει. Στην Α΄ Κορ.14,33 διαβάζουμε ότι: «Οὐ γάρ ἐστιν ἀκαταστασίας ὁ θεός, ἀλλὰ εἰρήνης, ὡς ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις τῶν ἁγίων». Σύμφωνα με τον Παύλο, δεν πρέπει να υπάρχει απολύτως καμία ασυμφωνία στη λειτουργία των χαρισμάτων του πνεύματος. Προκειμένου η Εκκλησία να ολοκληρώσει την αποστολή της, είναι απαραίτητο για τα μέλη του σώματος να εξοικειωθούν πλήρως με τις αρχές και τις οδηγίες που κυβερνούν τη λειτουργία του σώματος. Όταν αυτό συμβεί, τα δώρα του πνεύματος θα φανερωθούν σε μια ατμόσφαιρα θεϊκής αγάπης, και καμία σύγχυση δεν θα υπάρξει.

Α΄ Κορ. 14,26: «Τί οὖν ἐστίν, ἀδελφοί; Ὅταν συνέρχησθε, ἕκαστος ὑμῶν ψαλμὸν ἔχει, διδαχὴν ἔχει, γλῶσσαν ἔχει, ἀποκάλυψιν ἔχει, ἑρμηνείαν ἔχει. Πάντα πρὸς οἰκοδομὴν γινέσθω».⁷⁰

Μια τυπική συνάθροιση Εκκλησίας της Καινῆς Διαθήκης μπορεί να περιλαμβάνει ὕμνους λατρείας, διδασκαλία, γλώσσες, αποκάλυψη (προφητεία) και ἑρμηνεία. Ὅσοι μειώνουν ἢ απορρίπτουν τις γλώσσες σήμερα, αγνοοῦν αὐτὸ τὸ πρότυπο για μια συνάθροιση. Οἱ συναθροίσεις τους ποτέ δεν περιέχουν ορισμένα ἀπὸ αὐτὰ τα στοιχεία, με ἀποτέλεσμα ἡ κατανόηση και οἱ εμπειρίες τους να εἶναι ελαττωματικές. Αὐτὸ τὸ χωρίο μιλάει και υψώνει τα χαρίσματα του Πνεύματος σε μία συνάθροιση, ἐφόσον ἀσκοῦνται για τὸ σωστὸ σκοπὸ: τὴν οἰκοδομὴ του σώματος.

«Ἐἴτε γλῶσση τις λαλεῖ, κατὰ δύο ἢ τὸ πλεῖστον τρεῖς, καὶ ἀνὰ μέρος, καὶ εἰς διερμηνευέτω· ἐὰν δὲ μὴ ἦ διερμηνευτής, σιγάτω ἐν ἐκκλησίᾳ· ἑαυτῷ δὲ λαλείτω καὶ τῷ Θεῷ. Προφῆται δὲ δύο ἢ τρεῖς λαλείτωσαν, καὶ οἱ ἄλλοι διακρινέτωσαν. Ἐὰν δὲ ἄλλω ἀποκαλυφθῆ καθημένῳ, ὁ πρῶτος σιγάτω. Δύνασθε γὰρ καθ' ἓνα πάντες προφητεύειν, ἵνα πάντες μανθάνωσιν, καὶ πάντες παρακαλῶνται»⁷¹

Εδώ βρίσκουμε πρακτικές κατευθυντήριες γραμμές για τις συναθροίσεις της Εκκλησίας για να εξασφαλιστεί ὅτι τα φωνητικὰ πνευματικὰ χαρίσματα ἀσκοῦνται για τὴν οἰκοδομὴ ολόκληρου του σώματος της Εκκλησίας. Καταρχὴν σε μία συνάθροιση, επιτρέπεται δύο, ἢ

⁷⁰ Βλ. Α΄ Κορ. 14,26

⁷¹ Βλ. Α΄ Κορ. 14,27-31

το πολύ τρεις, ομιλίες σε γλώσσες⁷². Ενώ η ομιλία σε γλώσσες είναι ένα σημαντικό σημείο για τους άπιστους, τρεις τέτοιες εκδηλώσεις είναι αρκετές για να φανερώσουν τη θαυμαστή δύναμη του Θεού και να εδραιώσουν το σημείο. Περαιτέρω ομιλίες δεν προσθέτουν κάτι περισσότερο και μπορεί να δημιουργηθεί περισσότερο θόρυβος και περισπασμός. Έπειτα από μια ομιλία σε γλώσσες, περιμένετε για την ερμηνεία. Διαφορετικά, η γλώσσα δεν ωφελεί το κοινό. Επίσης, αν η ερμηνεία δεν έρχεται, ο ομιλητής πρέπει να ησυχάζει ⁷³. Δεν πρέπει να συνεχίσει να μιλάει με γλώσσες, γιατί αυτό δεν ωφελεί, αλλά μπορεί να συνεχίσει να προσεύχεται χαμηλόφωνα με γλώσσες για δικό του όφελος. Επιπλέον, σε μία συνάθροιση, επιτρέπεται δύο, ή το πολύ τρεις, προφητείες (υπερφυσική ομιλία σε γλώσσα γνωστή στο κοινό)⁷⁴. Είναι αρκετές για να δοθεί το μήνυμα του Θεού για την περίσταση.

Επιπροσθέτως, οι ακροατές του λόγου θα πρέπει να αξιολογούν όλες τις προφητείες⁷⁵. Ενώ ο Θεός είναι αλάθητος, κανένα ανθρώπινο ον δεν είναι. Ως εκ τούτου, οποιαδήποτε προφητεία από άνθρωπο μπορεί να είναι όλη λάθος ή εν μέρει. Σύμφωνα και με το κεφ. 13, κάθε ακροατής έχει την ευθύνη να διακρίνει αν μια προφητεία είναι από το Θεό και, αν ναι, πώς εφαρμόζεται στη ζωή του. Στο πλαίσιο αυτό, το να κρίνει δεν σημαίνει να ψάχνει να βρίσκει λάθη, να καταδικάζει ή να αντιτάσσεται δημόσια. Απλά σημαίνει να αξιολογεί την εγκυρότητα και την ακαταλληλότητα του μηνύματος.

Αν ο ομιλητής και ο ακροατής είναι γεμάτοι και υποκινούνται από το Άγιο Πνεύμα, το πνεύμα μέσα στον ακροατή θα δώσει μαρτυρία ότι πράγματι άκουσε ένα μήνυμα από τον Κύριο. Εάν δεν υπάρχει καμμία τέτοια μαρτυρία, ο ακροατής πρέπει να εξετάσει αν ήταν ευαίσθητος στο πνεύμα και αν αισθάνθηκε ότι αισθάνθηκε το υπόλοιπο της εκκλησίας. Οι ακόλουθες αγιογραφικές αναφορές, αν και σε κάπως διαφορετικά πλαίσια, απεικονίζουν την αρχή ότι ένας ώριμος πιστός πρέπει να είναι σε θέση να διακρίνει το έργο του πνεύματος: «Αὐτὸ τὸ πνεῦμα συμμαρτυρεῖ τῷ πνεύματι ἡμῶν, ὅτι ἐσμὲν τέκνα Θεοῦ»⁷⁶. «Ἡμεῖς δὲ οὐ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου ἐλάβομεν, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ, ἵνα εἰδῶμεν τὰ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ χαρισθέντα ἡμῖν. Ἄ καὶ λαλοῦμεν, οὐκ ἐν διδακτοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις, ἀλλ' ἐν διδακτοῖς

⁷² Βλ. Α΄ Κορ. 14,27

⁷³ Βλ. Α΄ Κορ. 14,28

⁷⁴ Βλ. Α΄ Κορ. 14,29

⁷⁵ Βλ. Α΄ Κορ. 14,30

⁷⁶ Βλ. Ρωμ. 8,16

πνεύματος αγίου, πνευματικοῖς πνευματικὰ συγκρίνοντες ψυχικὸς δὲ ἄνθρωπος οὐ δέχεται τὰ τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ· μωρία γὰρ αὐτῷ ἐστὶν καὶ οὐ δύναται γνῶναι, ὅτι πνευματικῶς ἀνακρίνεται. Ὁ δὲ πνευματικὸς ἀνακρίνει μὲν πάντα, αὐτὸς δὲ ὑπ' οὐδενὸς ἀνακρίνεται»⁷⁷. «Ὁ ἔχων οὖς ἀκουσάτω τί τὸ πνεῦμα λέγει ταῖς ἐκκλησίαις»⁷⁸.

Ὁ Απ. Παῦλος ἐπαίνεσε τὴν ἐκκλησία στὴ Βέροια ἐπειδὴ ἔψαχνε καθημερινὰ τὶς Γραφές γιὰ νὰ ἀποφασίζει εἰς τὰ πράγματα ποὺ κηρύσσονται ἢ ἄν συμφῶνα μὲ τὰ ὀριζόμενα ὑπὸ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης⁷⁹.

Τὸ προφητικὸ μῆνυμα τῆς οἰκοδόμησις, τῆς προτροπῆς καὶ τῆς παρηγορίας φέρνει πάντα ἐλπίδα στὴν ἐκκλησία. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα σὲ περιόδους δοκιμασίας. Χωρὶς ἀμφιβολία, καθὼς πλησιάζουμε στὴν ἐπιστροφή τοῦ Χριστοῦ, καὶ ὁ διωγμὸς ἐνάντια στὴν ἐκκλησία ἐντείνεται, ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ἐκτίμησις τοῦ δώρου τῆς προφητείας θὰ ἐνισχυθοῦν. Ἐκτὸς αὐτοῦ, εἰάν ὑπάρχουν περισσότερες ἀπὸ μίαν προφητείας, οἱ ομιλητὲς πρέπει νὰ τὸ κάνουν ἐκ περιστροφῆς. Δὲν πρέπει νὰ συναγωνίζονται ποῖος θὰ κερδίσει τὴν προσοχή, οὔτε πρέπει δύο ἄτομα νὰ προφητεύουν ταυτόχρονα. Ἀφοῦ ἔχει προφητεύσει ἓνα ἄτομο καὶ εἶναι προφανές ὅτι ἓνα δεύτερο ἄτομο ἔχει ἐπίσης μίαν προφητεία, ὁ πρῶτος πρέπει νὰ σταματήσει καὶ νὰ ἀφήσει τὸν δεύτερο νὰ συνεχίσει. Τὸ σῶμα ἀγιάζεται περισσότερο, ὅταν ὁ καθένας ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσει καὶ νὰ ἀκούσει. Ἀκούγοντας διάφορους ἀνθρώπους νὰ προφητεύουν, ὅλοι μποροῦν νὰ μάθουν νὰ προφητεύουν καὶ νὰ παρηγοροῦνται. Φυσικὰ, ἀπὸ τὶς προηγούμενες ὁδηγίες μαθαίνουμε ὅτι δὲν θὰ μιλήσουν ὅλοι σὲ μίαν συνάθροιση. Ὡστόσο, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ὅλοι πρέπει νὰ ἔχουν τὴν εὐκαιρία νὰ συμμετέχουν μὲ κάποιον τρόπο στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, μὲ κάποια ὁμολογία, μὲ μίαν ἐμπνευσμένη ἐνόραση, μὲ κάποιον ἀγιογραφικὸ χωρὶο ποὺ τοὺς μίλησε, ἢ μὲ προφητεία.

Ὅταν τονίζει, «καὶ εἰς ἅς διερμηνεύη», ἀπλὰ σημαίνει, «κάποιος νὰ ἐρμηνεύσει». Δὲν ἐννοεῖ ὅτι εἰάν ἓνα ἄτομο μιλάει μὲ γλώσσες πρέπει νὰ ἐρμηνεύσει ἓνα διαφορετικὸ ἄτομο, γιὰ τὸ στιχ. 13 καθοδηγεῖ τὸν ομιλητὴ νὰ «προσεύχηται διὰ νὰ γείνη ἰκανὸς νὰ διερμηνεύη». Οὔτε ὁ στιχ. 27 σημαίνει ὅτι μόνον ἓνα ἄτομο μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύσει τὶς πολλαπλὲς ὁμιλίες σὲ γλώσσες. Ἡ ἐρμηνεία λειτουργεῖ ὅπως ἡ προφητεία, ἀκριβῶς ὅπως

⁷⁷ Βλ. Α΄ Κορ. 2,12-15

⁷⁸ Βλ. Αποκ. 2,7. Βλ. καὶ Σ. Αγουρίδη, *Ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη*, Ἐκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2004, σσ. 117-119.

⁷⁹ G. Downing, ὄπ. π., σσ. 59εξ.

αρκετοί άνθρωποι μπορούν να προφητεύσουν, έτσι αρκετοί μπορούν να μιλήσουν σε γλώσσες και πολλοί μπορούν να ερμηνεύσουν.

Α' Κορ.Κεφ14,32-33⁸⁰: «καὶ πνεύματα προφητῶν προφήταις ὑποτάσσεται. Οὐ γὰρ ἔστιν ἀκαταστασίας ὁ Θεός, ἀλλὰ εἰρήνης, ὡς ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις τῶν ἁγίων».

Ο στιχ. 32 επιβεβαιώνει ότι μπορούμε να μένουμε στους παραπάνω κανόνες, και το χωρίο 33 εξηγεί γιατί οι κανόνες αυτοί είναι απαραίτητοι. Όταν ο Θεός μας δίνει ένα χάρισμα, δεν εξαλείφει ή παρακάμπτει την ανθρώπινη θέληση και ελεύθερη επιλογή. Το χάρισμα υπόκειται στη σωστή χρήση ή λάθος, και είναι ευθύνη μας να το χρησιμοποιήσουμε σωστά. Αν κάποιος προσεύχεται διακαώς μέχρι να μιλήσει με γλώσσες, ο Θεός δεν θα σταματήσει αυτή την ομιλία μόνο και μόνο επειδή οι περιστάσεις δεν είναι κατάλληλες. Ο ομιλητής πρέπει να το ρυθμίσει σύμφωνα με τις αρχές του λόγου του Θεού. Όταν το κάνει, δεν σβήνει το πνεύμα, αλλά κάνει σωστή χρήση του χαρίσματος και της επιλογής που του έδωσε ο Θεός.

Ας υποθέσουμε ότι ο Θεός δίνει σε κάποιον ένα προφητικό μήνυμα, αυτό που λέμε, «έβαλε ο Θεός στην καρδιά μου...». Το άτομο αυτό πρέπει να αποφασίσει αν το μήνυμα είναι αποκλειστικά για το ίδιο, για ένα άλλο άτομο ή για ολοκλήρωση την Εκκλησία⁸¹. Πρέπει, επίσης, να αποφασίσει πότε είναι η κατάλληλη στιγμή για να το δώσει. Ακόμη και αν βλέπει σωστά το σκοπό και το χρονοδιάγραμμα του Θεού, πρέπει να συνεργαστεί με τον ποιμένα της Εκκλησίας για να μην προκαλέσει ταραχή ή σύγχυση.

Σε κάθε Εκκλησία, ο Θεός ενδιαφέρεται περισσότερο για την ειρήνη, την ενότητα, τη συνεργασία και τον αλληλοσεβασμό από ό, τι για τον ακριβή χρόνο εξαγγελίας ενός μηνύματος. Ο Θεός μπορεί να επιτύχει το σκοπό μιας προφητείας με πολλούς τρόπους, ανά πάσα στιγμή και μέσα από διάφορους ανθρώπους, αλλά δεν επιδοκιμάζει ποτέ διαταραχή, ανταγωνισμό ή επανάσταση. Έτσι, ο προφήτης μπορεί και πρέπει να μάθει να ελέγχει το πνεύμα του ώστε να μιλάει με τον τρόπο και το χρόνο που θα εποικοδομή το σώμα.

Α' Κορ. 14, 34-35 «Αἱ γυναῖκες ἐν ταῖς ἐκκλησίαις σιγάτωσαν· οὐ γὰρ ἐπιτρέπεται αὐταῖς λαλεῖν, ἀλλὰ ὑποτασθῆσθωσαν, καθὼς καὶ ὁ νόμος λέγει. Εἰ

⁸⁰ Βλ. Α' Κορ. 14,32-33.

⁸¹ Περισσότερα περί του θέματος πρβλ. Γ. Ν. Φίλια Πάντα ευσχημόνως και κατά τάξιν γινεσθω (Α' Κορ. 14,40) Εννοια και σημασία της παύλειας προτροπής στη λειτουργική παράδοση της εκκλησίας, Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού Συνεδρίου Εκκλησιά και Κόσμος κατά τον Απ. Παύλο, Βέροια, 2001 σσ. 312-313.

δέ τι μαθεῖν θέλουσιν, ἐν οἴκῳ τοὺς ἰδίους ἄνδρας ἐπερωτάτωσαν· αἰσχρὸν γάρ ἐστιν γυναιξὶν ἐν ἐκκλησίᾳ λαλεῖν».⁸²

Τα βιβλικά εδάφια αυτά ασχολούνται με ένα άλλο πρόβλημα που προκαλούσε σύγχυση στις συναθροίσεις των πιστών στην εκκλησία της Κορίνθου⁸³. Δεν ήταν μόνο η χωρίς σταματημό, άναρχη, ομιλία σε γλώσσες αιτία διάσπασης, αλλά το ίδιο έκαναν οι άτακτες ερωτήσεις κάποιων γυναικών στην εκκλησία. Μπορούμε μόνο να υποθέσουμε την ακριβή φύση του προβλήματος, αλλά προφανώς μερικές Κορίνθιες γυναίκες διέκοπταν τη συνάθροιση με το να κάνουν ερωτήσεις. Εκείνες τις ημέρες, οι γυναίκες συνήθως δεν έπαιρναν ούτε την τυπική εκπαίδευση όπως έκαναν οι άντρες. Στις δημόσιες συναντήσεις, οι άντρες είχαν το δικαίωμα να ρωτήσουν τον ομιλητή, αλλά όχι οι γυναίκες. Ίσως, οι χριστιανές γυναίκες στην Κόρινθο, χαιρόταν με την εν Χριστώ ελευθερία σε τέτοιο βαθμό, που παραβίαζαν το κοινωνικό έθιμο ρωτώντας τον κήρυκα κατά τη διάρκεια το μηνύματός του, όταν δεν καταλαβαίνουν κάτι που είπε. Ίσως πάλι, μπορεί να καθόταν χωριστά οι γυναίκες από τους άντρες όπως συμβαίνει στις ορθόδοξες εκκλησίες και στις συναγωγές και οι γυναίκες θα φώναζαν τους συζύγους τους όταν είχαν ερωτήσεις. Σε κάθε περίπτωση, η λύση του προβλήματος ήταν για τις γυναίκες να σιωπούν στην εκκλησία και να κάνουν τις ερωτήσεις στους συζύγους τους στο σπίτι. Το να διασπούν τη συνάθροιση, ήταν ντροπή για τις ίδιες και ατίμαζαν την ηγεσία των συζύγων τους. Ορισμένοι ερμηνεύουν την παραίνεση για τις γυναίκες να σιωπούν σαν απόλυτη απαγόρευση, ακόμα και να ομολογήσουν, ή να προφητεύσουν. Στο απόσπασμα αυτό, το να μένουν σιωπηλές οι γυναίκες στην Εκκλησία, σε συνδυασμό με το να κάνουν ερωτήσεις στους συζύγους τους στο σπίτι, δείχνει ότι η απαγόρευση αφορούσε τη φασαρία που γινόταν στην Εκκλησία με το να μην περιμένουν τους συζύγους τους να απαντήσουν στις ερωτήσεις τους.

Η Α' Κορ. 11,5 εξηγεί ότι οι γυναίκες δεν μπορούν να προσευχηθούν ή να προφητεύσουν με το κεφάλι ακάλυπτο. Το πόρισμα είναι ότι, αν έχουν την κάλυψη των μακριών μαλλιών⁸⁴, που με αυτό τον τρόπο αναγνωρίζουν την ηγεσία των συζύγων τους, τότε μπορούν να προσεύχονται και να

⁸² Α' Κορ. 14, 34-35.

⁸³ Το εάν οι συναθροίσεις αυτές ήσαν ευχαριστιακές, διαπραγματεύεται ο C.C. Karagounis, «A House Church in Corinth? An Inquiry into the Structure of Early Corinthians Christianity», *Απόστολος Παύλος και Κόρινθος (Πρακτικά διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κόρινθος 23-25 Σεπτεμβρίου 2007)*, τόμ. Α', Αθήνα 2009, σσ, 651-689.

⁸⁴ Βλ. Α' Κορ. Κεφ. 11,15

προφητεύουν στην Εκκλησία. Πράγματι, το Α΄ Κορ. 14, 31 λέει, «Δύνασθε γὰρ καθ' ἓνα πάντες προφητεύειν, ἵνα πάντες μανθάνωσιν, καὶ πάντες παρακαλῶνται», χωρίς να κάνει διάκριση μεταξύ αρσενικού και θηλυκού. Επιπλέον, το βιβλίο των Πράξεων συγκεκριμένα δηλώνει ότι, σύμφωνα με το σχέδιο του Θεού για τις τελευταίες ημέρες, οι γυναίκες προφήτευαν στην πρώτη εκκλησία⁸⁵.

Α΄ Κορ. 14,36-38 «Ἡ ἀφ' ὑμῶν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐξῆλθεν; Ἡ εἰς ὑμᾶς μόνους κατήντησεν; Εἴ τις δοκεῖ προφήτης εἶναι ἢ πνευματικός, ἐπιγινωσκέτω ἃ γράφω ὑμῖν, ὅτι κυρίου εἰσὶν ἐντολαί. Εἰ δέ τις ἀγνοεῖ, ἀγνοεῖτω».⁸⁶

Εδώ, ο απόστολος προλαμβάνει την πιθανή απάντηση ορισμένων ανώριμων Χριστιανών: «μα εγώ είμαι πνευματικός, και δεν μπορώ να σβήνω το Πνεύμα. Είμαι προφήτης, και ο Θεός μου έδωσε ένα μήνυμα να δώσω ανεξάρτητα από τους κανόνες σας. Ο Θεός μίλησε σε μένα, πριν μιλήσει σε σας. Στην πραγματικότητα, μίλησε σε μένα αντί σε σας!». Ο Παύλος εδώ μέμφεται όσους σκέπτονται μ' αυτό τον τρόπο. Οι πραγματικά πνευματικοί άνθρωποι θα αναγνωρίσουν την ανάγκη για τάξη στην εκκλησία, για υπακοή στον υπεύθυνο, και την προσεκτική άσκηση των χαρισμάτων προκειμένου να διασφαλιστεί το όφελος ολόκληρου του σώματος. Θα αναγνωρίσουν ότι αυτές οι εντολές έχουν έρθει από τον ίδιο το Θεό. Όποιος απορρίπτει αυτές τις οδηγίες θα παραμείνει πνευματικά ανώριμος και σε άγνοια.

Α΄ Κορ. 14,39-40:« Ὡστε, ἀδελφοί, ζηλοῦτε τὸ προφητεύειν, καὶ τὸ λαλεῖν γλώσσαις μὴ κωλύετε· πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω».⁸⁷

Τα χωρία 39-40 συνοψίζουν τη διδασκαλία του κεφαλαίου, παρέχοντας με λίγα λόγια τη λύση στο πρόβλημα της διαταραχής στην Εκκλησία της Κορίνθου. Οι Κορίνθιοι δεν ήταν ελλιπείς σε πνευματικά χαρίσματα και εκδηλώσεις, αλλά όπως βλέπουμε σε όλη την επιστολή υστερούσαν σε ωριμότητα και ενότητα ⁸⁸. Η πιο σημαντική πνευματική εκδήλωση που χρειάζονταν ήταν η προφητεία - κατανοητό μήνυμα σε ολόκληρη την Εκκλησία που θα ενίσχυε το σώμα. Αντί για πολλές επιμέρους εκδηλώσεις, χρειάζονταν χαρίσματα που θα ενίσχυαν την ενότητα και θα οδηγούσαν σε ωριμότητα που χαρακτηρίζεται από ενδιαφέρον και προσοχή του ενός για τον άλλο. Εδώ βλέπουμε μια

⁸⁵ Βλ. Πραξ. 2,17. Βλ. και Ι. Παναγόπουλου, *Θεολογικόν Υπόμνημα στις Πράξεις Αποστόλων*, Αθήνα, 1992, σσ. 89εξ.

⁸⁶ Α΄ Κορ. 14,36-38

⁸⁷ Βλ. Α΄ Κορ. 14,39-40

⁸⁸ Βλ. Α΄ Κορ. 1,10-13 και 3,1-4

σημαντική αρχή γενικής εφαρμογής: στις συναθροίσεις της Εκκλησίας, εκτός από τη λατρεία του Θεού, πρωταρχικός στόχος μας πρέπει να είναι να ακούσουμε το Θεό και να υπηρετήσουμε ο ένας τον άλλο. Πρέπει να προσευχόμαστε στο Θεό να μας μιλήσει, συλλογικά, με κάθε τρόπο – με χρισμένο κήρυγμα, με διδασκαλία, με ομολογίες καθώς και με προφητεία απευθείας από το Θεό στην τοπική γλώσσα. Χρειαζόμαστε επίσης γλώσσες με ερμηνεία, που είναι το ίδιο με την προφητεία.

Ενώ υπογραμμίζει τα πιο απαραίτητα χαρίσματα στην Εκκλησία, ο Παύλος, αντίθετα με πολλούς σχολιαστές σήμερα, δεν δυσφημεί ούτε αποθαρρύνει τη χρήση κάθε πνευματικού χαρίσματος. Προσπαθώντας να βάλει τάξη στις χαοτικές συναθροίσεις, δεν ήθελε κάποιος να συμπεράνει ότι ήταν αντίθετος με το χάρισμα των γλωσσών. Δεν ήθελε κάποιος να παρερμηνεύσει ή να εφαρμόσει λάθος τις οδηγίες ώστε να απαγορεύσει την ομιλία σε γλώσσες στην Εκκλησία. Απλά ήθελε να βεβαιωθεί ότι όλες οι δημόσιες εκδηλώσεις ήταν προς όφελος όλων.

Τελικά, ό, τι πραγματοποιούμε σε δημόσια λατρεία, θα πρέπει να είναι *«εὐσχημόνως καί κατὰ τάξιν»*. Δεν πρέπει να επιτρέψουμε σύγχυση, χάος, επαναστατικότητα, ή εγωισμό, αλλά ό, τι κάνουμε πρέπει να είναι για το καλό ολοκλήρου του σώματος της Εκκλησίας⁸⁹. Ο ποιμένας ευθύνεται τελικά για να καθοδηγήσει την Εκκλησία σωστά. Συνήθως, μη ομαλές καταστάσεις μπορούν να αντιμετωπιστούν διακριτικά με την προώθηση ομαδικής λατρείας, αλλάζοντας τη σειρά της συνάθροισης, ή αν χρειαστεί, λέγοντας λίγα διδακτικά λόγια δημόσια ή ιδιωτικά. Σε σπάνιες περιπτώσεις, μια δημόσια επίπληξη από τον ποιμένα είναι απαραίτητη για να αντιμετωπιστεί μια δαιμονική ή σαρκική επιρροή που προσπαθεί να πάρει τον έλεγχο της συνάθροισης. Ένα ώριμο εκκλησίασμα μπορεί να ξεπεράσει τυχόν αρνητικές πνευματικές επιρροές και να ενωθεί για την επίτευξη πνευματικής νίκης στην εκκλησία.

Μπορούμε να συνοψίσουμε όλη τη διδασκαλία των πνευματικών χαρισμάτων της Α' Κορινθίους 12-14 με τις αρχές που βρίσκουμε στα δυο αυτά κεφάλαια. Κατ' αρχάς, πρέπει να επιθυμήσουμε ειλικρινά όλα τα χαρίσματα του αγίου Πνεύματος, ιδιαίτερα εκείνα που θα ωφελήσουν ολόκληρη την Εκκλησία υπό συγκεκριμένες συνθήκες. Δεύτερο, δεν πρέπει

⁸⁹ Περισσότερα περί του θέματος πρβλ. Γ. Ν. Φίλια *Πάντα ευσχημόνως και κατὰ τάξιν γινεσθω (Α' Κορ. 14,40) Εννοια και σημασία της παύλειας προτροπής στη λειτουργική παράδοση της εκκλησίας*, Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού Συνεδρίου Εκκλησιά και Κόσμος κατά τον Απ. Παύλο, Βέροια, 2001 σσ. 310-312.

να απαγορεύουμε ή να αποθαρρύνουμε κάθε πνευματικό χάρισμα, όσο αυτό χρησιμοποιείται για να ευλογηθεί το σώμα. Τέλος, πρέπει να διενεργούμε όλες τις πνευματικές δραστηριότητες με τρόπο αξιοπρεπή και μεθοδικό, ώστε να εκπληρώνεται ο ανώτατος στόχος τους που είναι να δοξαστεί ο Ιησούς Χριστός και να διαποικισθεί το σώμα Του.

Η Εκκλησία, επειδή έχει ως κεφαλή και ιδρυτή της τον Κύριον ημών Ιησού Χριστό, είναι το κατ' εξοχήν μυστήριο του Θεού που αποκαλύπτεται και εγκαθιδρύεται στον κόσμο για τη σωτηρία του κόσμου. Η φανέρωση της Εκκλησίας μέσα στον κόσμο γίνεται τόσο με τη λατρεία και μέσα από τη λατρεία, όσο και με τη διοικητική της οργάνωση, όπως η Ενορία με τις δομές της, η Επισκοπή κάθε εκκλησιαστικής Επαρχίας, εκεί όπου στο πρόσωπο του Επισκόπου φανερώνεται η ενότητα της τοπικής Εκκλησίας, η Αρχιεπισκοπή, το Πατριαρχείο, αντίστοιχα, με τον Πρώτο, τον Προκαθήμενο ως πρόεδρο της Συνόδου, οι Οικουμενικές Σύνοδοι κ.λπ. Σε αυτές τις ορατές εκφάνσεις της Εκκλησίας δεν εμφιλοχωρούν κοσμικά κριτήρια, ούτε εμπεριέχεται μια κοσμική εξουσιαστική παρουσία επί του ανθρώπου, αλλά όλα αυτά αποβλέπουν στη διάδοση του Ευαγγελίου του Χριστού για τη σωτηρία όλων των ανθρώπων, με απώτερο στόχο τη Βασιλεία του Θεού, βασιλεία ειρήνης, δικαιοσύνης και αγάπης.

Η Εκκλησία, από την εποχή της εγκαθιδρύσεώς της από τον Κύριον ημών Ιησού Χριστό, βίωσε την εμπειρία και πραγματικότητα της ευταξίας, και πάντοτε επεδίωκε αυτή την τάξη, γιατί ο Θεός είναι Θεός «τάξεως» και όχι ακαταστασίας, όπως εμφατικά τονίζει ο Απόστολος Παύλος⁹⁰. Αυτό, άλλωστε, μπορούμε να το διαπιστώσουμε μέσα από την τάξη των δημιουργημάτων του Θεού, τον κόσμο με την αρμονία του, που ο άνθρωπος τείνει να οδηγήσει σε δυσαρμονία και καταστροφή, με τις αλόγιστες ή και ωφελιμιστικές καταστροφικές παρεμβάσεις του. Η Εκκλησία, το σύνολο των πιστών δηλαδή, ως μέλη του σώματος του Χριστού, είναι φορείς και κήρυκες της Παρουσίας του Θεού μέσα στο οικολογικό μας περιβάλλον.

Όλοι ανεξαιρέτως οι ιθύνοντες της Εκκλησίας, κληρικοί και λαϊκοί, άνδρες και γυναίκες, οποιαδήποτε θέση κι αν κατέχουν, ως Θρονικοί Επίτροποι, Εκκλησιαστικοί Επίτροποι, τόσο των κατεχομένων Ενοριών και Κοινοτήτων, Ιεροψάλτες, Νεωκόροι, Μέλη του Συμβουλίου Κοινωνικής Διακονίας, Μέλη των Συνδέσμων Γυναικών και όλα τα άλλα σώματα της εκκλησιαστικής δομής, όπως και τα απλά μέλη της Εκκλησίας, πρέπει να έχουν υπ' όψη τους την ανωτέρω προτροπή του Αποστόλου Παύλου, ότι τα

⁹⁰ Βλ. Α' Κορ. 14,33.

πάντα πρέπει να γίνονται με την τάξη που αρμόζει για την Εκκλησία του Χριστού.

Ειδικότερα, κατά την τέλεση των Ακολουθιών της Εκκλησίας, γιατί εκεί δημιουργείται και χαλυβδώνεται ο πνευματικός σύνδεσμος των πιστών με τη σωτήρια χάρη του Θεού και τις δωρεές του Αγίου Πνεύματος. Είναι για το λόγο αυτό που ο Απόστολος Παύλος επιμένει σ' αυτήν την αρχή και ζητά την επικράτηση της «τάξεως», στη λατρεία, στην προσευχή, στην ψαλμωδία, και στη διδασκαλία κατά τις λατρευτικές συνάξεις, γιατί μέσα από την τάξη αυτή επέρχεται η οικοδομή των μελών της Εκκλησίας, είτε προσωπικά, είτε συνόλου του σώματος. Η Ορθόδοξη Εκκλησία, επί τη βάσει αυτής της αρχής της τάξεως και μέσα σε αυτό το πνεύμα όρισε και καθόρισε την τάξη των Ακολουθιών με τις Τυπικές Διατάξεις, γιατί μέσα από την τάξη εξυπηρετείται το σωτήριο έργο της. Τα διαλαμβανόμενα μέσα στο Ναό, μαζί με τις εικόνες, την ψαλμωδία, τα κείμενα των προσευχών και των Αγιογραφικών Αναγνωσμάτων, μαζί με όλους τους συμβολισμούς, αφ' ενός μεν, μας μεταφέρουν στη λατρεία του Θεού στο ουράνιο θυσιαστήριο, κατά την Αποκάλυψη του Ιωάννη, αφ' ετέρου δε, δημιουργούν ή πρέπει να δημιουργούν υψηλό αισθητήριο του ωραίου και της θείας αισθητικής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:

Η λατρευτική ευταξία κατά τον Κλήμεντα Πάπα Ρώμης

Ο Κλήμης Α' ήταν ο τρίτος επίσκοπος Ρώμης και μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της πρωτοχριστιανικής εκκλησίας. Παρόλο που δεν ανήκε στους μεταγενέστερους Πατέρες του 4^{ου} αιώνα, καθότι υπήρξε πολύ πιο πρώιμος, περιέλαβε και αυτός στις διδαχές του την ευσημοσύνη. Ο Κλήμης στη θεολογία του αρχικώς τονίζει πως οι εκκλησιαστικοί θεσμοί δεν αντλούν την δύναμή τους από το λαό, αλλά από το Θεό. Πηγή της αληθείας είναι Αυτός, ο οποίος διαμέσου του Ιησού και των Αποστόλων κατέστησε κληρικούς στην Εκκλησία Του. Έτσι προτάσσει αφενός το θείο χαρακτήρα των εκκλησιαστικών αξιωμάτων, αλλά και την αποστολική διαδοχή. Μέσα από τις επιστολές του ο Κλήμης, καταδεικνύει την φυσική τάξη και αρμονία που υπάρχει στην πλάση, μια αρμονία που όλα γίνονται με μέτρο από το Δημιουργό, ενώ ταυτόχρονα την αντιπαραβάλλει προς την κοινωνία των ανθρώπων, η οποία πρέπει να διέπεται από τις ίδιες αρχές. Ο Κλήμης μέσω της επιστολής του κρίνει πως αρχή και ρίζα του κακού είναι το συναίσθημα της ζήλειας, αφού λόγω της ζήλειας διεπράχθησαν όλα τα εγκλήματα της ιστορίας. Γι' αυτό καταβάλλει προσπάθεια να θέσει στη βάση της θεραπείας των ψυχών την αγάπη, παραθέτοντας και ύμνο, αντίστοιχο προς αυτόν του Παύλου. Ταυτόχρονα όμως δεν παραλείπει να τονίσει την ανάγκη της μετανοίας, έτσι ώστε μέσω της πίστεως να επέλθει η «αθάνατη γνώσις», που είναι καρπός της πίστεως. Η σωτηρία προκύπτει σε μια αξεδιάλυτη ενότητα στη ροή της ιστορίας από την εποχή του Αδάμ, μέσα στην οποία ο ιστορικός χώρος δράσης του άσαρκου Λόγου δεν είναι μόνο ο Ισραήλ, αλλά και οι εθνικοί, έστω και σε μικρότερη κλίμακα. Ο Χριστός περιγράφεται με χριστολογική ορολογία παρόμοια με του Αποστόλου Παύλου της «Προς Εβραίους Επιστολής». Ο Θεός πάλι κατά τον Κλήμη είναι ύψιστος, σοφός δημιουργός, δεσπότης του κόσμου, ενώ ιδιαίτερο βάρος αποδίδει στο γεγονός της ανάστασης. Η εκκλησία για τον Κλήμη αντιπαραβάλλεται με δύο μορφές. Αυτή της πόλεως και του κράτους, τη στιγμή που προτάσσει την αναγκαία ενότητα των μελών του σώματός της, στα πρότυπα μιας ιδανικής πολιτείας. Η χαρακτηριστική αυτή επιστολή του Κλήμεντος, στην οποία παρέχονται οι πληροφορίες για τη διδασκαλία του, είναι η «Προς

Κορινθίους» επιστολή του, που αποστέλλεται στην οικεία εκκλησία γύρω στο 95, λόγω της προσπάθειας κάποιων χριστιανών να αντικαταστήσουν τους χειροτονημένους κληρικούς με άλλους της αρεσκείας τους. Στο επίκεντρο αυτού του συγγράμματος βρίσκεται η αντίληψη περί αποστολικής διαδοχής, καθώς ο Κλήμης αναλαμβάνει να ξεκαθαρίσει πως η ιδιότητα των κληρικών πηγάζει από το Θεό και όχι από την ανθρώπινη θέληση, διότι άλλωστε αυτούς τους κληρικούς τους κατέστησαν άξιους οι ίδιοι οι χαρισματούχοι φορείς της ιεροσύνης. Ο ίδιος έτσι προτάσσει υπακοή, ταπεινοφροσύνη, υποταγή, δικαιοσύνη και αγνότητα, διότι ο σκοπός της Εκκλησίας είναι η ειρήνη και η ομόνοια.

Περί ευσχημοσύνης

Στο έργο του «Διαταγαί τῶν ἁγίων ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος τοῦ Ῥωμαίων ἐπισκόπου τε καὶ πολίτου ἢ καθολικὴ διδασκαλία» αναφέρει χαρακτηριστικά: *Εἰ δὲ ἐν τῷ καθέζεσθαι ἕτερός τις ἐπεισέλθοι εὐσχήμων καὶ ἔνδοξος ἐν τῷ βίῳ, ἢ ξένος ἢ ἐγχώριος, σὺ ὁ ἐπίσκοπος ὁ προσλαλῶν τὸν περι Θεοῦ λόγον ἢ ὁ ἀκούων τοῦ ψάλλοντος ἢ τοῦ ἀναγινώσκοντος, μὴ προσωποληπτῶν καταλίπης τὴν διακονίαν τοῦ λόγου, ἵνα διατάξῃ αὐτῷ προεδρίαν, ἀλλὰ μένε ἡσύχιος μὴ διακόπτων σου τὸν λόγον ἢ τὴν ἀκοήν, οἱ δὲ ἀδελφοὶ διὰ τῶν διακόνων παραδεχέσθωσαν αὐτόν⁹¹*, θέλοντας να νουθετήσει τους επισκόπους, τους πρεσβυτέρους και τους διακόνους με ευπρέπεια και ευταξία τόσο για την τέλεση των καθηκόντων τους όσο και για μια ενάρετη πορεία στο βίο τους.

Στην επιστολή του Κλήμεντα Ρώμης προς Κορινθίους, (κείμενο της αρχαίας Εκκλησίας στα τέλη του Α', αρχές του Β' μ.Χ.αι.) διαβάζουμε : Όλα τα μέλη της Εκκλησίας του Χριστού οφείλουμε να τηρούμε την τάξη της θείας λατρείας, σε τακτικούς καιρούς και ώρες, όπως η εντολή του Θεού ορίζει και όχι με ακαταστασία⁹².

Στις Ευαγγελικές περικοπές καθώς και στο βιβλίο των Πράξεων των Αποστόλων δεν καταγράφεται κάποια μαρτυρία περί «κελεύσματος» του «δεσπότη» να τελούνται «πάντα» κατά τάξιν. Ωστόσο η δήλωση αυτή καταδεικνύει τις θέσεις που ακολουθούσε το σώμα της Εκκλησίας στην

⁹¹ <http://www.paterikiorthodoxia.com/2012/10/2840.html>

⁹² 40, 1-4, PG 1, 288A:289 A. « Πάντα τάξει ποιεῖν οφείλομεν ὅσα ὁ Δεσπότης ἐπιτελεῖν ἐκέλευσε κατὰ καιροὺς τεταγμένους· τὰς δὲ προσφοράς καὶ λειτουργίας ἐπιτελεῖσθαι, καὶ οὐκ εἰκὴ ἢ ἀτάκτως ἐκέλευσεν γίνεσθαι, ἀλλ' ὠρισμένοις καιροῖς καὶ ὥραις ».

συνείδησή του εφόσον η επιστολή του Κλήμεντος κατέχει βαρύνουσα θέση σ' αυτό⁹³.

Ο εκδότης της Επιστολής Κ. Μπόνης πιστεύει ότι ο στίχος 2 (*Τας τε προσφοράς και λειτουργίας επιτελείσθαι, και ουκ εική ή ατάκτως εκέλευσεν γίνεσθαι, αλλ' ορισμένοις καιροίς και ώραις*) παραπέμπει στην παύλεια προτροπή στην Α' προς Κορινθίους 14, 40⁹⁴.

Συμπεραίνουμε πως η παρότρυνση του Απ. Παύλου περί «ευσχημοσύνης» και «τάξεως» στη λατρεία, εφαρμοζόταν από τα πρώτα χρόνια της αποστολικής Εκκλησίας.

Τέλος, παρατηρείται και σε άλλο σημείο της Επιστολής του Κλήμεντος προς τους Κορινθίους η παρακίνηση για την ευταξία. Συγκεκριμένα αναφέρονται τα εξής: *Έκαστος ημων, αδελφοί, εν τω ιδίω τάγματι ευαρεστείτω Θεώ εν αγαθή συνειδήσει υπάρχων, μη παρεκβαίνων τον ωρισμένον της λειτουργίας αυτού κανόνα, εν σεμνότητι*⁹⁵.

⁹³ Βλ. Α' Επιστολή προς Κορινθίους 40, 1-2, εκδ. Κ. Μπόνη, Αθήναι 1973 σ.41

⁹⁴ Βλ. και Hartman, L. «Two Early Reading of First Corinthians: Clement of Rome and Third Corointhians», *Απόστολος Παύλος και Κόρινθος (Πρακτικά διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κόρινθος 23-25 Σεπτεμβρίου 2007)*, τόμ. Α', Αθήνα 2009, σσ, 651-689.

⁹⁵ Βλ. Α' Επιστολή προς Κορινθίους 40, 1-2, εκδ. Κ. Μπόνη, Αθήναι 1973 σ.170

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η λατρευτική ευταξία κατά τις Αποστολικές Διαταγές

Ιστορικά στοιχεία

Ένα από τα πολυάριθμα έργα της εκκλησιαστικής γραμματείας του 4ου αιώνα που δίνει σπουδαιότατης αξίας πληροφορίες για τη χριστιανική πράξη και λατρεία της Εκκλησίας είναι οι Αποστολικές Διαταγές. Ο πλήρης τίτλος τους είναι : «*Διαταγαί ή διατάξεις των Αγίων πανευφήμων Αποστόλων*» και προβάλλεται ως σύγγραμμα των Αποστόλων⁹⁶, με διδαχές και διατάξεις που απευθύνονται σε όλους τους ανθρώπους και σε όλα τα έθνη που πιστεύουν στον Κύριο Ιησού Χριστό. Αυτό διαβάζουμε στον πρόλογο του πρώτου βιβλίου : «*Οι απόστολοι και οι πρεσβύτεροι πάσι τοις εξ εθνών πιστεύσασιν επί τον Κύριον Ιησούν Χριστόν· χάρις υμίν και ειρήνη από του παντοκράτορος Θεού δια του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού πληθυνθείη εν επιγνώσει αυτού*»⁹⁷ Το κείμενο των Αποστολικών Διαταγών απευθύνεται στους χριστιανούς της αρχαιότερης εκκλησιαστικής εποχής και αναφέρεται στον βίο, στην τάξη, στην λατρεία και στην ευταξία της πρώιμης Εκκλησίας.

Το κανονικολειτουργικό αυτό έργο θεωρείται ψευδεπίγραφο⁹⁸ και είναι μία πρώτη απόπειρα πλήρους καταγραφής της λειτουργικής πράξης της εκκλησίας, με εξαιρετικό ενδιαφέρον για τη σχετική με την ιστορία και τη θεολογία της χριστιανικής λατρείας έρευνα⁹⁹. Μέχρι και σήμερα είναι αρκετά δύσκολο να προσδιοριστεί ο συντάκτης του¹⁰⁰, ο οποίος θεωρείται άγνωστος αν και προηγήθηκαν επισταμένες έρευνες πολλών και διαφόρων επιστημόνων.

Ο λόγιος συγγραφέας του, που υποκρύπτεται με το όνομα του Κλήμεντος, επισκόπου Ρώμης, μαθητού του Αποστόλου Πέτρου, πρέπει να ήταν κληρικός της Εκκλησίας της Αντιόχειας. Ήταν Σύρος, καταγόμενος από την Αντιόχεια ή τα περίχωρα της πόλης. Είναι δε προφανές ότι

⁹⁶ Γ.Θραψανιώτη, «Οι Αποστολικές Διαταγές και οι πηγές τους», στο *Γρηγόριος Παλαμάς*, 92 (Ιαν.-Φεβρ. 2009), τεύχ.826, σ.31.

⁹⁷ 1,1, PG 1, 557A. (=SC 320,102)

⁹⁸ J.Schoeps, *Theologie und Geschichte des Judenchristentums*, Tubingen 1949, σσ.457-479.

⁹⁹ Ι.Φουντούλη, «Θεία Λειτουργία των “Αποστολικών Διαταγών”», στο *θεία Λειτουργία, Κείμενα Λειτουργικής Γ'*, Θεσ/νίκη 2007, σ.301.

¹⁰⁰ Π.Ροδοπούλου (Αρχιμ. νυν Μητρ. Τυρολόης και Σερεντίου), *Η αναφορά της Λειτουργίας του Κλήμεντος*, Θεσ/νίκη 1959, σσ.17-24.

ανακεφαλαιώνει τη λειτουργική παράδοση της Αντιοχειανής Εκκλησίας¹⁰¹. Σύμφωνα με τον καθηγητή Ι. Φουντούλη, έκρυψε το όνομά του μάλλον από ταπεινοφροσύνη κάτω από το ψευδώνυμο : «Κλήμης επίσκοπος Ρώμης»¹⁰² . Γι' αυτό το λόγο ο τίτλος του έργου συμπληρώνεται με το όνομα του Κλήμεντος.

Οι Αποστολικές Διαταγές κατά την παράδοση προέρχονταν από τους Αποστόλους προς κληρικούς και λαϊκούς και παραδόθηκαν στη δημοσιότητα από τον Κλήμεντα Ρώμης¹⁰³. Το έργο είναι μία σύνθεση παλαιότερων κειμένων, με κάποια ιδιόρρυθμη αρχαϊκή θεολογία που έγινε από άτομο μορφωμένο με αρειανικές και απολλιναρικές τάσεις¹⁰⁴. Ο ανώνυμος συγγραφέας αφού στηρίχθηκε στην προφορική παράδοση και τη ζωντανή πράξη της Εκκλησίας και ίσως σε άλλα προδρομικά κείμενα διατύπωσε τις ευχές «κατά το ίδιον αυτού ύψος και κατά την προσωπικήν φιλολογικήν και θεολογικήν δεξιότητα»¹⁰⁵.

Το έργο κατατάσσεται στα ψευδοκλημέντεια έργα και δεν έχει θεματική ενότητα και ορολογία¹⁰⁶. Οι προτάσεις του είναι μικρές, η κατασκευή τους απλή και επεξηγούν τις θέσεις και τις ιδέες του συγγραφέα ο οποίος χρησιμοποιεί ένα συνηθισμένο φιλολογικό είδος της εποχής του, βάζοντας στο στόμα των αγίων αποστόλων τα όσα γράφει : « Ο Ανδρέας λέγει...ο Πέτρος λέγει...ο Παύλος λέγει...ο Ιάκωβος λέγει...».

Το εν λόγω κείμενο γράφτηκε στην Αντιόχεια της Συρίας και με την άποψη αυτή συμφωνούν οι περισσότεροι μελετητές¹⁰⁷. Ο χρόνος συγγραφής είναι το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα μ.Χ.¹⁰⁸ και μας δίνει πολλές

¹⁰¹ Γ.Φίλια, *Το βάπτισμα κατά τις λειτουργικές πηγές της Αντιοχειανής Εκκλησίας*, Αθήνα 1996, σ.33.

¹⁰² Ι.Φουντούλη, «Η θεία Λειτουργία των Αποστολικών Διαταγών», στο *Λειτουργικά Θέματα Ε'*, Θεσ/νίκη 1986, σ.13.

¹⁰³ Δ. Κουτσούρη, *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, Αθήνα 1991,σ.404· Ι. Ευστρατίου(Αρχιμ.), *Πατρολογία*, τόμ. Α', Θεσ/νίκη 1971, σσ.39-46.

¹⁰⁴ V.Martin, *Histoire de l'eglise*, τόμ. 6, Paris 1947, σ. 359.

¹⁰⁵ Ι. Φουντούλη, «Θεία Λειτουργία των "Αποστολικών Διαταγών"», στο *Θείαι Λειτουργίαι, Κείμενα Λειτουργικής Γ'*, σ.300.

¹⁰⁶ J. Lebreton, «Le desaccord de la foi populaire et de la theologie savante dans l'eglise chretienne du IIIe siecle», στο *Revue d'Histoire ecclesiastique* 20(1924)32.

¹⁰⁷ J. Barber Lightfoot, *The Apostolic fathers*, part II, 1, Hildesheim-New York 1973, σ.273· A.Harnack, *Die lehre der zwolf Apostel*, Leipzig 1884, σσ. 241-268· B.Altaner, *Patrologie*, Freiburg 1958, σσ.49-50· F.X.Funk, *Didascalia et Constitutiones Apostolicae*, Paderborn 1905, σσ .476-520· F.E.Brightman, *Liturgies Eastern and Wester*, τόμ. I, Oxford 1896, σσ.3-30. Βλ. και Γ.Θραψανιώτη, ό.π., σ.38.

¹⁰⁸ R.Derreese, *Le patriarcat d' Antioche*, depuis la paix de l' eglise jusqu'a la conquete Arabe, Paris 1945.

πληροφορίες για τη λειτουργική τάξη και ζωή της εκκλησίας της Αντιόχειας. Την εποχή αυτή καθώς η χριστιανική πίστη εξαπλώνεται, η Εκκλησία προσπαθεί να οργανωθεί συγκαλώντας τοπικές και Οικουμενικές συνόδους¹⁰⁹. Θεσπίζει και εκδίδει Κανόνες και οι πατέρες γράφουν νομικά κείμενα που θα βοηθήσουν τους πιστούς να αντιμετωπίσουν τα βασικότερα από τα θέματα της πίστης τους. Σε μία τέτοια κρίσιμη ιστορική περίοδο γράφτηκαν και οι Αποστολικές Διαταγές και απευθύνονται στην Εκκλησία. Ασχολούνται και εκθέτουν πολλά θέματα που αφορούν την λατρευτική πράξη και την κανονική τάξη της αρχαϊκής Εκκλησίας. Αυτά αποτέλεσαν σημαντική πηγή για να θεσπισθούν αργότερα οι Κανόνες που φθάνουν ως τη σύγχρονη εποχή και αναφέρονται από όλους τους σύγχρονους ερευνητές του Εκκλησιαστικού Δικαίου¹¹⁰.

Χαρακτηριστικό τους είναι ότι χρησιμοποιούνται λέξεις και φράσεις που επαναλαμβάνονται συνεχώς όπως : δικαιοσύνη, αγάπη, μετάνοια, ειρήνη, αλήθεια, αμαρτία, αδικία, ανομία, ευχαριστία, πίστη, τιμή, προσευχή και γενικά λέξεις που έχουν δυνατές έννοιες και βοηθούν το συγγραφέα να θεμελιώσει τις θεολογικές του πεποιθήσεις¹¹¹. Τα θέματά του είναι ποικίλα ενώ δίνει απαντήσεις σε πολλά ερωτήματα που απασχολούσαν ποιμένες και ποιμενόμενους σχετικά με το ήθος, την κατήχηση, την πειθαρχία και την οργάνωση των χριστιανικών κοινοτήτων.

Δίνουν ένα κατάλογο με απαγορευμένα για τους χριστιανούς επαγγέλματα, όπως η κατασκευή ειδώλων, η πορνεία, η μαντεία, η αστρολογία κ.ά. Όσο αφορά τη χειροτονία και χειροθεσία των Επισκόπων, πρεσβυτέρων, διακόνων, διακονισσών, αναγνώστων, αναφέρονται με κάθε λεπτομέρεια. Μάλιστα για να παρουσιάσουν τη χειροτονία του Επισκόπου, καταγράφουν ολόκληρη τη θεία Λειτουργία.

¹⁰⁹ Την εποχή αυτή γνωρίζουμε τις συνόδους: 1. Α' Οικ. Σύνοδος στη Νίκαια Βιθυνίας (325 μ.Χ.), 2. Β' Οικ. Σύνοδος στη Κωνσταντινούπολη (381 μ.Χ.), 3. Τοπικοί Σύνοδοι: Σύνοδος Καρχηδόνος (251 μ.Χ.), Σύνοδος Νεοκαισαρείας (314/325 μ.Χ.), Σύνοδος Αγκύρας (314 μ.Χ.), Σύνοδος Γάγγρας (340 μ.Χ.), Σύνοδος της Αντιόχειας της Συρίας (341 μ.Χ.) και Σύνοδος Σαρδικής (343 μ.Χ.) οι οποίες επικυρώνονται με τον 2^ο Ιερό Κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου στην Κωνσταντινούπολη το 692 μ.Χ. (Βλ. Α. Αλιβιζάτου, *Οι Ιεροί Κανόνες*, Αθήνα 1997).

¹¹⁰ Α. Χριστοφιλοπούλου, *Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Αθήνα 2005, σ.36. Σ.Τρωιάνου-Γ.Πουλή, *Εκκλησιαστικό δίκαιο*, εκδ. Σάκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2003, σ.34. Ν.Μίλας, *Το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, μτφρ.Α.Αποστολοπούλου, Αθήνα 1906, σ.11.

¹¹¹ Γ.Θραψανιώτη,ό.π.,σ.33.

Ο τρόπος με τον οποίο παρατίθενται τα κεφάλαια και παρουσιάζονται τα θέματα φανερώνει ότι δεν πρόκειται για ένα αυστηρά συστηματικό έργο και γίνεται εύκολα αντιληπτή η έλλειψη σειράς και λογικής¹¹². Στηρίζεται σε παλαιότερα κείμενα κανονιστικής γραμματείας, που άρχισαν να εμφανίζονται από τα τέλη του α' αιώνα¹¹³. Τα κείμενα αυτά είναι η Διδασκαλία των Αποστόλων, η Διδαχή των Αποστόλων και η Αποστολική παράδοση. Όλα αυτά τα κείμενα έχουν διασκευασθεί και είναι αποτέλεσμα συμπίλησης και επεξεργασίας του συγγραφέα των Αποστολικών Διαταγών.

Περιλαμβάνουν «εκκλησιαστικές διατάξεις και συλλογές κανονισμών, οδηγιών και παραινήσεων που αναφέρονται στην εγκατάσταση των εκκλησιαστικών αρχόντων, την διοίκηση της Εκκλησίας, την τέλεση των μυστηρίων, την λατρεία, τον βίο των χριστιανών και γενικά όλα τα επίκαιρα θέματα που απασχολούσαν την οργάνωση της Εκκλησίας στους πρώτους αιώνες»¹¹⁴.

Το έργο διαιρείται «κατά παράδοσιν» σε οκτώ βιβλία και αποτελείται ουσιαστικά από τρία μέρη τα οποία διακρίνονται βάσει των πηγών τους γι' αυτό και τα ίδια αντικείμενα επαναλαμβάνονται δύο ή και τρεις φορές¹¹⁵. Τα έξι πρώτα βιβλία, αποτελούν το πρώτο μέρος των Αποστολικών Διαταγών και προέρχονται από τη Διδασκαλία των Αποστόλων. Σκοπός τους είναι η καταπολέμηση των αιρέσεων και η σύνταξη κειμένου που θα απευθύνεται σε όλη την Εκκλησία.

Περιλαμβάνει οδηγίες σωστής διαγωγής προς κληρικούς και λαϊκούς και αναφέρεται στα προσόντα, καθήκοντα και τα έργα του Επισκόπου. Αναφέρεται στη θέση των χηρών, διακόνων, διακονισσών και κάνει λόγο για τον οικογενειακό βίο, το μαρτύριο, την ανάσταση, το Πάσχα και για τη στάση των πιστών απέναντι στους αιρετικούς και αμαρτωλούς. Το γεγονός ότι όλα τα θέματα που αναφέρονται στο κείμενο της Διδασκαλίας των Αποστόλων παρατίθενται σχεδόν με τον ίδιο τρόπο στα έξι πρώτα βιβλία

¹¹² M.Metzger, *Les Constitutions Apostoliques 1-3*, SC 320, Paris 1985, σσ.13-18.

¹¹³ Π.Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τόμ. Β', Θεσ/νίκη 1978, σσ . 23-43.

¹¹⁴ Γ.Θραψανιώτη,ό.π., σ.40.

¹¹⁵ Ε.Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικής Α'*, Αθήνα, εκδ.Πανεπιστημίου Αθηνών 1979, σ.179. Βλ. και Π.Χρήστου, ό.π.,σ.64.

των Αποστολικών Διαταγών μαρτυρεί ότι πηγή τους είναι η Διδασκαλία των Αποστόλων¹¹⁶.

Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει το έβδομο βιβλίο των Αποστολικών Διαταγών και φαίνεται ότι η πηγή του είναι η *Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων*¹¹⁷. Το κείμενο της Διδαχής επιδιώκει να παραθέσει Αποστολικές Διαταγές για την κατήχηση, την τέλεση των μυστηρίων, τη διοίκηση της Εκκλησίας και να βοηθήσει τις χριστιανικές κοινότητες να αποκτήσουν συνείδηση και αυτοτέλεια¹¹⁸.

Το βιβλίο αυτό διδάσκει για τους δύο δρόμους της ζωής και του θανάτου. Πρώτα αναφέρεται στην οδό της ζωής με εβδομήντα παραγγέλματα για ενέργειες που πρέπει να γίνονται ή να αποφεύγονται και συνεχίζει με την οδό του θανάτου, αναφέροντας περιπτώσεις σφαλμάτων και αμαρτιών.

Περιλαμβάνει ένα τμήμα που αναφέρεται στη βάπτισμα, τη νηστεία, τη θεία Ευχαριστία και την προσευχή¹¹⁹. Προτρέπει για πειθαρχία στη χριστιανική κοινότητα και οργάνωση και τελειώνει με εσχατολογικά θέματα¹²⁰.

Το τρίτο μέρος περιλαμβάνει το όγδοο βιβλίο των Αποστολικών Διαταγών και η πηγή του μάλλον είναι η Αποστολική Παράδοση, η οποία περιλαμβάνεται στον κατάλογο των συγγραμμάτων του Ιππολύτου¹²¹. Το κείμενο της Αποστολικής Παραδόσης είναι μία συλλογή που περιλαμβάνει πάρα πολλές διατάξεις που κανονίζουν τον εκκλησιαστικό βίο. Αναφέρονται κυρίως σε θέματα χειροτονίας, λειτουργικής τάξεως, θ. ευχαριστίας και βαπτίσματος¹²².

¹¹⁶ Αθηναγόρα(Μητρο.Παραμυθίας), «Νεώτεροι απόψεις περί της διδασκαλίας, διδαχής και Αποστολικών Διαταγών», στο *Εκκλησιαστικός Φάρος* 32(1933) 325-358 και 481-510.

¹¹⁷ Φιλοθέου Βρυέννιου, *Διδαχή των δώδεκα Αποστόλων*, Κων/πολη 1883, σσ .2-3.Βλ.και Γ.Θραψανιώτη, ό.π.,σ.41.

¹¹⁸ Π.Χρήστου, ό.π.,σ.25.

¹¹⁹ L.Cerfaux, «La Multiplication des Pains dans la liturgie de la Didache», *Biblica* 40(1959) 943-958.

¹²⁰ M.Metzger,ό.π.,SC 320,σσ .15-17

¹²¹ A.G.Martimort, « Nouvel examen de la tradition Apostolique d’Hippolyte», στο *Bulletin de literature Ecclesiastique*, τόμ. 88, 1987, σσ .5-25.

¹²² R.J.Zwiwerblowski, « On the baptismal rite according to St. Hippolytus», στο *Studia Patristica* 2(1957) 93-105. Για τη δομή και το περιεχόμενο των Αποστολικών Διαταγών βλ.και : *Αποστολικοί Πατέρες, Άπαντα τα Έργα 1*, Εισαγωγή –Κείμενα – Μετάφραση – Σχόλια από τον Π.Παπαευαγγέλου, ΕΠΕ 114,Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», Θεσ/νίκη 1993, σσ . 6-8.

Εκτός από τα κείμενα της κανονιστικής γραμματείας, βασική πηγή των Αποστολικών Διαταγών αποτελεί η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη, των οποίων παραπομπές συναντούμε συνεχώς. Ο συγγραφέας μας παραθέτει ένα μεγάλο αριθμό βιβλικών ονομάτων, περιγραφών, καταστάσεων, γεγονότων, παραβολών, περιοχών. Ένα κεφάλαιο του έβδομου βιβλίου, αναφέρει τριάντα ένα γεγονότα που περιγράφονται στην Παλαιά Διαθήκη, πλήθος ονομάτων, πόλεων, περιοχών και καταστάσεων¹²³. Όλα τα παραπάνω αποδεικνύουν αναμφισβήτητα ότι η Αγία Γραφή είναι σημαντική πηγή των Αποστολικών Διαταγών ¹²⁴.

Τα αναγνώσματα από την Παλαιά Διαθήκη, εμπλουτίστηκαν από ψαλμούς, ύμνους και ωδές πνευματικές¹²⁵, ενώ τα αναγνώσματα της Καινής Διαθήκης, εμπλουτίστηκαν από γεγονότα της ζωής του Χριστού (Γέννηση, Βάπτισμα, Μεταμόρφωση, Σταύρωση, Ταφή, Ανάσταση, Ανάληψη, Πεντηκοστή), της Παναγίας (Γενέθλιον, Εισόδια, Σύναξη, Ευαγγελισμός, Κοίμηση) και των Αγίων.

Η ιουδαϊκή προσευχή όταν γινόταν στο ναό του Σολομώντα συνδυαζόταν με θυσία και ψαλμωδία. Όταν η δημόσια προσευχή γινόταν στις συναγωγές κατά τους ίδιους «καιρούς», διαβάζονταν ψαλμοί και αναγνώσματα από τους προφήτες που προέλεγαν την έλευση του Μεσσία¹²⁶.

Η σχετική με την εκκλησιαστική λατρεία έρευνα, κατέδειξε τις ιουδαϊκές επιδράσεις στην χριστιανική λατρεία¹²⁷ της πρωτοχριστιανικής ζωής, καθώς τα πρότυπα προέρχονταν από την ιουδαϊκή λατρεία¹²⁸. Στην Παλαιά Διαθήκη, υπάρχουν ψαλμοί, όπου όλος ο ισραηλιτικός λαός δοξάζει τον Θεό, αλλά και περιπτώσεις όπου ο κάθε ένας πιστός δοξάζει μόνος του το Θεό. «Οι κρίσιμες στιγμές της ισραηλιτικής ιστορίας συνοδεύονταν πάντοτε από την προσευχή, που είχε όχι μόνον ατομικό αλλά και συλλογικό χαρακτήρα» και «η προσευχή φέρει αγιασμό και ευλογία στη ζωή (4,19.6,17), όταν απευθύνεται στο Θεό εγκάρδια και με ζέση, όπως στην περίπτωση του Τωβίτ (3,1-6. 13,1εξ.), της Σάρρας (3,11-15), του Τωβία (8,5-7)

¹²³ 7,37,PG 1, 1033A.(=SC336,86-88).

¹²⁴ Γ.Θραψανιώτη, ό.π.,σ.46.

¹²⁵ Εφ. 15,19 και Κολ. 3,16. «...διδάσκοντες και νουθετούντες εαυτούς ψαλμοίς και ύμνοις και ωδαίς πνευματικαίς...».

¹²⁶ Δ.Τσάμη, *Λειτουργική*, εκδ. «Μέλισσα», Θεσ/νίκη 1993, σ.26.

¹²⁷ Π.Α.Σμέμαν, *Η Εκκλησία προσευχομένη.Εισαγωγή στη λειτουργική θεολογία*, εκδ. «Ακρίτας», Αθήνα 1991, σ.63.

¹²⁸ C.W.Dugmore, *The Influence of the Synagogue upon the Divine Office*, London 1964, σ.50.

και του Ραγουήλ (8,15έξ.)»¹²⁹. Η προσευχή στην Παλαιά Διαθήκη, μας παρουσιάζεται σε τρεις καιρούς, όπως διαβάζουμε στο βιβλίο των Ψαλμών: τον εσπερινό, το μεσημβρινό και τον πρωινό¹³⁰.

Οι Απόστολοι συνεχίζοντας την εβραϊκή λατρευτική παράδοση, παρευρίσκονταν στην συναγωγή για να λατρέψουν τον Θεό¹³¹. Οι καινοδιαθηκικές μαρτυρίες δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι ο Κύριος και οι Απόστολοι έπαιρναν μέρος στη λατρεία της συναγωγής¹³². «Ο Χριστός και οι Απόστολοι στη λειτουργική τους ζωή χρησιμοποιούσαν το θρησκευτικό περιβάλλον της εποχής τους, μεταγγίζοντάς του όμως ένα εντελώς καινούριο νόημα»¹³³.

Όλες λοιπόν οι μαρτυρίες, δείχνουν ότι υπήρχε μία οργάνωση στις ακολουθίες αλλά και τελετουργικές πράξεις της πρώτης Εκκλησίας που υποδηλώνει το λειτουργικό κύκλο του νυχθημέρου. Έτσι η Εκκλησία, «καλώς οργανωμένη με ανεπτυγμένη μορφήν και ιεροτελεστίαν»¹³⁴ από πολύ νωρίς καθιέρωσε τακτικές ώρες προσευχής.

Στην Καινή Διαθήκη αντίστοιχα υπάρχουν προτροπές για επαγρύπνηση και αδιάκοπη προσευχή. Ο ίδιος ο Κύριος, προέτρεπε τους μαθητές Του να αφοσιώνονται στην προσευχή, στη δέηση και στο κήρυγμα, με όλη την ψυχή τους¹³⁵. Επίσης τους διαβεβαιώνει λέγοντάς τους ότι όπου είναι μαζεμένοι δύο ή τρεις πιστοί, εκεί θα είναι και ο ίδιος ανάμεσά τους, θεμελιώνοντας έτσι, την κοινή προσευχή¹³⁶.

¹²⁹ Σ. Καλαντζάκη, *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσ/νίκη 2006, σσ.497-511.

¹³⁰ Ψαλμ.54, 18. «Εσπέρας και πρωΐ και μεσημβρίας διηγήσομαι και απαγγελώ και εισακούσεται της φωνής μου». Βλ. και Α. Καλυβοπούλου, *Χρόνος τελέσεως της Θείας Λειτουργίας*, «Καιρός του ποιήσαι τω Κυρίω» [Ανάλεκτα Βλατάδων, 37], Θεσ/νίκη 1982, σ.67.

¹³¹ Πράξ. 13, 14-15. «Αυτοί δε (οι περί τον Παύλον) διελθόντες απο της Πέργης παρεγένοντο εις Αντιόχειαν της Πισιδίας και εισελθόντες εις την συναγωγήν τη ημέρα των σαββάτων εκάθισαν. Μετά δε την ανάγνωσιν του νόμου και των προφητών απέστειλαν οι αρχισυνάγωγοι προς αυτούς λέγοντες ».

¹³² Α. Χαστούπη, *Διδασκαλία του Ιουδαισμού*, Αθήνα 1979, σσ.39-41.

¹³³ Π. Ευδοκίμωφ, *Η προσευχή της ανατολικής Εκκλησίας*, εκδ. «Αποστολικής Διακονίας» 1982, σ.83.

¹³⁴ Α. Καλυβοπούλου, *ό.π.*, σ.72.

¹³⁵ Πράξ. 1, 14-2, 42-6, 4.

¹³⁶ Ματθ. 18, 19-20. « Πάλιν αμην λέγω υμίν ότι εάν δύο συμφωνήσωσιν επί της γης περί παντός πράγματος, ου εάν αιτήσωνται, γενήσεται αυτοίς παρά του πατρός μου τον εν ουρανοίς. Ου γαρ εισί δύο ή τρεις συνηγμένοι εις το εμόν όνομα, εκεί ειμί, εν μέσω αυτών ».

Στο βιβλίο των πρωτοχριστιανικών χρόνων (αρχές του Β' μ.Χ.αι.), *Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων*, διαβάζουμε : να προσεύχεσθε τρεις φορές την ημέρα, λέγοντας την Κυριακή προσευχή, το «Πάτερ ημών...»¹³⁷.

Ο Κλήμης ο Αλεξανδρέας (150 - 215), αναφέρεται στην παράδοση της προσευχής κατά την τρίτη, την έκτη και την ενάτη και σημειώνει ότι ο πιστός οφείλει να προσεύχεται πάντοτε : « ει δε τινές και ώρας τακτάς απομένουσιν ευχή, ως τρίτη φέρε και έκτην και ενάτην αλλ'ουν γε ο γνωστικός παρ'όλον εύχεται τον βίον¹³⁸». Και ακόμη να προσεύχεται, όχι μόνο πρωϊ και νύκτα, αλλά πριν, μετά και κατά τη διάρκεια του γεύματος¹³⁹.

Πριν από τον 4ο αιώνα, η κοινή λατρεία της εκκλησίας περιστρεφόταν κυρίως ή και αποκλειστικά γύρω από την θεία Ευχαριστία και τα άλλα μυστήρια¹⁴⁰ και ήδη από τις αρχές του 3ου αιώνα ο όρθρος και ο εσπερινός, στην αρχική τους μορφή, αποτελούσαν μέρος της κοινής λατρείας της Εκκλησίας¹⁴¹.

Ο ιστορικός Σωκράτης, σύμφωνα με όσα διαβάζουμε στην *Εκκλησιαστική Ιστορία*, αναφέρει ότι στα τέλη του Δ' αιώνα η εσπερινή προσευχή, αποτελούσε καθημερινή πράξη σε όλη την Ανατολή, την Παλαιστίνη, τη Μ.Ασία, Κύπρο, Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλία και Αχαΐα και ότι συχνά τα Σάββατα και τις Κυριακές, ο επίσκοπος ή ο πρεσβύτερος κήρυτταν ή εξηγούσαν την Αγία Γραφή¹⁴².

Από το κείμενο των Αποστολικών Διαταγών, προκύπτουν πολλές πληροφορίες για την εξέλιξη και πορεία της λειτουργικής κοινής ή και ατομικής προσευχής, συγκεκριμένα στο Β'¹⁴³, και στο Η' βιβλίο¹⁴⁴. Στο Β' βιβλίο, γνωρίζουμε την εσπερινή και την ορθρινή ακολουθία, στο Η', τις έξι ώρες της καθημερινής προσευχής, λειτουργικά στοιχεία του εσπερινού και του όρθρου, καθώς και διάγραμμα της θείας Λειτουργίας.

Αν ανατρέξει κανείς στις ιστορικές πηγές της λατρείας, όπως την Αγία Γραφή, τα συγγράματα των Αποστολικών Πατέρων και

¹³⁷ 8, 2-3, SC 248,172-175,(= ΒΕΠΕΣ 2,165). « ως εκέλευσεν ο Κύριος εν τω ευαγγελίω αυτού, τρίς της ημέρας ούτω προσεύχεσθε: Πάτερ ημών.....».

¹³⁸ Στρωματείς 7,7, PG 9, 456C.

¹³⁹ Παιδαγωγός II, 9-10, PG 8, 490 B-497 A.

¹⁴⁰ G.Dix, *The shape of the Liturgy*, Glasgow 1955, σ.326.

¹⁴¹ J.Jungmann, *The early liturgy*, Notre Dame, Ind., 1959, σσ.106-107.Βλ.και Α.Καλυβοπούλου, ό.π., σ.60.

¹⁴² 1, 5, 22, PG 67, 625· 640.

¹⁴³ 2,59, PG1,744B.(=SC320, 324). «...αλλ'εκάστης ημέρας συναθροίζεσθε όρθρου και εσπέρας ψάλλοντες και προσευχόμενοι εν ταις κυριακοίς, όρθρου μεν λέγοντες ψαλμόν τον 62ο, εσπέρας δε τον 140ο».

¹⁴⁴ 8,35-36,PG 1,1137BCA.(=SC336, 246-248).

εκκλησιαστικών συγγραφέων, θα κατανοήσουμε τη διαμόρφωση και την εξέλιξη της, ιδιαίτερα στους πρώτους τέσσερις αιώνες. Οι συγκεκριμένες ώρες προσευχής κατά την ημέρα και τη νύκτα, δημιουργούν την φυσική συνέχεια της σημερινής λατρευτικής παράδοσης.

Παρόντες στις ακολουθίες της λατρείας, ήταν: α) ο τελετουργός και β) ο λαός.

Οι Αποστολικές Διαταγές, αναφέρονται συνεχώς, σε ένα πρόσωπο που προΐσταται της λειτουργικής σύναξης, στον λειτουργό, αλλά και στο πλήρωμα της εκκλησίας, που είναι ο κληρός και ο λαός. Ο λειτουργός είναι ο αρμόδιος για την τήρηση του τυπικού της λατρευτικής παράδοσης αλλά συγχρόνως και ο εγγυητής της. Ο ιερέας, συνιστά έκφραση της προσπάθειας του ανθρώπου να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα στο υπερβατικό και το εγκόσμιο, όπως υπογραμμίζεται στην προς Εβραίους επιστολή¹⁴⁵.

Είναι γνωστό ότι χωρίς τη συμμετοχή του λαού στη λατρεία, είναι αδύνατη η τέλεση οποιασδήποτε ακολουθίας. Οι άνθρωποι, συγκεντρώνονται στο ναό για να λατρέψουν το Θεό με σκοπό, «τη φανέρωση και παρουσία του νέου αιώνος, της Βασιλείας του Θεού»¹⁴⁶. Η Εκκλησία έτσι, «εκπληρώνει τον εαυτό της ως το Σώμα του Χριστού και ως καινή κτίση»¹⁴⁷.

Στις Πράξεις των Αποστόλων, φαίνεται η κοινή προσευχή του εκκλησιαστικού σώματος, με μοναδικό «λειτουργό» τον Ιησού Χριστό¹⁴⁸ και τον άνθρωπο να «λειτουργεί» το Ευαγγέλιο, ως κήρυκας του¹⁴⁹. Επομένως οι προσευχές αυτές δεν ήταν ιδιωτικές αλλά λειτουργικές πράξεις που τελούνταν από κοινού στο ναό. Ήταν σαφέστατα ακολουθίες με

¹⁴⁵ 5, 1-4. « Πας αρχιερεύς εξ ανθρώπων λαμβανόμενος υπέρ ανθρώπων καθίσταται τα προς τον Θεόν, ίνα προσφέρη δώρα τε και θυσίας υπέρ αμαρτιών, μετριοπαθείν δυνάμενος τοις αγνοούσι και πλανωμένοις, επει και αυτός περίκειται ασθένειαν· και δια ταύτην οφείλει, καθώς περί του λαού, ούτω και περί εαυτού προσφέρειν υπέραμαρτιών». Βλ. και π.Γ.Μεταλληνού, *Η θεολογική μαρτυρία της εκκλησιαστικής λατρείας*, εκδ. «Αρμός», Αθήνα 1996, σ.20.

¹⁴⁶ π.Α.Σμέμαν, «Θεολογία και Ευχαριστία», στο: *Η Λειτουργική Αναγέννηση και η Ορθόδοξη Εκκλησία*, Λάρινα 1989, σ.81.

¹⁴⁷ π.Α.Σμέμαν, «Θεολογία και Ευχαριστία», στο: *Η Λειτουργική Αναγέννηση και η Ορθόδοξη Εκκλησία*, Λάρινα 1989, σ.81.

¹⁴⁸ Εβρ. 8,2. « των αγίων λειτουργός και της σκηνης της αληθινής....».

¹⁴⁹ Ρωμ. 15,16, «...εις το είναι με λειτουργόν Ιησού Χριστού εις τα έθνη, ιερουργούντα το ευαγγέλιον του Θεού....».

λειτουργικό χαρακτήρα, δομημένες πάνω σε πρότυπα της λατρείας της συναγωγής¹⁵⁰.

Σε κάθε ακολουθία, υπάρχει εναλλαγή ψαλμών, ύμνων, αναγνώσμάτων, ευχών, ευλογιών, ασπασμών, προτροπών για πιο εντατική προσευχή, αλλά και προσφορά θυμιάματος¹⁵¹.

Τα Μυστήρια στις αποστολικές διαταγές

Γενικά

Το κείμενο των Αποστολικών Διαταγών περιλαμβάνει εκκλησιαστικές διατάξεις και συλλογές κανονισμών, οδηγιών και παραινέσεων που αναφέρονται στην τέλεση των μυστηρίων, τη λατρεία, τον βίο των χριστιανών και άλλα επίκαιρα θέματα.

Οι μαρτυρίες που δίδονται από τις Αποστολικές Διαταγές για τα ιερά μυστήρια της Εκκλησίας, είναι πάρα πολλές και διαφωτίζουν για την πράξη και την χριστιανική οργάνωση της λατρείας στους πρώτους αιώνες της Εκκλησίας. Πολλά από τα στοιχεία που παρέχουν οι Αποστολικές Διαταγές για τα μυστήρια αναφέρονται στο Βάπτισμα, το Χρίσμα, τη Μετάνοια, την Ιερωσύνη, το Γάμο και τη Θεία Ευχαριστία. Οι αναφορές αυτές είναι θεολογικού χαρακτήρα με χριστολογικό, ανθρωπολογικό, εσχατολογικό και σωτηριολογικό περιεχόμενο. Διαγράφουν το πνεύμα της λατρείας των χριστιανών, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο μπορούν να προσεγγίσουν το Θεό και να ενώνονται μαζί Του.

Ο Χριστός με την παρουσία του στη γη εγκαινίασε ένα καινούργιο τρόπο ζωής και λατρείας καθώς με τη γέννησή του, τη βάπτισή του, τη θυσία του, την ανάστασή του, ανακαίνισε την ανθρώπινη φύση και την ανύψωσε στην αιώνια ζωή. Επιβεβαίωσε την συνύπαρξη του θείου και του ανθρώπινου μέσα στον χώρο της Εκκλησίας, με ένα τρόπο μυστηριακό και μοναδικό. Μας έκανε « σύσσωμους και σύζωους και μέλη του» μέσω των

¹⁵⁰ π.Α.Σμέμαν, *Η Εκκλησία προσευχομένη...*, σ.176.

¹⁵¹ Γ.Βεργωτή,ό.π., σ. 68.

μυστηρίων και με αυτά « εν αυτώ ζώμεν και κινούμεθα και εσμέν».¹⁵² Μας έδωσε τη δυνατότητα αγιασμού και μας οδήγησε « εις ζωήν αιώνιον»¹⁵³.

Τα μυστήρια της Εκκλησίας ιδρύθηκαν από τον Ιησού Χριστό, που είναι και ο τελεσιουργός τους, « ο προσφέρων και προσφερόμενος»¹⁵⁴, αλλά και το κάθε μέλος της σύναξης έχει τη δική του διακονία και συμβολή, «προεξάρχοντος του ιερέα», που είναι ο υπηρέτης και οικονόμος των μυστηρίων του Θεού¹⁵⁵. Η Θεία Χάρη, δια μέσου των ιερέων, που ονομάζονται « οικονόμοι μυστηρίων Θεού», ενδυναμώνει, αγιάζει και ευλογεί κάθε μέλος της εκκλησίας του Χριστού.

Ο άγιος Νικόλαος ο Καβάσιλας, ερμηνεύοντας τη θεία Λειτουργία, ταυτίζει τη ζωή και την ύπαρξη της Εκκλησίας με τα μυστήριά της: « η Εκκλησία σημαίνεται εν τοις μυστηρίοις», σημειώνει¹⁵⁶. Και τονίζει: τα μυστήρια γίνονται « οι πύλες», που μας εισάγουν στον ουρανό και είναι «σημεία» της βασιλείας του Θεού. Το βάπτισμα δίνει τη γέννηση και την ύπαρξή μας στην εν Χριστώ ζωή. Το χρίσμα τελειοποιεί αυτόν που γεννιέται στη νέα ζωή και η θεία Ευχαριστία ως αληθινή « βρώσις και πόσις», την «ζωήν ταύτην και την υγείαν συντηρεί και συνέχει»¹⁵⁷. Αυτό σημαίνει ότι «δεν υπάρχει Εκκλησία χωρίς μυστήρια, δυνατότητες δηλαδή στη Θεία Χάρη και συγχρόνως, μέσα βιώσεως του μυστηριακού της χαρακτήρα»¹⁵⁸.

Μυστήρια στην εκκλησιαστική γλώσσα ονομάζονται « εφτά συγκεκριμένες δυνατότητες οργανικής ένταξης ή δυναμικής επανένταξης του ατομικού βίου στην ενοείδεια της εκκλησιαστικής ζωής, προσωπικής μετοχής του ανθρώπου στον τρόπο υπάρξεως του εκκλησιαστικού σώματος. Και αυτές οι δυνατότητες μετοχής είναι ταυτόχρονα και γεγονότα

¹⁵² Πράξ. 17,28.

¹⁵³ Πράξ. 17,28.

¹⁵⁴ Ευχή του χειροβικίου ύμνου.

¹⁵⁵ Α Κορ.4, 1 « Ούτως ημάς λογιζέσθω άνθρωπος, ως υπηρέτας Χριστού και οικονόμους μυστηρίων Θεού». Βλ. και Π.Σκαλτσή, «Τα Διακονικά Παραγγέλματα και η στάση των πιστών στη θεία Λειτουργία», στο *Λειτουργικές Μελέτες II*, σ.122.

¹⁵⁶ Ν.Καβάσιλα, *Εις την θ.Λειτουργίαν λη'.PG 150, 452 C*. Βλ. και π.Γ.Μεταλληνού, *Η θεολογική μαρτυρία της εκκλησιαστικής λατρείας*, εκδ. «Αρμός», Αθήνα 1996, σ.243.

¹⁵⁷ Ν.Καβάσιλα, 22, *Εις την θείαν λειτουργίαν και περί της εν Χριστώ ζωής*, Εισαγωγή-κείμενον-μετάφρασις-σχόλια υπό Π.Κ.Χρήστου, [Φιλοκαλία των Νηπτικών και Ασκητικών], ΕΠΕ, Θεσ/νίκη 1979, σσ.276,278. Βλ. και Π.Σκαλτσή, «Η βαπτισματική αναγέννηση», στο *Λειτουργικές μελέτες I*, εκδ.Π.Πουρναρά, Θεσ/νίκη 1999, σ.40.

¹⁵⁸ Χ.Βούλγαρη, *Η ενότης της Αποστολικής Εκκλησίας*, Θεσ/νίκη 1974, σ.194.

φανέρωσης και πραγμάτωσης της αλήθειας της εκκλησίας»¹⁵⁹. Κάθε μυστήριο, ενσωματώνει τον άνθρωπο στο σώμα του Χριστού και μεταβάλλει την αλλοτριωμένη φύση του, σε ύπαρξη αληθινή και δεκτική της θείας Χάριτος, έτσι ώστε να γίνεται κοινωνός της αιωνιότητας.

Τα μυστήρια της Εκκλησίας από τον 13ο αι. ωρίσθηκαν να είναι επτά: Βάπτισμα, Χρίσμα, Θ. Ευχαριστία, Ιερωσύνη, Μετάνοια, Γάμος, Ευχέλαιο, και προσφέρουν τη Χάρη του Θεού, φανερώνοντας την αγάπη Του στον άνθρωπο και στον κόσμο. Βιώνονται μέσα στην Εκκλησία, που είναι το σώμα του Χριστού και σώζουν με την « άκτιστη» ενέργειά Του, γι' αυτό και έχουν χριστολογικό χαρακτήρα. Ο Χριστός είναι κοντά μας με μυστηριακό τρόπο, μας οδηγεί στην αλήθεια και στην αναγέννηση, δίνοντάς μας τη δική του ζωή, όπως διαβάζουμε στις επιστολές του Αποστόλου Παύλου, «ζω δε ουκέτι εγώ, ζη δε εν εμοί Χριστός»¹⁶⁰.

Τα στοιχεία που μας παρέχει ο συγγραφέας των Αποστολικών Διαταγών για τα μυστήρια, σε συνδιασμό με πολλά άλλα στοιχεία που περιέχονται στα έργα των άλλων Πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων της Αντιόχειας της εποχής εκείνης, δίνουν μία σαφή εικόνα της πράξης και της τελετουργίας των μυστηρίων στην Εκκλησία το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα.

Σύμφωνα με τον καθηγητή Π. Τρεμπέλα, ο πρώτος που εισήγαγε τον όρο « μυστήριο» στον χριστιανισμό υπήρξε ο απόστολος Παύλος. Πριν από αυτόν όμως, χρησιμοποιήθηκε ο όρος και στην Παλαιά Διαθήκη, από τους εβδομήκοντα «Ο'», « κυρίως εις την έννοιαν του μυστικού και της αποκρύφου σκέψεως ή γενικώς αγνώστου τινός τοις ανθρώποις»¹⁶¹. Ο όρος βρίσκεται δύο φορές στην Σοφία Σολομώντος με την έννοια της τελετής¹⁶². Και ο καθηγητής συνεχίζει, ότι είναι πιθανότερο ο Παύλος να « έλαβεν» τον όρο μυστήριο από τους «Ο'» και είναι το άγνωστο ακόμα και στους Αγγέλους, σχέδιο του Θεού, που αποβλέπει στη σωτηρία του κόσμου. Φανερώθηκε δε το σχέδιο της θείας Σοφίας στον κόσμο, «διά του Ευαγγελίου».

¹⁵⁹ Χ. Γιανναρά, *Η ελευθερία του ήθους*, Αθήνα 1979, σ. 177. Σχετικά με το θέμα αυτό υπάρχει ευρύτερος προβληματισμός που δεν περιορίζει τον αριθμό των μυστηρίων. Βλ. σχετικά Ν. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', Εκθεσις της Ορθόδοξης πίστεως σε αντιπαράθεση με τη Δυτική Χριστιανοσύνη* [Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, Αριθμ., 3], εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσ/νίκη 1998, σ. 470.

¹⁶⁰ Γαλ. 2, 20.

¹⁶¹ Αρχαί και Χαρακτήρ της Χριστιανικής Λατρείας, Αθήνα 1993, σ. 103.

¹⁶² Σοφ. Σολ. 14, 15: « Και παρέδωκα τοις υποχειρίοις μυστήρια και τελετάς» και ιδ', 23: « Η τεκτοφόνους τελετάς ή κρύφια μυστήρια ή εμμανείς εξ άλλων θεσμών κάμους άγοντες».

Ο Απόστολος Παύλος μας λέει στην επιστολή του: το λυτρωτικό σχέδιο του Θεού για τους ανθρώπους είναι το μυστήριο, που κρυμμένο για αιώνες και γενιές ολόκληρες, φανερώθηκε τώρα¹⁶³. Και στην επιστολή του προς Κορινθίους, εκφράζει ακριβώς την σκέψη και την έννοια που ήθελε να δηλώσει με τον όρο αυτό¹⁶⁴. Και τελειώνει με τα λόγια της Γραφής: «τις γαρ έγνω νουν Κυρίου, ος συμβιβάσει αυτόν ;»¹⁶⁵.

Η ιστορία, τα γεγονότα και η μοναδικότητα των σωστικών εκείνων πράξεων, με τα οποία προσεγγίζεται και αποκαλύπτεται η βασιλεία του Θεού, αυτές είναι οι βασικές κατηγορίες σκέψης για τους χριστιανούς και υπήρξαν θεμελιακές για τη « μυστηριολογία» του τέταρτου αιώνα¹⁶⁶.

Το Βάπτισμα

Προτυπώσεις

Τα μυστήρια, του βαπτίσματος, της θείας Ευχαριστίας, της ιερωσύνης, προεικονίζονται και προτυπώνονται στην Παλαιά Διαθήκη, καθώς η δια του βαπτίσματος αναγέννηση και αναδημιουργία είναι μέσα στο σχέδιο της αγάπης του Θεού για τη σωτηρία του ανθρώπου και σχετίζεται με τα σωτηριώδη γεγονότα της ζωής του Χριστού¹⁶⁷.

Οι τύποι της Παλαιάς Διαθήκης είναι θαυμαστά γεγονότα, τα οποία εξηγούνται ως δωρεές του Θεού στο λαό Του και προαναγγέλλουν και στηρίζουν το βάπτισμα¹⁶⁸. Στην αρχή της δημιουργίας, το Άγιο Πνεύμα καθαγιάζει το νερό και προκαλεί την πρώτη δημιουργία (« Και Πνεύμα Θεού επεφέρετο επάνω του ύδατος»)¹⁶⁹. Αυτός είναι και ο παλαιότερος τύπος του βαπτίσματος. Ένας άλλος τύπος είναι ο κατακλυσμός¹⁷⁰, κατά τον οποίο ο

¹⁶³ Κολ.α', 26 « το μυστήριον το αποκεκρυμμένον από των αιώνων και από των γενεών, νυνί δε εφανερώθη τοις αγίοις αυτού».

¹⁶⁴ Α' Κορ. 2, 7-12 « αλλά λαλούμεν σοφίαν Θεού εν μυστηρίω, την αποκεκρυμμένην, ην προώρισεν ο Θεός προ των αιώνων εις δόξαν ημών.....». Βλ. και Π.Τρεμπέλα,ό.π.,σ.103.

¹⁶⁵ Α' Κορ.2,16.

¹⁶⁶ π.Α.Σμέμαν, *Η Εκκλησία Προσευχομένη,Εισαγωγή στη Λειτουργική Θεολογία*, εκδ. «Ακρίτας», Αθήνα 1991, σσ.146-147.

¹⁶⁷ Ι.Β.Κογκούλη, Χ.Κ.Οικονόμου, Π.Ι.Σκαλτσή, *Το Βάπτισμα[Θεία Λατρεία και Παιδεία, 2]*, εκδ. «Λυδία», Θεσ/νίκη 1992, σ. 9.

¹⁶⁸ Ιωάννου Χρυσοστόμου, ΕΠΕ 18α, 52-54. Βλ. και Π.Ι.Σκαλτσή, «Ιστορική διαμόρφωση της Ακολουθίας του Αγίου Βαπτίσματος», στο *Το Άγιον Βάπτισμα*, Πρακτικά Α'Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου,εκδ.της Εκκλησίας της Ελλάδος,Αθήνα 1970, σ. 46.

¹⁶⁹ Γέν. 1, 2.

¹⁷⁰ Γέν 6, 7.

αμαρτωλός κόσμος χάνεται μέσα στο νερό. Έτσι χάνεται και ο αμαρτωλός άνθρωπος μέσα στο αγιασμένο νερό του βαπτίσματος και αναδύεται καθαρός και αναγεννημένος.

Ο Απόστολος Πέτρος παραλληλίζει τον κατακλυσμό με το βάπτισμα στην Α' επιστολή του¹⁷¹. Και κατά τον καθηγητή Π.Σκαλτσή, η διάβαση της Ερυθράς θάλασσας¹⁷² είναι προεικόνιση του βαπτίσματος και εμφανίζεται σαν μια νέα νίκη του Θεού επί του δράκοντος της θάλασσας.

Ο Απόστολος Παύλος αναφέρεται στο βιβλικό γεγονός της εξόδου των Ισραηλιτών και το εμφανίζει ως προεικόνισμα του βαπτίσματος¹⁷³. Ο λαός του Θεού βγαίνει από τον κόσμο της αμαρτίας και εισέρχεται σε μια νέα ζωή, αληθινή. Στην Παλαιά Διαθήκη, βρίσκουμε πολλά γεγονότα που προεικονίζουν το βάπτισμα. Ο Μελχισεδέκ π.χ. εδεξιούτο του Αβραάμ «άρτω και οίνω». Η τράπεζα εκείνη «ταύτην την μυστικήν προεικόνιζε τράπεζαν» και ο ιερέυς εκείνος (Μελχισεδέκ) «του αληθινού αρχιερέως Χριστού τύπος ην και εικόνισμα». Οι άρτοι της προθέσεως προεικόνιζαν «τούτον τον άρτον»¹⁷⁴.

Προβαπτισματική τελετουργία

Η προβαπτισματική τελετουργία, περιελάμβανε ονοματογραφία, εξέταση υποψηφίου, κατήχηση, χειροθεσία, εξορκισμούς και νηστεία κατά τη Μ. Σαρακοστή. Ενδιαφέρουσες μαρτυρίες για την προβαπτισματική τελετή, μας δίδουν οι Αποστολικές Διαταγές και ειδικότερα το έβδομο βιβλίο, το οποίο στηρίζεται στην αρχαιότατη βαπτισματική μαρτυρία της Διδαχής των Δώδεκα Αποστόλων¹⁷⁵.

¹⁷¹ Α' Πέτρ. 3, 18-21 « Χριστός άπαξ περί αμαρτιών έπαθε...η του Θεού μακροθυμία εν ημέραις Νώε κατασκευαζομένης κιβωτού.....ο αντίτυπον νυν και ημάς σώζει βάπτισμα,.....».

¹⁷² Εξ. 14, 15-31. Βλ. και Π.Σκαλτσή, «Ιστορική διαμόρφωση της ακολουθίας του αγίου Βαπτίσματος», στο *Λειτουργικές μελέτες II*, εκδ. Π.Πουρναρά, Θεσ/νίκη 2006, σ.317.

¹⁷³ Α' Κορ. 10, 1-6 « Ου θέλω δε υμάς...ότι οι πατέρες ημών πάντες υπό την νεφέλην ήσαν, και πάντες εις τον Μωϋσήν εβαπτίσαντο εν τη νεφέλη και εν τη θαλάσση.... ταυτα δε τύποι ημών εγεννήθησαν».

¹⁷⁴ Αριθμ. 4, 7. Βλ και Β' Βασιλ. 21, 4-7· Ματθ. 12, 4· Μάρκ. 2, 26· Λουκ. 6, 4. Βλ. και Π.Ροδοπούλου (Αρχιμ., νυν Μητρ. Τυρολόης και Σερεντίου), *Ο καθαγιασμός των δώρων της Θείας Ευχαριστίας κατά τα λειτουργικά κείμενα των εκκλ. συγγραφέων Ανατολής και Δύσεως*, Θεσ/νίκη 1968, σ. 64, Πρβλ. Π.Σκαλτσή, «Η των συμβόλων αλήθεια (Φαινομενολογική και θεολογική προσέγγιση)», στο *Λειτουργικές Μελέτες I*, σ. 27.

¹⁷⁵ Γ. Ν. Φίλια, *Λειτουργική*, τόμ. Α', σ. 312. « Η μαρτυρία αυτή αντανakλά την πρακτική του εβραϊκού βαπτίσματος των προσηλύτων». Βλ. και Α. Hamman, *Le Baptême et la Confirmation*, Paris, Desclée, 1969, σ. 47.

Οι Αποστολικές Διαταγές αναφέρονται σ' αυτόν που πρόκειται να διδαχθεί το λόγο της ευσεβείας ότι δηλαδή πρέπει να ακούσει πριν από το βάπτισμα όσα έχουν σχέση με την ευσέβεια : « τη γνώση του αγέννητου Θεού», την « επίγνωση του μονογενούς Υιού», την « πληροφορία περί του Αγίου Πνεύματος», την « τάξη της δημιουργίας», τον « ειρμό της προνοίας», τα « δικαιωτήρια της νομοθεσίας», την αιτία της δημιουργίας του κόσμου και την κατάσταση του ανθρώπου που « κατέστη κοσμοπολίτης». Επίσης ο υποψήφιος προς το βάπτισμα με την κατήχηση, γνωρίζει τη φύση του και διδάσκεται από την τιμωρία του Θεού προς τους κακούς « ύδατι και πυρί».

Εδώ γίνεται αναφορά στον κατακλυσμό και στην τιμωρία των Σοδόμων και Γομόρρων, για να γίνει κατανοητό ότι ο Θεός τιμωρεί τους «πονηρούς» και «δοξάζει τους αγίους σε κάθε γενιά» (τον Σηθ, τον Ενώχ, τον Νώε, τον Αβραάμ και τους επιγόνους του, το Μελχισεδέκ, τον Ιώβ, το Μωυσή, τον Ιησού του Ναυή, τον Χαλέβ, τον Φινεές τον ιερέα και όλους τους οσίους). Και ακόμη να μάθει ότι ο Θεός, προνοώντας για τους ανθρώπους δεν τους «απεστράφη», αλλά τους κάλεσε κατά διαφόρους καιρούς από την πλάνη και τη ματαιότητα στην «επίγνωση της αληθείας». Τους επανέφερε από «τη δουλεία και την ασέβεια» στην «ελευθερία και την ευσέβεια», από την «αδικίαστη δικαιοσύνη», από τον «αιώνιο θάνατο» στην «αΐδιο ζωή»¹⁷⁶. Και τέλος, αφού « φωτίση τους οφθαλμούς της καρδιάς αυτού», να γνωρίσει όλα όσα έχουν σχέση με την ενανθρώπιση του Ιησού Χριστού, με τα πάθη του, την ανάσταση των νεκρών αλλά και την ανάληψη του¹⁷⁷.

Από τα παραπάνω, καταλήγουμε στο εξής συμπέρασμα: Η κατήχηση γινόταν για να διδάξει στους υποψηφίους, το κυρίως θέμα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης. Δηλαδή το σωτήριο έργο της θείας Οικονομίας, από τη δημιουργία του ανθρώπου ως την σωτηρία από το Χριστό. Και να μάθουν οι φωτιζόμενοι τις βασικές αλήθειες της χριστιανικής πίστης, για να καθαριστούν από τη σκουριά της ψυχής και να μείνει μόνο το αυθεντικό μέταλλο ¹⁷⁸ .

Η κατήχηση διαρκούσε τρία έτη («ο μέλλων κατηχέισθαι τρία έτη κατηχέισθω») και αποκαλύπτει ότι αυτή διακρινόταν από την τέλεση του

¹⁷⁶ 7,39,PG 1,1037D .(=SC 336, 92-94).Βλ. και Γ.Ν.Φίλια, *Λειτουργική*, τόμ. Α', σ.314.

¹⁷⁷ 7,39,PG 1,1037D .(=SC 336, 94-96).

¹⁷⁸ Κυρίλλου Ιεροσολύμων, PG 33,357A : « αποπεσάτω του σιδήρου ο ιός,μενέτω τον γνήσιον».

βαπτίσματος¹⁷⁹. Αλλά εάν κάποιος ενδιαφερόταν σοβαρά και με ένταση, «ειδε και σπουδαίος τις η και εύνοιαν έχη περί το πράγμα, προσδεχέσθω, ότι ουχ ο χρόνος, αλλ' ο τρόπος κρίνεται», οπότε μπορούσε να γίνει δεκτός και νωρίτερα¹⁸⁰. «Και όταν η προς αυτό λοιπόν το βαπτισθήναι ο κατηχηθείς...»¹⁸¹, ο κατηχούμενος φθάνει στην ώρα του βαπτίσματος, που σημαίνει ότι η κατήχηση προηγούνταν. Έτσι σύμφωνα με όσα οι Αποστολικές Διαταγές λένε, αποδεικνύεται ότι η κατήχηση διακρινόταν από τη βάπτισμα.

Στη συνέχεια αυτός που είναι έτοιμος να βαπτισθεί, αφού γνώρισε βασικά πράγματα για την καινούρια του πίστη, πρέπει να «καθαρθεί» από αμαρτωλά στίγματα και κηλίδες και στη συνέχεια να «μετάσχει των αγίων».

Όπως ο καλός γεωργός καθαρίζει πρώτα το χωράφι του από τα αγκάθια που φυτρώνουν και στη συνέχεια σπέρνει το σιτάρι, έτσι και ο κατηχούμενος πρέπει να κάνει την απαραίτητη προετοιμασία με την ανάλογη ζωή¹⁸². Για όλα αυτά μας προτρέπει ο Κύριός μας, λέγοντας : «μαθητεύσατε» πρότερον «πάντα τα έθνη» και έπειτα πρόσθεσε το «βαπτίσατε αυτούς εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του αγίου Πνεύματος»¹⁸³.

Σύμφωνα με τις Αποστολικές Διαταγές¹⁸⁴, η διδασκαλία αυτή μπορεί να γίνει και από λαϊκό, με προϋπόθεση «την εμπειρία του λόγου» και την σεμνότητα στους τρόπους¹⁸⁵. Ο λαϊκός αυτός πιθανότατα να ήταν ο

¹⁷⁹ 8,32,PG 1,1132B .(=SC336, 238-240).Βλ.και Γ.Φίλια, *Το Βάπτισμα κατά τις Λειτουργικές πηγές της Αντιοχειανής Εκκλησίας*, Αθήνα 1996, σ.67.

¹⁸⁰ 8,32,PG 1,1132B .(=SC336, 238-240).

¹⁸¹ 7,40,PG 1,1041A .(=SC336,96).Βλ. και Γ.Φίλια, *Το Βάπτισμα....*, ό.π.,σ.67.

¹⁸² 7,40,PG 1,1041A .(=SC 336, 96). « Και όταν η προς αυτό λοιπόν το βαπτισθήναι ο κατηχηθείς...δει γαρ αυτόν πρώτον μεν αποσχέσθαι των εναντίων και τότε εντός γενέσθαι των μυστηρίων, προκαθάραντα εαυτού την καρδίαν πάσης κακονοίας σπύλου τε και ρυτίδος και τότε των αγίων μεταλαχείν.Ως γαρ γεωργός άριστος εκκαθαίρει την άρουραν πρότερον των υπερφουσών εν αυτή ακανθών και τότε σπείρει τον πυρόν, ούτως δει και υμάς, πρότερον πάσαν ασέβειαν εξελόντας απ'αυτών, τότε την ευσέβειαν αυτοίς εγκαταβάλλεσθαι και του Βαπτίσματος αξιώσαι» .

¹⁸³ 7,40,PG 1,1041B .(=SC 336, 96).

¹⁸⁴ 8,32,PG 1,1128B .(=SC336, 240). «...οι τε προσενεγκόντες μαρτυρείωσαν αυτοίς, ακριβώσαντες τα κατ'αυτούς».

¹⁸⁵ 8,32,PG 1,1132B .(=SC 336, 240). « Ο διδάσκων ει και λαϊκός η, έμπειρος δε του λόγου και τον τρόπον σεμνός, διδασκέτω "έσονται γαρ πάντες διδακτοί Θεού".Ιωάν.6,45.». Βλ. και Γ.Φίλια, *Το Βάπτισμα....*,ό.π.,σ.60.

«ανάδοχος»¹⁸⁶. Οι ανάδοχοι, ήταν μέλη της χριστιανικής κοινότητας που μπορούσαν να εγγυηθούν για την πραγματική διάθεση του ενδιαφερομένου να βαπτισθεί και να εισέλθει έτσι στην Εκκλησία. Έργο τους ήταν η εγγύηση για τον υποψήφιο και αφορούσε την ηθικότητά του, την παρακολούθησή του και τη συμπαράσταση που θα του έδειχνε κατά την τελετή του βαπτίσματος.

Στην πρώτη Εκκλησία, αυτός που επρόκειτο να βαπτισθεί, οδηγούνταν μπροστά στον Επίσκοπο της τοπικής Εκκλησίας από τους αναδόχους. Στη συνέχεια ακολουθούσε, από τον Επίσκοπο η εγγραφή του υποψηφίου στους καταλόγους των κατηχουμένων και γινόταν μια σύντομη κατήχηση με σκοπό τον ευαγγελισμό του καινούργιου μηνύματος του Ιησού, όχι βέβαια με την έννοια της συστηματικής κατήχησης που διαμορφώθηκε αργότερα, λόγω των διωγμών και των αιρέσεων ¹⁸⁷.

Οι κατηχούμενοι μετά από το κήρυγμα του Επισκόπου αποχωρούσαν, όπως μαρτυρείται στο κείμενο των Αποστολικών Διαταγών. Υπήρχαν μάλιστα και ειδικές ευχές, μετά από τις οποίες οι κατηχούμενοι καλούνταν να φύγουν από την ευχαριστιακή σύναξη¹⁸⁸. Επίσης υπήρχε διάκριση μεταξύ κατηχουμένων και φωτιζομένων. Οι πρώτοι παρακολουθούσαν την καταχητική διδασκαλία, χωρίς να έχει καθοριστεί η βάπτισή τους στο άμεσο μέλλον. Οι δεύτεροι ήταν οι «εγγύς του βαπτίσματος», δηλαδή αυτοί που επρόκειτο να βαπτισθούν σύντομα¹⁸⁹. Στις αιτήσεις των διακόνων υπέρ των κατηχουμένων αναφέρεται η ανάγκη «φωτισμού», «συνετίσεως», «παιδεύσεως» και «θεογνωσίας»¹⁹⁰ αυτών. Μετά τις αιτήσεις, ο Επίσκοπος

¹⁸⁶ *Περί της Εκκλησιαστικής ιεραρχίας Β', 2*, Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης (Φιλοκαλία των Νηπτικών και ασκητικών 3), Θεσ/νίκη, Γρηγόριος Παλαμάς, 1986, σ.19. (Έργο του 5ου αιώνα, του οποίου ο συγγραφέας προέρχεται από το εκκλησιαστικό περιβάλλον της Αντιόχειας). Σύμφωνα με αυτόν ο ανάδοχος «παραλαμβάνει» τον προς κατήχηση υποψήφιο. Βλ. και Π.Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τόμ.Ε', Θεσ/νίκη, Κυρομάνος, 1992, σ.83. Του ιδίου, «Εισαγωγή», στο Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης, σ.19.

¹⁸⁷ *Περί της Εκκλησιαστικής ιεραρχίας Β', 2*, Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης (Φιλοκαλία των Νηπτικών και ασκητικών 3), Θεσ/νίκη, Γρηγόριος Παλαμάς, 1986, σ.19. (Έργο του 5ου αιώνα, του οποίου ο συγγραφέας προέρχεται από το εκκλησιαστικό περιβάλλον της Αντιόχειας). Σύμφωνα με αυτόν ο ανάδοχος «παραλαμβάνει» τον προς κατήχηση υποψήφιο. Βλ. και Π.Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τόμ.Ε', Θεσ/νίκη, Κυρομάνος, 1992, σ.83. Του ιδίου, «Εισαγωγή», στο Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης, σ.19.

¹⁸⁸ 8,6, PG 1,1080B. (=SC 336, 152-154).

¹⁸⁹ Γ.Φίλια, *Λειτουργική*, τόμ. Α', σ.317.

¹⁹⁰ 8,6, PG 1,1077AB. (=SC 336, 152-154). «Υπερ των κατηχουμένων πάντες ετενώς τον Θεόν παραλέσωμεν...ίνα διδάξη αυτούς τα προστάγματα αυτού και τα δικαιώματα, εγκαταφυτεύση εν αυτοίς τον αγνόν αυτού και σωτήριον φόβον, διανοίξει τα ότα των καρδιών αυτών προς το εν τω νόμω αυτού καταγίγνεσθαι ημέρας και νυκτός, βεβαιώση δε αυτούς εν

εύχεται στους κατηχουμένους καθώς σκύβουν τα κεφάλια τους, να τους δωρήσει ο Θεός «πνεύμα ευθές» για να κάνουν το θέλημά του « εν καρδία πλήρει και ψυχή θελούση». Και τέλος ζητά από τον Θεό να αξιωθούν « της αγίας μύσεως» και να γίνουν μέτοχοι « των θείωνμυστηρίων»¹⁹¹. Ύστερα από όλα αυτά οι κατηχούμενοι αποχωρούν.

Στις Αποστολικές Διαταγές υπάρχουν αιτήσεις και για τους φωτιζομένους, που έχουν περάσει το στάδιο της κατηχήσεως, ώστε «να αξιωθούν των μυστηρίων» και « να ενωθούν με την Εκκλησία». Ο Επίσκοπος πάλι τους ευλογεί και παρακαλεί το Θεό να τους κάνει άξιους της πνευματικής του δωρεάς, της αληθινής του υιοθεσίας και των πνευματικών του μυστηρίων¹⁹².

Κατά τη διάρκεια της κατηχήσεως γινόταν και η χειροθεσία που περιελάμβανε προσευχή ευχαριστίας για τον ερχομό του Χριστού που ήρθε να σώσει τον άνθρωπο και « καθάριση από παντός μολυσμού σαρκός και πνεύματος¹⁹³». Και προσευχή για τον υποψήφιο που επρόκειτο να βαπτισθεί, ώστε να γίνει άξιος του λουτρού της αναγέννησης και να αποκτήσει την υιοθεσία του Χριστού¹⁹⁴. Στη συνέχεια ακολουθούσε νηστεία που θεωρούνταν απαραίτητη πνευματική προετοιμασία για τους κατηχουμένους¹⁹⁵.

Στη συνέχεια οι Αποστολικές Διαταγές, προτρέπουν για την ολοκλήρωση της προετοιμασίας των υποψηφίων με νηστεία κατά το παράδειγμα του Ιησού Χριστού¹⁹⁶. Κατά τον ίδιο τρόπο με τον Κύριο, «ο εις

τη ευσεβεία, ενώσει και εγκαταριθμήση αυτούς τω αγίω αυτού ποιμνίω, καταδιώξας αυτούς του λουτρού της παλιγγενεσίας, του ενδύματος της αφθαρσίας, της όντως ζωής· ρύσεται δέ αυτούς από πάσης ασεβείας και μή δώ τόπον τω αλλοτρίω κατ'αυτών, καθάριση δε αυτούς από πάντως μολυσμού σαρκός και πνεύματος, ενοικήση τε εν αυτοίς και εμπειριπατήση δια του Χριστού αυτού, ευλογήση τας εισόδους αυτών και τας εξόδους και κατευθύνη αυτοίς τα προκείμενα εις το συμφέρον».

¹⁹¹ 8,6,PG 1,1080A.(=SC336, 154).

¹⁹² 8,8,PG 1,1084AB .(=SC 336, 160).

¹⁹³ Β Κορ.7,1.

¹⁹⁴ 7,39,PG 1,1040B .(=SC336, 94). « Προσκυνείτω δέ ο χειροθετών τόν Θεόν τόν των όλων δεσπότην , ευχαριστών υπέρ του πλάσματος , ότι κατέπεμψεν τον Υιόν αυτού τον μονογενή Χριστόν, ίνα σύμφυτος γενόμενος εν τη ομοιότητι του θανάτου του Χριστού επ'ελπίδι της ενδόξου κοινωνίας νεκρωθή μεν τη αμαρτία , ζήση δε τω Θεό κατά τε νουν και λόγον και πράξιν , και εν βίβλω των ζώντων συναριθμηθή».Το συγκεκριμένο κομμάτι της ευχής της χειροθεσίας, μαρτυρείται μόνο στις Αποστολικές Διαταγές και εντάχθηκε στην ευχή « Μέγας ει Κύριε.....», της σημερινής λειτουργικής πράξης της ακολουθίας του Βαπτίσματος. Βλ.και Γ.Φίλια, *Λειτουργική*, τόμ. Α',σ.327.

¹⁹⁵ 7,22,PG 1,1013 A.(=SC 336, 48).

¹⁹⁶ 7,22,PG 1,1013A .(=SC 336, 48). « Προ δε του Βαπτίσματος νηστευσάτω ο βαπτιζόμενος·και γαρ και ο Κύριος βαπτισθείς υπό Ιωάννου πρώτον και εις την έρημον

τον αυτού θάνατον μνούμενος, πρότερον οφείλει νηστεύσαι και τότε βαπτισθήναι»¹⁹⁷. Στο κείμενο επίσης διαβάζουμε για την προβαπτισματική νηστεία της μιας ή των δύο ημερών μόνο για τον βαπτιζόμενο¹⁹⁸.

Όλη τη Μεγάλη Τεσσαρακοστή οι φωτιζόμενοι νήστευαν με αυστηρό τρόπο και από τη Μ. Παρασκευή μέχρι το βράδυ του Μ. Σαββάτου απείχαν τελείως της τροφής¹⁹⁹. Αν κάποιος δεν μπορούσαν να νηστεύουν δύο ημέρες, νήστευαν μόνο το Μ. Σάββατο²⁰⁰. Η νηστεία της Μεγάλης Εβδομάδας, προ του Πάσχα, τηρούνταν «μετά φόβου και τρόμου» από τον τέταρτο αιώνα²⁰¹, σύμφωνα με προτροπή του Κυρίου, όπως μαρτυρείται στις Αποστολικές Διαταγές²⁰². Οι προς το «φώτισμα», προετοιμάζονταν έτσι εντατικά για να υποδεχτούν την ιερή νύχτα κατά την οποία περιμέναν να έρθει ο Χριστός και να του ζητήσουν τη νίκη από την πάλη εναντίον της αμαρτίας και τελικά την σωτηρία.

Οι «κατηχούμενοι» έτσι σιγά, σιγά εισάγονταν στη ζωή της Εκκλησίας με ειδικές τελετές και ολόκληρη η κοινότητα απασχολούνταν με την προετοιμασία και την υποδοχή των νέων μελών της. Από αυτή την διπλή προετοιμασία, τόσο της Εκκλησίας, όσο και των κατηχουμένων, προήλθε η προπασχάλια λειτουργική περίοδος που σήμερα ονομάζεται Μεγάλη Τεσσαρακοστή²⁰³ και βοηθά τους πιστούς να πραγματοποιήσουν το δικό τους «Πάσχα», πέρασμα στην νέα εν Χριστώ ζωή.

αυλισθείς μετέπειτα ενήστευσεν τεσσαράκοντα ημέρας και τεσσαράκοντα νύχτας .Εβαπτίσθη δε και ενήστευσεν ουκ αυτός απορρηπώσεως ή νηστείας χρείαν έχων ή καθάρσεως , ο τη φύσει καθαρός και άγιος , αλλ' ίνα και Ιωάννη αλήθειαν προσμαρτυρήση και ημίν υπογραμμόν παράσχηται»

¹⁹⁷ 7,22, PG 1,1013A .SC(336,48). Ο κατηχούμενος νηστεύει πριν από το Βάπτισμα γιατί πρόκειται να συμμετάσχει στο θάνατο και την Ανάσταση του Χριστού.

¹⁹⁸ Π.Σκαλτοή, «Η προβαπτισματική νηστεία», στο *Λειτουργικές Μελέτες I*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσ/νίκη 1999, σσ. 87-88.

¹⁹⁹ 5,18, PG 1,889A .(=SC329, 268). «*Εν ταις ημέραις ουν του Πάσχα νηστεύετε, αρχόμενοι από δευτέρας μέχρι της Παρασκευής και Σαββάτου, εξ ημέρας μόνω χρώμενοι άρτω και λαχάνοις και ποτώ ύδατι, οίνου δε και κρεών απέχεσθε εν ταύταις...Την μέντοι Παρασκευήν και το Σάββατον ολόκληρον νηστεύσατε...,μηδενός γευόμενοι μέχρις αλεκτοροφωνίας νυκτός...».*

²⁰⁰ 5,18,PG 1,889A. (=SC 329, 270)

²⁰¹ Π.Σκαλτοή, «Η προβαπτισματική νηστεία»,ό.π., σ.92

²⁰² 5,15,PG 1,880BA .(=SC 329,260). «*Παρήγγειλεν ουν ημίν αυτός νηστεύειν τας εξ ημέρας ταύτας....Τετράδα δε και Παρασκευήν...νηστεύειν, την μεν διά την προδοσίαν, την δε διά το πάθος·απονηστεύσαι δε προσέταξε τη εβδόμη ημέρα.....,αυτό δε νηστεύσαι το Σάββατον, ουχ ότι δει το Σάββατον νηστεύειν, κατάπανσιν δημιουργίας υπάρχον, αλλ'ότι εκείνο μόνον χρη νηστεύειν,του δημιουργού εν αυτώ έτι υπο γην όντος».*

²⁰³ π.Α.Σμέμαν, *Μεγάλη Σαρακοστή(πορεία προς το Πάσχα)*,εκδ. «Ακρίτας»,Αθήνα 1984, σσ.16-17.

Το βάπτισμα είναι ένα μυστήριο, που γι' αυτό η Εκκλησία προετοιμάστηκε με σαράντα μέρες νηστεία και που συνιστούσε την ουσία της πασχάλιας χαράς. Κατά τον Τερτυλλιανό, η κατ' εξοχήν βαπτισματική μέρα ήταν το Πάσχα²⁰⁴. Στο παρελθόν, κατά τη διάρκεια του «χρυσού αιώνα» της χριστιανικής λατρείας, το μυστήριο του βαπτίσματος τελούνταν την πασχάλια νύχτα «ως το οργανικό τμήμα της μεγάλης ετήσιας γιορτής του Πάσχα»²⁰⁵ και αποτελεί την αφετηρία του εορτολογίου της χριστιανικής Εκκλησίας²⁰⁶.

Τελετουργία του Βαπτίσματος

Μετά την κατήχηση ακολουθεί η τελετουργία του βαπτίσματος που περιλαμβάνει, σύμφωνα πάντα με τις πηγές του τετάρτου αιώνα : την απόταξη και σύνταξη του προς το βάπτισμα υποψηφίου, την ευλογία του επορκιστού ελαίου, την ομολογία πίστεως, την ευλογία του ύδατος και τέλος τη βάπτισμα με τριπλή κατάδυση και ανάδυση.

Σχετικά με το χρόνο και τον τόπο τελέσεως του βαπτίσματος, διαβάζουμε : « Επιφωσκούσης μιάς σαββάτων, ήτις εστί Κυριακή, από εσπέρας έως αλεκτοροφωνίας αγρυπνούντες και επί το αυτό εν τη Εκκλησία συναθροιζόμενοι γρηγορείτε, προσευχόμενοι και δεόμενοι του Θεού εν τη διανυκτερεύσει υμών, αναγινώσκοντες τον Νόμον, τους Προφήτας, τους ψαλμούς μέχρι αλεκτρούωνων κραυγής²⁰⁷». Συμπερασματικά προκύπτουν τα εξής : α) το βάπτισμα τελείται μετά την πασχαλινή αγρυπνία. β) η τέλεση λαμβάνει χώρα στο Ναό (« συνάθροισις εν τη Εκκλησία»). γ) η «διανυκτέρευση» των πιστών περιλαμβάνει αναγνώσματα από τα πέντε πρώτα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης και από τους ψαλμούς. Στοχεύει δε στην «εγρήγορση», στην «προσευχή», και στη «δέηση» προς το Θεό. Λίγο πιο κάτω, μετά τα βιβλικά αναγνώσματα σημειώνεται : «βαπτίσαντες υμών τους κατηχουμένους και αναγνόντες το Ευαγγέλιον....»²⁰⁸ και φανερώνεται ότι το βάπτισμα γινόταν την πασχάλια νύχτα.

²⁰⁴ *De baptismo* 19, SC 35, 93-94.

²⁰⁵ π.Α.Σμέμαν, *Μεγάλη Σαρακοστή....*, σ.15.

²⁰⁶ Γ.Βεργωτή, *Η νηστεία της Μ.Τεσσαρακοστής*, Θεσ/νίκη 1983, σ.7.

²⁰⁷ 5,19,PG 1,892A. (=SC 329, 270). Βλ.και Γ.Ν.Φίλια, *Λειτουργική*, τόμ. Α', ό.π.,σ.333.

²⁰⁸ 5,19,PG 1,893A. (SC 329, 270).

Η απόταξη του διαβόλου και η σύνταξη με το Χριστό, μαρτυρείται στις Αποστολικές Διαταγές : « Απαγγελλέτω ουν ο βαπτιζόμενος εν τω αποτάσσεσθαι· Αποτάσσομαι τω σατανά και τοις έργοις αυτού και της λατρείας αυτού και τοις αγγέλοις αυτού και ταις εφευρέσιν αυτού και πάσι τοις υπ' αυτόν»²⁰⁹. Στην Αποστολική Παράδοση του Ιππολύτου μαρτυρούνται επίσης η απόταξη του σατανά και της συνοδίας του και των αγγέλων του, καθώς και οι εξορκισμοί, τις τελευταίες μέρες πριν το βάπτισμα, για να συντριβεί η δύναμη του σατανά²¹⁰.

Ο βαπτιζόμενος θέλει να απομακρυνθεί από κάθε τι δαιμονικό και ειδωλολατρικό, όπως είναι τα έργα, η λατρεία και οι εφευρέσεις του σατανά.

Όμως ο κατηχούμενος, καθώς πλησιάζει το βάπτισμα δεν φοβάται πλέον τον διάβολο και γι' αυτό τον αποκηρύσσει με σταθερότητα²¹¹. Μετά την απόταξη σειρά έχει η σύνταξη που είναι γνωστή από τον τέταρτο αιώνα. Στις Αποστολικές Διαταγές, διαβάζουμε : «Μετά την αποταγήν συντασσόμενος λεγέτω ότι· Και συντάσσομαι τω Χριστώ»²¹², ανήκοντας πλέον στο δικό Του στρατό με ισχύ και δύναμη, απέναντι στην κυριαρχία του διαβόλου. Συντασσόμενος με το Χριστώ αισθάνεται το νέο Αδάμ, το Χριστό, να τον ελευθερώνει από τα δεσμά του σατανά και να τον ξαναεισάγει στον παράδεισο²¹³.

Μετά την σύνταξη ο υποψήφιος κάνει την επίσημη σύνταξη με το Χριστό, καθώς ομολογεί την πίστη του με την απαγγελία του Συμβόλου της Πίστεως. Στις Διαταγές των Αποστόλων, στο 7ο βιβλίο το Σύμβολο είχε ως εξής : «Συντάσσομαι τω Χριστώ· και πιστεύω και βαπτίζομαι εις ένα αγέννητον μόνον αληθινόν Θεόν Παντοκράτορα, τον Πατέρα του Χριστού, κτίστην και δημιουργόν των απάντων, εξ ου τα πάντα. Και εις ένα Κύριον Ιησούν τον Χριστόν...»²¹⁴. Εδώ το Σύμβολο, σύμφωνα με τον καθηγητή Γ. Φίλια δεν έχει απλά ομολογιακό χαρακτήρα, αλλά σχολιάζει το βάπτισμα : ο βαπτιζόμενος δεν πιστεύει μόνο «εις...» αλλά και βαπτίζεται «εις...».

²⁰⁹ 7,41,PG 1,1041B .(=SC 336, 96).

²¹⁰ 17,SC 11, 78.

²¹¹ Θεοδ.Μοψουεστίας,Ομιλία 13(δεύτερη περί του βαπτίσματος), έκδ. R. Tonneau - R. Devresse, Roma 1949,σ.375.

²¹² 7,41,PG 1,1041C .(=SC336, 98).

²¹³ I.Danielou, Αγία Γραφή και Λειτουργία,Η βιβλική θεολογία των μυστηρίων και των εορτών κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας, Αθήνα 1981, σ.40.

²¹⁴ 7,41,PG 1,1041C.(=SC336, 98-100).

Δηλαδή το Σύμβολο της Πίστεως «προαναγγέλλει» την ομολογία κατά την τριπλή κατάδυση και ανάδυση²¹⁵.

Ακολουθεί καθαγιαστική ευχή για τον αγιασμό του ύδατος : ο ιερέας πηγαίνει στο νερό και αφού δοξάσει τον παντοκράτορα Θεό και τον ευχαριστήσει για όλες τις ευεργεσίες, «ευλογεί και δοξάζει...τον Πατέρα,..ότι απέστειλεν ενανθρωπήσαι τον Υιόν...ου τύπον έδωκεν το βάπτισμα της παλιγγενεσίας...» και παρακαλεί και λέει: « Κάτιδε εξ ουρανού και αγίασον το ύδωρ τούτο, δος δε χάριν και δύναμιν, ώστε τον βαπτιζόμενον ...συσταυρωθήναι και συναποθανείν και συντραφήναι εις υιοθεσίαν...,τω νεκρωθήναι μεν τη αμαρτία, ζήσαι δε τη δικαιοσύνη»²¹⁶.

Η ευχή αυτή, υπενθυμίζει το λυτρωτικό έργο του Χριστού, τονίζει το βάπτισμα «της παλιγγενεσίας»²¹⁷, ζητά «χάρη» και «δύναμη», ώστε ο βαπτιζόμενος να «συνταφεί» και να «συναναστηθεί» με το Χριστό, να λάβει τη «θεική υιοθεσία»²¹⁸ και να «νεκρωθεί ως προς την αμαρτία, ζώντας με δικαιοσύνη»²¹⁹.

Μετά την ομολογία της πίστεως, ακολουθούσε η ευλογία του ύδατος με συγκεκριμένη ευχή και επίκληση της αγίας Τριάδας. Ο ιερέας πηγαίνει κοντά στο νερό, ευλογεί και δοξάζει το Θεό για τις πολλές και μεγάλες ευεργεσίες του, προσκυνεί τον Μονογενή Θεό γιατί δέχθηκε το σταυρικό θάνατο για χάρη των ανθρώπων. Τον παρακαλεί κατά το βάπτισμα να αγιάσει το νερό και να δώσει ευλογία και δύναμη στον βαπτιζόμενο, ώστε να σταυρωθεί με το Χριστό, να πεθάνει και να αναστηθεί μαζί του, νεκρώνοντας την αμαρτία και ζώντας την δικαιοσύνη. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι υπήρχε ειδική ευχή καθαγιασμού του ύδατος²²⁰, με επίκληση προς το Θεό Πατέρα.

²¹⁵ Γ. Ν. Φίλια, *Το Βάπτισμα...*,ό.π. ,σ.105.

²¹⁶ 7,43,PG 1,1045A- 1044C .(SC 336,102-104). Ο Σεραπίων Θμούεως (362 μ.Χ.) αναφέρει στο ευχολόγιό του : « Βασιλεύ Κύριε των απάντων...έφιδε νυν εκ του ουρανού και επίβλεψον επί τα ύδατα ταύτα και πλήρωσον αυτά Πνεύματος αγίου».Βλ.και Π.Ε.Ροδόπουλου,*The sacramentary of Serapion*,Θεσ/νίκη 1967,σ.128.

²¹⁷ Τίτ. 3,5.

²¹⁸ Ρωμ. 6,2-8 και 11.

²¹⁹ Ρωμ. 8,10, Κολ. 3,5.Βλ. και Γ. Ν. Φίλια, *Λειτουργική*, τόμ.Α', σ.343.

²²⁰ 7, 43-44,PG 1,1045A. (=SC336, 102). « Είτα έρχεται εις το ύδωρ.Ευλογεί και δοξάζει τον Δεσπότην Θεόν.....Αυτόν ουν(τον Υιόν)...παρακαλείτω ο ιερεύς προς τω βαπτίσματι και λεγέτω.....αγίασον το ύδωρ τούτο, δος δε χάριν και δύναμιν, ώστε τον βαπτιζόμενον κατ'εντολήν του Χριστού σου αυτώ συσταυρωθήναι και συναποθανείν και συνταφείναι και συναναστήναι». Και μετά τούτο, « βαπτίσας αυτόν εν τω ονόματι του Πατρός και του Υιού και του αγίου Πνεύματος».

Μετά τον καθαγιασμό του ύδατος, ακολουθεί η ευλογία του επορκιστού ελαίου με την ευχή : «προς ίασιν, άφεςιν αμαρτιών, κατάλυσιν παντός διαβολικού πολέμου και εναντίον πάσης ενεργείας του αντικειμένου»²²¹.

Μαρτυρίες για την προβαπτισματική χρήση με το επορκιστό έλαιο, υπάρχουν και στα οκτώ βιβλία των Αποστολικών Διαταγών²²². Στο τρίτο βιβλίο διαβάζουμε για τη χρήση στο μέτωπο και για την άλειψη ολόκληρου του σώματος με « άγιον έλαιον», που σημαίνει ότι υπήρχε ευλογία του ελαίου²²³. Λίγο πιο κάτω αναφέρεται στη χρήση των βαπτιζομένων : «οι βαπτιζόμενοι, ως από του Χριστού Χριστιανοί, “ βασίλειον ιεράτευμα και έθνος άγιον²²⁴, Εκκλησία Θεού, στύλος και εδραίωμα του νυμφώνος²²⁵,οι ποτέ ου λαός, νυν δε ηγαπημένοι και εκλεκτοί ²²⁶ ”». Και διευκρινίζεται ότι η χρήση με το άγιο έλαιο δίδεται «αντί Πνεύματος αγίου»²²⁷, αποτελεί δηλαδή «σημείο» της ελεύσεως του Αγίου Πνεύματος στο βαπτιζόμενο. Γι' αυτό γίνεται αναφορά σε «σφράγιση με έλαιο αγαλλιάσεως» (προβαπτισματική χρήση), το οποίο διακρίνεται από το « μύρο της συνέσεως» (μεταβαπτισματική χρήση)²²⁸. Το επορκιστό έλαιο δεν αντικαθιστά το βάπτισμα, αλλά προετοιμάζει και δίνει μία πρόγευση στο φωτιζόμενο για το ιερό μυστήριο.

Βάπτισμα, σημαίνει βύθισμα στο νερό, (βάπτω-βυθίζω εις ή υπό το ύδωρ)²²⁹ . Έτσι ακολουθούσε κατάδυση, όπως συμπεραίνουμε από την Καινή Διαθήκη: «Και βαπτισθείς ο Ιησούς ανέβη ευθύς από του ύδατος»²³⁰, «τω λουτρώ του ύδατος»²³¹, που είναι το βάπτισμα , σύμβολο αναγέννησης και σωτηρίας. Η βάπτισμα, είναι το κεντρικότερο σημείο της ακολουθίας. Κατά το βάπτισμα, γινόταν η επίκληση του Τριαδικού Θεού, δηλαδή στο

²²¹ 7,44,PG 1,1045AB .(=SC336, 105).

²²² Γ.Φίλια, *Λειτουργική*, τόμ.Α',σ.366.

²²³ 3,16,PG 1,797B .(=SC 329, 156). « Και πρώτον μεν εν τω φωτίζεσθαι γυναίκα ο διάκονος χρίσει μεν μόνον το μέτωπον αυτών τω αγίω ελαίω, και μετ'αυτόν ή διάκονος αλείψει αυτάς.».

²²⁴ Α'Πέτρ. 2,9. Α'Τιμ. 3,15.

²²⁵ Α'Πέτρ. 3,15.

²²⁶ Α'Πέτρ. 2,10.

²²⁷ 3,17,PG 1,797B .(=SC329, 158).

²²⁸ Γ.Ν.Φίλια, *Λειτουργική*, τόμ.Α',σ.367.

²²⁹ Η.Γ.Liddell-R.Scott, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα, τόμ.1, σ.479. Βλ.και Π.Τρεμπέλα, *Δογματική της Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας*, τόμ.Γ', Αθήναι 1961, σ.68. Ι.Β.Κογκούλη, Χ.Κ.Οικονόμου,Π.Ι.Σκαλτσή, ό.π., σ.19.

²³⁰ Ματθ.3, 16·Μάρκ.1, 9-10.

²³¹ Εφ. 5, 26.

όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, κατά την ρήση του Κυρίου: «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τα έθνη, βαπτίζοντες αυτούς εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος»²³².

Ο Επίσκοπος ή ο Πρεσβύτερος τελεί την βάπτιση και επικαλείται τον Πατέρα, γιατί είναι ο αίτιος και εκείνος που απέστειλε τον Υιό και το άγιο Πνεύμα, για να είναι μάρτυρες του μυστηρίου. Ακολουθεί τριπλή κατάδυση και ανάδυση, ενώ γίνεται αναφορά κάθε φορά σε ένα από τα τρία πρόσωπα της αγίας Τριάδος. Η κατάδυση, με ολοκληρωτική βύθιση του σώματος, συμβολίζει το θάνατο του βαπτιζόμενου μαζί με το Χριστό και η ανάδυση την ανάστασή του²³³.

Αμέσως μετά την τριπλή κατάδυση και ανάδυση μαρτυρείται η ανάγνωση Ευαγγελίου²³⁴. Ακολουθούσε η επίθεση των χειρών, για να χορηγηθούν οι δωρεές του Αγίου Πνεύματος²³⁵, μια πράξη που αργότερα αντικαταστάθηκε από την τάξη του Αγίου Μύρου²³⁶. Τέλος οι βαπτιζόμενοι συμμετείχαν σε τράπεζα²³⁷, που ταυτίζεται με την ευχαριστιακή κλάση του άρτου και όχι με μια απλή τράπεζα²³⁸. Έτσι λοιπόν, όσοι βαπτίζονταν έπαιρναν τη χάρη του Αγίου Πνεύματος και έπειτα μπορούσαν να συμμετέχουν και στη θεία Ευχαριστία²³⁹.

Η βαπτισματική τελετουργία τελειώνει με την «κατ' ανατολάς» προσευχή του βαπτιζομένου στο 7ο βιβλίο των Αποστολικών Διαταγών²⁴⁰.

²³² Ματθ. 28,19.

²³³ 3,16-17,PG 1,797B -800A .(=SC 329, 156-158). «...έπειτα (από την προβαπτισματική χρίση) ή συ ο επίσκοπος ή ο υπό σε πρεσβύτερος την ιεράν επ' αυτοίς ειπών και επονομάσας επίκλησιν Πατρός και Υιού και Αγίου Πνεύματος βαπτίσεις αυτούς εν τω ύδατι.....Έστι τοίνυν το μεν βάπτισμα εις τον θάνατον του Υιού διδόμενον, το δε ύδωρ αντί ταφής.....η κατάδυσις το συναποθανείν, η ανάδυσις το συναναστήναι».

²³⁴ 5,19, PG 1,893A .(=SC329, 270).

²³⁵ Πράξ.8, 14-17·19, 5-6. Αποστολικά Διαταγαί 5,19,ό.π., « και βαπτίσαντες υμών τους κατηχουμένους και αναγνόντες το Ευαγγέλιον εν φόβω και εν τρόμω.....».

²³⁶ Π.Σκαλσή, «Η προβαπτισματική νηστεία», στο *Λειτουργικές Μελέτες I*, σ,57.

²³⁷ Πράξ. 9, 18-19 και 16,33-34.

²³⁸ Π.Τρεμπέλα, *Η τελεσιουργία του αγίου βαπτίσματος πάλαι τε και νυν*,σ.27.

²³⁹ Ι.Κογκούλη, *Η ευχαριστιακή αγωγή εις την παιδικήν ηλικίαν των 6-13 ετών. Ορθόδοξος θεώρησις και συμβολή εις την μυστηριακήν αγωγήν*, Θεσ/νίκη 1980, σσ.33- 39.

²⁴⁰ 7,45,PG 1,1045C .(=SC 336,106). Βλ.και Γ. Ν. Φίλια,*Το Βάπτισμα....ό.π.*, σ.162. Β'Χρονικών, 5, 11- 13. (Το κείμενο παραπέμπει στο Β' βιβλίο των παραλειπομένων, σύμφωνα με το οποίο κατά τα εγκαίνια του Ναού του Σολομώντα, οι ιερείς και οι λεβίται και οι ψαλμωδοί μετά κυμβάλων και ψαλτηρίων ειστήκεσαν κατά ανατολάς, αινούντες και εξομολογούμενοι και λέγοντες «Αινείτε τον Κύριον,ότι αγαθός, ότι εις τον αιώνα το έλεος αυτού» Ψαλμ.134,3).

Ο Γάμος

Το μυστήριο του γάμου, ως «αγάπης μυστήριον»²⁴¹, με το χριστολογικό, πνευματολογικό και εκκλησιαστικό του χαρακτήρα, έχει τις ρίζες του στην Παλαιά Διαθήκη. Δύο άνθρωποι ενώνονται «εις σάρκαν μίαν»²⁴², για να γίνουν ένας άνθρωπος και η αγάπη του πρώτου ζεύγους «εις σάρκαν μίαν» είναι το μυστήριο του γάμου²⁴³.

Ο Θεός, σύμφωνα με τη βιβλική Θεολογία, δημιουργεί από αγάπη τον άνθρωπο²⁴⁴ και με το δημιουργικό του Λόγο θεμελιώνει το γάμο και τον εντάσσει στο σχέδιό του για τη σωτηρία του κόσμου²⁴⁵. Ο καθηγητής Π. Τρεμπέλας, γράφει ότι η διήγηση της βίβλου για την δημιουργία του ανθρώπου και συγκεκριμένα τα σημεία : « άρσεν και θήλυ εποίησεν αυτούς»²⁴⁶, «και επέβαλεν ο Θεός έκστασιν επί τον Αδάμ...και έλαβεν μίαν των πλευρών αυτού...και ωκοδόμησεν Κύριος ο Θεός την πλευράν...»²⁴⁷, «και ευλόγησεν αυτούς ο Θεός λέγων. Αυξάνεσθε και πληθύνεσθε και πληρώσατε την γην και κατακυριεύσατε αυτής»²⁴⁸, «Ένεκεν τούτου καταλείψει άνθρωπος... και προσκολληθήσεται προς την γυναίκα αυτού, και έσονται οι δύο εις σάρκαν μίαν»²⁴⁹ είναι στοιχεία που « συνιστούν και αναδεικνύουν» το γάμο σε θείο θεσμό²⁵⁰.

Κατά τον καθηγητή Π. Σκαλτση²⁵¹, ο Θεός θεμελιώνει το γάμο, καθώς είπεν «Ου καλόν είναι τον άνθρωπον μόνον· ποιήσωμεν αυτώ βοηθόν κατ'αυτόν»²⁵². Όλα τα παραπάνω, επιβεβαιώνουν ότι η συζυγία και ο γάμος δεν είναι επινοήσεις των ανθρώπων, αλλά η έκφραση του θελήματος του

²⁴¹ Θ.Ζήση (Πρωτ.), *Η σωτηρία του ανθρώπου και του κόσμου κατά τον άγιον Ιωάννην Χρυσόστομον* [Πατερικά, 2], εκδ. " Βρυέννιος", Θεσ/νίκη 1992, σ.131.

²⁴² Γέν. 2,24.

²⁴³ Π.Ευδοκίμωφ, *Η Ορθοδοξία*, μτφρ. Α.Μουρτζόπουλος, Θεσ/νίκη 1972, σ.397.

²⁴⁴ Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος κατηχητικός ο μέγας*, 5,PG 45, 21 B. «Ούτος τοίνυν ο Θεός, ο Λόγος, η σοφία....ουκ ανάγκη τινί προς την του ανθρώπου κατασκευήν εναχθείς, αλλ'αγάπης περιουσία του τοιούτου ζώου δημιουργήσας την γένεσιν».

²⁴⁵ Ι.Καρμύρη, «Γάμος,(Δογματική)»,στο *ΘΗΕ* 4 (1965) 206.

²⁴⁶ Γέν. 1, 27.

²⁴⁷ Γέν. 2, 21-22.

²⁴⁸ Γέν. 1, 28.

²⁴⁹ Γέν. 2, 24.

²⁵⁰ *Δογματική της Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας*, τόμ.Γ', εκδ. «Σωτήρ»,Αθήναι 1961, σ. 320.

²⁵¹ *Γάμος και θεία Λειτουργία,Συμβολή στην Ιστορία και τη θεολογία της Λατρείας*, εκδ.Π.Πουρναρά, Θεσ/νίκη 1998, σ.69.

²⁵² Γέν.2, 18. Βλ.και *Τωβία* 8,6. «Σύ εποίησας τον Αδάμ και έδωκας αυτώ βοηθόν Εύαν....και συ είπας· ου καλόν είναι τον άνθρωπον μόνον....».

Θεού²⁵³ για την ενότητα, την αγάπη και την κοινωνία του ζευγαριού. Έτσι φαίνεται, από την περίοδο της Παλαιάς Διαθήκης, πόσο ετιμάτο ο γάμος και πόση αξία και ιερότητα οι άνθρωποι του προσέδιδαν²⁵⁴.

Στην Καινή Διαθήκη η έννοια του Γάμου αλλάζει θεμελιακά²⁵⁵ και μαζί η διδασκαλία της, που από περιστασιακή γίνεται πλέον συστηματική. Ο Χριστός σαρκώνεται και ανακαινίζει ολόκληρο τον κόσμο²⁵⁶ και μαζί αναγεννά και το γάμο, απαλάσسونτάς τον από την αμαρτία και το θάνατο²⁵⁷. Ένας νέος γάμος υπάρχει, «ο εν Χριστώ» γάμος της Καινής Διαθήκης²⁵⁸ που είναι υπόθεση και θέλημα Θεού και που οι σύζυγοι επανευρίσκουν την ενότητα τους «εις σάρκαν μίαν»²⁵⁹. Ο Απόστολος Παύλος, ιδιαίτερα στην προς Εφεσίους επιστολή του, παραλληλίζει την ένωση του άντρα και της γυναίκας με την ένωση της νύμφης Εκκλησίας με τον νυμφίο Χριστό²⁶⁰. Ο Χριστός, ως νυμφίος, μετά την αμαύρωση της συζυγικής σχέσης από την αμαρτία, την ανακαινίζει, την επικυρώνει, αποκαθιστά την πνευματικότητά της και επαναλαμβάνει όσα αναφέρονται στην Παλαιά Διαθήκη κατά την πράξη της δημιουργίας²⁶¹.

Ο Ιησούς Χριστός είναι ο ανακαινιστής του θεσμού της ανθρώπινης συζυγίας και ιδρυτής του χριστιανικού εκκλησιαστικού μυστηρίου του γάμου²⁶². Αυτό φαίνεται από τη συμμετοχή Του στη χαρά του γάμου της Κανά, όπου μεταβάλλει το νερό σε κρασί και γίνεται η αρχή των θαυμάτων

²⁵³ Χ.Βάντσου, *Ο Γάμος και η προετοιμασία αυτού εξ επόψεως ορθόδοξου ποιμαντικής* (διδ. Διατριβή), Αθήνα 1977, σ.21.

²⁵⁴ Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Περί παρθενίας*, 12,4, PG 48, 542. « Από γαρ της Παλαιάς Διαθήκης ουκ ην ο γάμος αμφίβολος· ου γαρ μόνον οι λοιποί πάντες, αλλά και Λεβίται και αρχιερείς και αυτός ο μέγας αρχιερεύς πολλήν εποιείτο του γάμου την σπουδήν». Βλ. και Π.Σκαλτσή, ό.π., σ.88.

²⁵⁵ J.Meyendorff, *Γάμος μιά ορθόδοξη προοπτική*, Μετάφρ. Δ.Αυγουστίδη, Αθήνα 1983, σ. 18.

²⁵⁶ Β Κορ. 5,17. « *Ει τις εν Χριστώ καινή κτίσις· τα αρχαία παρήλθεν, ιδού γέγονε καινά τα πάντα*».

²⁵⁷ Π. Νέλλα, *Ζών θεούμενον, προοπτικές για μιά ορθόδοξη κατανόηση του ανθρώπου*, Αθήνα 1979, σ. 87.

²⁵⁸ Α Κορ. 7,39.

²⁵⁹ Ματθ. 19, 5. Βλ. και Ι.Φωτίου, *Ο Γάμος ως μυστήριο αγάπης κατά την Καινή Διαθήκη*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1994, σ.64.

²⁶⁰ Ν. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β' ,Εκθεσις της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη Δυτική Χριστιανοσύνη* [Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, Αριθμ., 3], εκδ. Π.Πουρναρά, Θεσ/νίκη 1998, σσ. 495-497.

²⁶¹ Π. Σκαλτσή, ό.π., σ.110.

²⁶² Ι. Καλογήρου, «*Εξ αίρετοι ιδιότητες του χριστιανικού γάμου προερχομένου από τον συναφή θεσμόν της αρχικής θείας δημιουργίας και της εν Χριστώ αναδημιουργίας*», *Κληρονομία* 20 (1988)168

Του στον κόσμο²⁶³. Η μαρτυρία της Αγίας Γραφής για το θεοσύστατο θεσμό του γάμου ²⁶⁴ αμέσως μετά τη δημιουργία του πρώτου ανθρωπίνου ζεύγους, «απήτει οπωσδήποτε την δ'ευλογίας της Εκκλησίας, ως ταμιούχου της θείας χάριτος, ένωσιν των εις γάμον συζευγνυμένων»²⁶⁵. Ο γάμος έτσι έπρεπε να γίνεται ανάλογα με την τάξη, τη χάρη και το θέλημα του Θεού²⁶⁶, όπως «απ' αρχής»²⁶⁷ ο Θεός ευλόγησε την ένωση των συζύγων²⁶⁸. Και επειδή «είναι ένα μυστήριο του βασιλείου του Θεού, εισάγει τον άνθρωπο στην αιώνια αγαλλίαση και αιώνια αγάπη»²⁶⁹.

Όμως κάποια συγκεκριμένη ευχή ή ύπαρξη ιερολογίας για την επίκληση της θείας Χάρης, δεν φαίνεται να υπάρχει στην Καινή Διαθήκη. Αντιθέτως υπάρχουν μαρτυρίες Πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων που αναφέρονται στην ευλογία του γάμου από την Εκκλησία και τη σύνδεση του μυστηρίου με τη λειτουργική σύναξη. «Μιλούν γενικά για την ιερολογία του γάμου, και για την μετά γνώμης του επισκόπου ένωση των νυμφευομένων. Για τη σύνδεση του γάμου με τη θεία Ευχαριστία και για τον αγιασμό του άνδρα και της γυναίκας με την ευλογία και τις ευχές της Εκκλησίας»²⁷⁰.

Ο άγιος Ιγνάτιος ο Θεοφόρος (50-113) επισημαίνει πρώτος ότι η ένωση των νυμφευομένων γίνεται « μετά γνώμης του επισκόπου, ίνα ο γάμος η κατά Κύριον και μη κατ' επιθυμίαν. Πάντα εις τιμήν Θεού γινέσθω»²⁷¹.

Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς (150-215) γράφει για την «κατά Λόγον» τελείωση του γάμου²⁷² και τον αγιασμό των νεονύμφων με την επίθεση των χειρών του ιερέα και τη σχετική ευλογία²⁷³.

²⁶³ Ιω. 2,1-11. Βλ. και Π.Σκαλτσή, ό.π.,σ.118.

²⁶⁴ Γέν. 1,27-28. 2, 22-24. Ματθ. 19,6. Α Κορ. 7,10.

²⁶⁵ Π.Δημητροπούλου, Χριστιανισμός και οικογένεια, Αθήνα 1960, σ.24.

²⁶⁶ Ι.Καλογήρου, ό.π.,σ.188.

²⁶⁷ Ματθ. 19, 4. Μάρκ. 10,6.

²⁶⁸ Γέν.1, 27-28· 2, 24.

²⁶⁹ J.Meyendorff, Γάμος..., σ.25.

²⁷⁰ Π.Σκαλτσή, ό.π.,σ.132.

²⁷¹ Προς Πολύκαρπον, 5,2, SC10,150.(= ΒΕΠΕΣ 2, 283)

²⁷² Στρωματείς, 4, PG 8, 1337 A. «Αγιάζεται γουν και γάμος κατά Λόγον τελειούμενος, εάν η συζυγία υποπίπτη τω Θεώ και διοικηται μετά αληθινής καρδιάς εν πληροφορία πίστεως».

²⁷³ Παιδαγωγός, 3,11, PG 8, 637 B. « Τίνι γαρ ο πρεσβύτερος επιτίθησι χείρας; Τίνα δε ευλογήσει; αυτήν γυναίκα την κεκοσμημένην, αλλά τας αλλοτρίας τρίχας και δι' αλλοτρίαν κεφαλήν». Μαρτυρίες για την ύπαρξη ιερολογίας του Γάμου κατά το Β' και Γ' μ.Χ. αιώνα έχουμε και από την απόκρυφη γραμματεία και συγκεκριμένα από τις Πράξεις του Θωμά. Βλ. το σχετικό κείμενο στο K.Ritzer, *Le mariage dans les Eglises chretiennes du Ier au XI siecle*, Paris 1970, σσ. 108-109.

Ο Τερτυλλιανός (155-222) αναφερόμενος στο γάμο της αρχαίας Εκκλησίας, λέγει : « Η Εκκλησία οικονομεί, επιβεβαιώνει η προσφορά (oblatio) και σφραγίζει η ευλογία (benedictio)», τονίζοντας το σύνδεσμο του γάμου με τη θεία Ευχαριστία²⁷⁴.

Από τις παραπάνω μαρτυρίες, επιβεβαιώνεται ότι η γνώμη του Επισκόπου και η συναίνεσή του, είναι γνώμη και συναίνεση της Εκκλησίας. Και καθώς τίποτε δε μπορεί να γίνει «άνευ γνώμης του οικείου Επισκόπου» καταδεικνύει πως και ο γάμος δεν έχει νόημα έξω από την Εκκλησία και έξω από την Ευχαριστία, προεστώς και ηγούμενος της οποίας είναι ο Επίσκοπος²⁷⁵. Φαίνεται επίσης η ιερότητα του χριστιανικού γάμου με την ευχαριστιακή και εκκλησιαστική του διάσταση, αλλά δεν διακρίνεται πουθενά κάποια ιεροτελεστία, ξέχωρα από την ευχαριστιακή Λειτουργία και τη γνώμη του Επισκόπου²⁷⁶. Μάλιστα κείμενα της αρχαίας λειτουργικής πράξης, όπως η Διδαχή των Αποστόλων, η Αποστολική Παράδοση, οι Αποστολικές Διαταγές, η Διαθήκη του Κυρίου και το Ευχολόγιο του Σεραπίωνα, δεν έχουν ευχές του γάμου²⁷⁷. Ο καθηγητής Β.Φειδάς, γράφει ότι η ειδική ακολουθία του μυστηρίου του γάμου καλυπτόταν τόσο από τις ειδικές ευχές για τον αγιασμό της εγγάμου σχέσεως, όσο και από την όλη ακολουθία της θείας Λειτουργίας²⁷⁸.

Και ο π. Α. Σμέμαν τονίζει ότι η πλήρωση του γάμου από τους χριστιανούς ήταν η κοινή συμμετοχή τους στην Θ. Ευχαριστία²⁷⁹. Οι Αποστολικές Διαταγές ιδιαίτερα, οι οποίες καταγράφουν την προηγηθείσα αυτών παράδοση, δεν περιέχουν ειδικές ευχές για την ευλογία του γάμου, αλλά τον θεωρούν ως μυστήριο που έχει την αρχή του στη θεία Δημιουργία. Συγκεκριμένα διαβάζουμε : «Ο γαρ Θεός μίαν γυναίκα ενί ανδρί δέδωκεν

²⁷⁴ *Ad uxorem* 2, 9, PL 1, 1302 A. Βλ. και SC 273,148. Βλ. και Π.Σκαλτσή, ό.π.,σ.136.

²⁷⁵ Ι. Ζηζιούλα (Μητρ.Περγάμου), *Η ενότης της Εκκλησίας εν τη θεία Ευχαριστία και τω επισκόπῳ κατά τους τρεις πρώτους αιώνας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1990,σσ. 55-58.

²⁷⁶ J.Meyendorff, *Γάμος...*, σ. 30. Βλ. και Ν.Μιλόσεβιτς, *Η θεία Ευχαριστία ως κέντρον της θείας Λατρείας.Η σύνδεσις των μυστηρίων μετά της θείας Ευχαριστίας*, εκδ.Π.Πουρναρά, Θεσ/νίκη 2005, σσ.138-145.

²⁷⁷ Κ.Παπαδόπουλου(Πρωτ.), « Γύρω από την ιστορία της ιερολογίας του γάμου»,στο *Σύναξη* 32 (Οκτ.-Δεκ. 1989) 57-62. « Η ακολουθία του γάμου είναι μία ομάδα ευχών, που βρίσκεται ενσωματωμένη μέσα στην ευχαριστία, και που μόνον εκεί μπορεί να σταθεί. Δεν αποτελεί ακολουθία αυτοτελή κανονικά, σαν τον όρθρο, τις ώρες, τον εσπερινό».

²⁷⁸ *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τόμ Α', σ. 271.

²⁷⁹ Α.Σμέμαν, *Για να ζήσει ο κόσμος*, σ.130.

εν τη δημιουργία. Έσονται γὰρ οἱ δύο εἰς σὰρκα μίαν»²⁸⁰. «Γάμον νόμιμον καὶ παίδων γένεσιν τίμιον καὶ ἀμόλυντον εἶναι πιστεύομεν»²⁸¹, «...καὶ γαμείν νομίμως, ἀμεμπτος γὰρ ὁ τοιοῦτος γάμος, ὅτι καὶ παρὰ Κυρίου ἀρμόζεται γυνὴ ἀνδρὶ, καὶ ὁ Κύριος λέγει· ὁ ποιήσας ἀπ' ἀρχῆς, ἄρσεν καὶ θήλυ ἐποίησεν αὐτούς καὶ εἶπεν·...»²⁸².

Ὁ γάμος, ἐπαινείται καὶ εὐλογεῖται ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ποῦ τὸν δημιούργησε, καθὼς συνέδεσε τὸν ἄνδρα μετὰ τὴν γυναῖκα, ὅπως ὁ σοφὸς Σολομώντας λέει: «παρὰ Κυρίου ἀρμόζεται γυνὴ ἀνδρὶ»²⁸³ καὶ ὁ Δαβὶδ: « ἡ γυνὴ σου ὡς ἀμπελος εὐθυνούσα ἐν τοῖς κλίτεσι τῆς οἰκίας σου, οἱ υἱοὶ σου ὡς νεόφυτα ἐλαιῶν κύκλω τῆς τραπέζης σου· ἰδοὺ οὗτος εὐλογηθήσεται ἄνθρωπος ὁ φοβούμενος τὸν Κύριον»²⁸⁴. Ἡ εἰκόνα τοῦ γάμου ἐδῶ, δηλώνει πραγματικά καὶ οὐσιαστικά τὴν ἔνωση τοῦ ἄνδρα καὶ τῆς γυναῖκας, τὴ θεσμοθέτηση τῆς μονογαμίας καὶ τὴν καταδίκη τῆς πορνείας καὶ τῆς μοιχείας. Καὶ ὁ γάμος εἶναι ἐντιμὸς καὶ σεμνός καὶ ἡ γέννηση τῶν παιδιῶν καθαρὴ²⁸⁵. Ἀν καὶ ἡ ἔνωση τῶν δύο, θεωρεῖται ὀλοκληρωμένο μυστήριον, ἰδιαίτερος τὸνίζονται καὶ οἱ συνέπειές του, ποῦ εἶναι ἡ γέννηση τῶν παιδιῶν. Καὶ συνεχίζει ὁ συγγραφέας, προτρέποντας τὶς γυναῖκες νὰ υποτάσσονται στοὺς ἄνδρες²⁸⁶, νὰ τοὺς τιμῶν, νὰ τοὺς ἀγαποῦν καὶ νὰ τοὺς σέβονται, ὅπως ἡ ἀγία Σάρρα τιμοῦσε τὸν Ἀβραάμ²⁸⁷. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄνδρες νὰ «στέργουν τὰς εαυτῶν γυναῖκας ὡς ἴδια μέλη»²⁸⁸, ὡς κοινωνοὺς καὶ συντρέφοὺς τῆς ζωῆς τοὺς,

²⁸⁰ 3,2,PG 1,764A .(=SC329,124).Πρὸβλ. Μάρκ. 10, 6-8 : « Ἀπὸ δε ἀρχῆς κτίσεως ἄρσεν καὶ θήλυ ἐποίησεν αὐτούς· ἐνεκεν τούτου καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σὰρκα μίαν· ὥστε οὐκέτι εἰσὶν δύο ἀλλὰ μία σὰρξ».

²⁸¹ 6,11, PG 1,957A .(=SC329, 324).

²⁸² 6,14, PG 1,945B .(=SC329, 340).

²⁸³ Παρ. 19,14.

²⁸⁴ Ψαλμ. 127,3-4.

²⁸⁵ 6,28, PG 1,984C . (=SC329,386).« Οὐκοῦν ὁ γάμος τίμιος καὶ σεμνός καὶ ἡ τῶν παίδων γένεσις καθαρὰ·οὐδὲν γὰρ κακόν ἐν καλῶ ὑπάρχει».

²⁸⁶ 6,29, PG 1,985A .(=SC329,386). Πρὸβλ.Κολ. 3,18-19 . « Αἱ γυναῖκες τοῖς ἰδίοις ἀνδράσιν υποτάσσεσθε,...οἱ ἄνδρες ἀγαπάτε τὰς γυναῖκας εαυτῶν...».Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὴ συγκεκριμένη περικοπὴ κάνει λόγο γιὰ υποταγὴ τῆς γυναῖκας στὸν ἄνδρα. Τὸ σχῆμα ὅμως αὐτὸ ἀπηχεῖ τὸ κοινωνικὸ καθεστῶς τῆς ἀνδροκρατικῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ ἡ θεολογικὴ θεώρηση εἶναι ἄλλη, γιὰτί ἀν ὁ ἄνδρας ἀγαπᾷ τὴν γυναῖκα τοῦ σαν τὴ δική του σὰρκα, ἡ υποταγὴ δὲν ἔχει κανένα ἐξουσιαστικὸ περιεχόμενο. Βλ.Ν.Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ συμβολικὴ θεολογία Β'*...,σ.497. Βλ.καὶ Ι.Καραβιδόπουλου, « Ἡ δε γυνὴ ἵνα φοβῆται τὸν ἄνδρα (Εφ.5,33). Φόβος καὶ ἀγάπη στὴ σχέση τῶν συζύγων κατὰ τὸν Ἀπ.Παῦλο», στὸ *Βιβλικές Μελέτες Γ'* [Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη 28], ἐκδ.Π.Πουρναρά, Θεσ/νίκη 2004, σσ.90-110. Τοῦ ἰδίου, «Τὸ Εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα τῆς ἀκολουθίας τοῦ Γάμου. Ερμηνευτικὴ προσέγγιση» στὸ *Βιβλικές Μελέτες Γ'* [Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη 28], ἐκδ.Π.Πουρναρά, Θεσ/νίκη 2004, σσ. 199-207.

²⁸⁷ Γέν. 18,12.

²⁸⁸ 6,29,PG 1,985B .(=SC329,388).Πρὸβλ. Εφ.5,25.28.

αλλά και συνεργάτιδες στη γέννηση των παιδιών²⁸⁹. Ο γάμος επομένως που γίνεται νόμιμα²⁹⁰, είναι δεσμός φυσικός και πνευματικός διαμέσου της ευλογίας του Θεού και του εκκλησιαστικού αγιασμού²⁹¹.

²⁸⁹ 6,29,PG 1,985A . (=SC329,388).« Συνεφραίνου γαρ, φησίν, μετά γυναικός της εκ νεότητός σου, έλαφος της φιλίας και πάλος των χαρίτων ομιλείτω σοι, η δε ίδια ηγείσθω σου και συνέστω σοι εν παντί καιρώ· εν γαρ τη ταύτης φιλία συμπεριφερόμενος πολλοστός έση. Αγαπάτε ουν αυτάς ως οικεία μέλη, ως υμέτερα σώματα· γέγραπται γαρ ούτως· Κύριος διεμαρτύρατο ανά μέσον σου και ανά μέσον γυναικός νεότητός σου, και αύτη κοινωνός σου και ουκ άλλος εποίησεν, και υπόλειμμα πνεύματός σου· και φυλάξασθε τω πνεύματι υμών, και γυναικα νεότητός σου μη εγκαταλείπης».

²⁹⁰ 6,29, PG 1,988A .(=SC329, 388). « Ανήρ ουν και γυνή, νομίμω γάμω συνερχόμενοι και απ' αλλήλων εγειρόμενοι, απαρατηρήτως προσευχέσθωσαν· και μη λουσάμενοι καθαροί εισιν».

²⁹¹ Ν.Ματσούκα, ό.π.,σ.497. Βλ.και Π.Σκαλτσή, ό.π., σ.149.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ:

Η λατρευτική ευταξία κατά τους Καππαδόκες Πατέρες

Πολλοί διακεκριμένοι θεολόγοι εμφανίστηκαν στην Καππαδοκία κατά τον Δ' αιώνα. Ο Χριστιανισμός, που είχε διαδοθεί ευρέως στην περιοχή αυτή δια της δράσεως του Αγίου Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, είχε ήδη επικρατήσει σχεδόν γενικώς κατά την εποχή αυτή, ο δε εξελληνισμός της περιοχής ο οποίος είχε καθυστερήσει αρκετά, οδηγούταν παράλληλα προς την επικράτηση του Χριστιανισμού.

Βασίλειος ο Μέγας

Στους περισσότερους κανονισμούς των σύγχρονων Ιερών Μονών διαλαμβάνεται ότι η μοναχική ζωή θα εξασκείται σύμφωνα με τις ασκητικές διατάξεις του Μεγάλου Βασιλείου και αυτό γιατί θεωρείται πως ο Μέγας Βασίλειος είναι εκείνος που διαμόρφωσε τον κοινοβιακό μοναχισμό. Έγραψε τους: *“Κανονισμούς δια τον Μοναχικόν βίον”*, κανόνες που ρυθμίζουν την ζωή στα μοναστήρια μέχρι τις μέρες μας. Στα ασκητικά συγγράμματα του ο Μέγας Βασίλειος κάνει αναφορά στη φράση του Αποστόλου Παύλου *“πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω”*, με στόχο να αναλύσει διεξοδικώς τον σκοπό του μοναχισμού και τον τρόπο ζωής Ηγουμένων και μοναχών μέσα στο κοινόβιο. Επισημαίνει, ότι ο βίος των μοναχών απαιτεί στο μέγιστο βαθμό την ευσημοσύνη, την ακτημοσύνη, την ησυχία, την υπακοή και την φιλαδελφία.

Τα «Ασκητικά», διέπονται από μια αυστηρότερη ηθική ώστε να καθορίζουν την ασκητική ζωή και την έννοια του μοναχισμού διαχωρίζοντας έτσι τους αληθινούς από τους «κοσμικούς» μοναχούς και τον τρόπο ζωής τους μέσα στην Εκκλησία. Όσον αφορά την αποταγή, ο Μέγας Βασίλειος την εκλαμβάνει ως απαραίτητη προϋπόθεση στην επίτευξη του σκοπού της μοναχικής ζωής. Αποταγή για τον επιφανή Πατέρα της Εκκλησίας σημαίνει, απάρνηση των υλικών αγαθών και του κοινωνικού βίου, καθώς και αποκήρυξη του κοσμικού φρονήματος, όπως και της κοσμικής νοοτροπίας. Πιο συγκεκριμένα, στον Ασκητικό Λόγο του αναφέρει: *“Ἀρχηγὸς εἶς τῆς εὐσχημοσύνης τοῦ βίου προκαθεζέσθω, ἐν δοκιμασίᾳ βίου καὶ ἡθους καὶ πάσης κοσμίας ἀναστροφῆς τῶν λοιπῶν προκριθεὶς ...”*

Ο Ηγούμενος πρέπει να είναι υπόδειγμα ήθους και ζωής. Και μάλιστα μπορεί να παρατηρηθεί ότι αυτός καθορίζει την πνευματική κατάσταση στην Μονή του, αφού όλο το κλίμα που επικρατεί στην Ιερά Μονή έχει σχέση με την ψυχική και πνευματική κατάσταση του Ηγουμένου. Αλλωστε, αυτό είναι απαραίτητο, γιατί ο Ηγούμενος ρυθμίζει και επιβάλλει τα αναγκαία και απαραίτητα επιτίμια για την σωτηρία των μοναχών. Επιτίμια μπορεί να είναι ο αποκλεισμός από την κοινή λατρεία και από την κοινή Τράπεζα και βέβαια, τα επιτίμια πρέπει να είναι ανάλογα με το μέγεθος του αμαρτήματος. Αυτό σημαίνει ότι ο Ηγούμενος πρέπει να έχει το χάρισμα της διακρίσεως.

Συνεχίζοντας την ανάγνωση του κειμένου, ο Μέγας Βασίλειος αναφέρει: "ἐν οἷς ὑψηγείται τι τῶν εἰς εὐσχημοσύνην τε καὶ ἀκρίβειαν βίου συμβαλλομένων..", "...ἵνα ἐργαζόμενοι ταῖς χερσὶν εὐσχημόνως τὸν ἑαυτῶν ἄρτον ἐσθίωσι.", "...καὶ εὐσχημοσύνην ἀνεπίληπτον καὶ ἄμωμον μένουν.." και τέλος: "...ἀφανῆ τὴν τοιαύτην ποιείτω εὐσχημοσύνην ὑποκρυπτόμενος ...". Ἐτσι θέλει για ακόμη μια φορά να τονίσει την «καθαρότητα» την ευσέβεια και την ευσχημοσύνη βίου, που πρέπει να έχει ο κάθε μοναχός ξεχωριστά. Ο καθένας πρέπει να «εργάζεται» συνεχώς με τον εαυτό του, ώστε να πετυχαίνει και να διατηρεί τον ευσεβή βίο. Όλοι πρέπει να συμβάλλουν και να προβάλλουν τον ευσυνείδητο και ταπεινό βίο της μοναχικής ζωής, έτσι ώστε να πορεύονται εν Χριστῷ, κατά τη διάρκεια της ζωής τους.

Στον *Ασκητικό Λόγο*, καὶ παραίνεσις περὶ ἀποταγῆς βίου, καὶ τελειώσεως πνευματικῆς²⁹² αναφέρει: "Ποίει τὰ ἔργα τῆς διακονίας σου εὐσχημα καὶ ἐπιμελῆ, ὡς τῷ Χριστῷ διακονῶν". Το διακόνημα πρέπει ο μοναχός να το κάνει με ευσχημοσύνη και επιμέλεια "ὡς τῷ Χριστῷ διακονῶν" και να εκτελεί τις εργασίες, ἔστω και αν είναι ευτελείς, με καλούς τρόπους «ὡς Θεοῦ εποπτεύοντος». Γενικά μέσα στο κοινόβιο πρέπει ο μοναχός να αγωνίζεται με όλους τους τρόπους και σε όλες τις επί μέρους εκδηλώσεις του κοινοβίου, ώστε να ελευθερώνεται από τα πάθη και να εξασκεί τις αρετές. Ο μοναχός δεν πρέπει να έχει ἶχνος οργῆς, μνησικακίας, φθόνου, φιλονικίας, οὔτε χειρονομία, κίνηση, λόγο, αντίδραση βλέμματος, ἔκφραση προσώπου ἢ ὅ,τι ἄλλο προκαλεῖ την οργή του συζώντος μοναχού. Στο τέλος δε της ημέρας πρέπει να κάνει αυτοεξέταση της συνειδήσεώς του εἰάν ἐγίνε κάτι που δεν ἔπρεπε, ἢ μια απαγορευμένη σκέψη ἢ συζήτηση που δεν ἦταν στο καθήκον του, ἢ νωθρότητα στην προσευχή ἢ αδιαφορία στην

²⁹² Βλ. PG 29-32

ψαλμωδία ή επιθυμία κοσμικής ζωής κλπ. Όλα αυτά να μη τα αποκρύβει ο μοναχός αλλά να τα εξαγγέλλει ώστε να θεραπευθεί: *“Μη επικρυπτέσθω το πλημμέλημα, αλλά τω κοινώ εξαγγελλέτω, ως αν δια κοινής προσευχής θεραπευθή το πάθος του συννεχθέντος τω τοιούτω κακώ”*. Πέρα από την περικοπή των παθών, το κοινόβιο, βοηθά στην απόκτηση των αρετών, όπως της εγκράτειας, της ταπεινοφροσύνης, της μετάνοιας, της αγάπης κλπ.

Βεβαίως, και οι Ιερομόναχοι που έχουν την μεγαλύτερη τιμή να λειτουργούν για τις πνευματικές ανάγκες του κοινοβίου, πρέπει να διακρίνονται από την ταπείνωση. Γι' αυτό ο Μ. Βασίλειος γράφει: *«Μη σε βαθμός κλήρου επαιρέτω, αλλά μάλλον ταπεινούτω»*.

Η κοινοβιακή ζωή είναι μίμηση της αποστολικής ζωής, του ομίλου των μαθητών που είχαν κέντρο τον Χριστό, καθώς επίσης είναι συνέχιση της ζωής των πρώτων Χριστιανών στα Ιεροσόλυμα. Η κοινοβιακή ζωή εκφράζει τον κοινοβιακό χαρακτήρα της Εκκλησίας που παραπέμπει κατ' ευθείαν στην πρώτη εκείνη κοινότητα του Αδάμ και της Εύας στον Παράδεισο, πριν από την πτώση. Αυτήν έχει υπόδειγμα και σε αυτήν κατατείνει.

Διαμέσου των παραπάνω συγγραφικών έργων, ο Μέγας Βασίλειος, μας πληροφορεί και διαφωτίζει για τη διδασκαλία του περί μοναχισμού. Στους *“Όρους κατά πλάτος”*²⁹³ και *“Όρους κατ' επιτομήν”*²⁹⁴, εξίσου, φαίνεται η ησυχαστική αντίληψη του Μ. Βασιλείου περί του μοναχισμού. Ο σκοπός του μοναχού πρέπει να είναι η επιμέλεια της ψυχής, η επιμέλεια και διόρθωση της ματαιότητάς του παρόντος βίου και η αναζήτηση των μελλόντων αγαθών.

Το σημαντικό είναι ότι ο Μ. Βασίλειος διαγράφει και την μέθοδο την οποία πρέπει να μετέλθει ο μοναχός για την σωτηρία του και αυτή είναι η ορθόδοξη ησυχία. Αυτό σημαίνει σαφώς ότι ο μοναχός ζει έξω από την κοινωνία, απαλλαγμένος από τους θορύβους και τις κοσμικές μέριμνες. Ο μοναχός, κατά τον Μ. Βασίλειο, είναι εκείνος που εξέλεξε τον ήσυχο και απερίσπαστο βίο, ώστε στην συνέχεια να τηρήσει πλήρως τις εντολές του Χριστού στην καθημερινή του ζωή. Η τήρηση των εντολών του Θεού καθαρίζει τον άνθρωπο και τον οδηγεί στην τελείωση, την θέωση, αλλά και η δυνατότητα τηρήσεως των εντολών, συνεπάγεται ήσυχο και απράγμονα

²⁹³ Βλ. Μεγάλου Βασιλείου *“Κεφάλαια των κατά πλάτους όρων”*, PG 31, σελ. 901 – 1.052

²⁹⁴ Βλ. Μεγάλου Βασιλείου *“Κεφάλαια των όρων των κατ'επιτομήν”* PG 31, σελ. 1.052 – 1.305

βίο. Ο μοναχός κατά τον Μ. Βασίλειο είναι εκείνος που ξεφεύγει από τον συνήθη βίο και αγωνίζεται για την βίωση της ακριβείας του Ευαγγελίου.

Πιο συγκεκριμένα, στο ασκητικό σύγγραμμα με τίτλο *“Όροι κατά πλάτος”* πραγματεύεται μέσω ερωταποκρίσεων γενικά προβλήματα του μοναχικού βίου καθώς διακηρύττει, ότι το θεμελιώδες στοιχείο του είναι η αγάπη προς τον Θεό και προς τον πλησίον. Στην ερώτηση ΚΑ’ *“Πώς δεῖ περι τὰς καθέδρας καὶ τὰς κατακλίσεις ἐν τῷ καιρῷ τῶν ἀρίστων ἢ δεῖπνων ἔχειν.”*, αποκρίνεται: *“Οὕτω γὰρ καὶ ἀνεξόμεθα ἀλλήλων ἐν ἀγάπῃ, πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν ποιῶντες..”*. Εδώ ο Μέγας Βασίλειος, προβάλλει την αγάπη και την αρμονία που πρέπει να υπάρχει μεταξύ των μοναχών. Στην ερώτηση ΚΔ’ *“Τούτων ἱκανῶς ἡμῖν παραδεδομένων, ἀκόλουθον ἂν εἴη μαθεῖν ἡμᾶς περὶ τοῦ τρόπου τῆς μετ’ ἀλλήλων διαγωγῆς”*, αποκρίνεται: *“Τοῦ Ἀποστόλου λέγοντος, Πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω ἐκείνην λογιζόμεθα εὐσχήμονα εἶναι διαγωγὴν καὶ εὐτακτον ἐν τῇ συναφείᾳ τῶν πιστῶν, ἐν ἧ ὁ τῶν μελῶν τοῦ σώματος διασώζεται λόγος”*, θέλοντας να τονίσει ,πως απαραίτητη προϋπόθεση, για να έχουν οι μοναχοί καλή διαγωγή και ευσεβείς τρόπους συμπεριφοράς, είναι κατά τα λεγόμενα του Αποστόλου Παύλου, η ευσημοσύνη. Στην ερώτηση ΛΒ’ *“Πώς δεῖ πρὸς τοὺς κατὰ σάρκα οἰκείους δια κεῖσθαι”*, αποκρίνεται: *«Εἰ δὲ ἐμπεπλεγμένοι εἰσὶ τῷ κοινῷ βίῳ, οὐδεὶς ἡμῖν κοινὸς πρὸς αὐτοὺς λόγος, τοῖς τὸ εὐσχημον καὶ εὐπάρεδρον τῷ Κυρίῳ ἀπερισπάστως κατορθοῦν ἐσπουδακόσι.”*. Εδώ βλέπουμε πως η διάσταση ανάμεσα στον "κοινὸ βίον" και στον βίον "τῆς πρὸς Θεὸν εὐαρεστήσεως" υποδηλώνει το χρέος των ασκητῶν να συμβάλλουν στην αναμόρφωση σύνολης της κοινωνίας. Δεν αποτελεί δικαιολογία ενδεχόμενης αποξένωσής τους, ἀπὸ τους υπόλοιπους πιστούς. Ο "κοινὸς" βίος αποτελεί κίνδυνο για τους κοσμικοὺς, ἀλλὰ ὄχι καταδίκη και οι ασκητῆς δε διακρίνονται παρὰ μόνο ἐπειδὴ κατορθώνουν την ἐξάλειψη των περισπασμῶν.

Στην ΛΓ’ ερώτηση *“Τίς ὁ τρόπος τῆς πρὸς τὰς ἀδελφὰς συντυχίας”*, αποκρίνεται: *“ Ἄλλ’ εἴ γε μέλλοιμεν κατὰ τὸ πρόσταγμα τοῦ Ἀποστόλου ἀπρόσκοποι γίνεσθαι καὶ Ἰουδαίους, καὶ Ἑλλησι, καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ, πάντα δὲ εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν, καὶ πάντα πρὸς οἰκοδομὴν ποιεῖν, ἀνάγκη καὶ πρόσωπον, καὶ καιρὸν, καὶ χρεῖαν, καὶ τόπον κατ’ ἐκλογὴν ἀφωρίσθαι πρεπόντως”*, στην ερώτηση ΝΣΤ’ *“Εἰ τοῖς ἐκ τῆς ἰατρικῆς κεχρηῆσθαι κατὰ σκοπὸν ἐστὶ τῆς εὐσεβείας”*, αποκρίνεται: *“ὕφαντικὴ δὲ, ἐπειδὴ ἀναγκαῖα ἢ τῶν σκεπασμάτων χρεῖα πρὸς τε τὸ εὐσχημον καὶ τὰς ἀπὸ τοῦ ἀέρος βλάβας, καὶ οἰκοδομικὴ ὁμοίως”*.

Τέλος, σε αυτές τις δυο ερωτήσεις, γίνεται αντιληπτή η σημασία της προτροπής του Αποστόλου Παύλου, για τον Μέγα Βασίλειο και τους κανονισμούς της μοναχικής ζωής.

Το ίδιο πνεύμα συναντούμε και στο προοίμιο των *“Όρων κατ’ επιτομήν”*²⁹⁵ του Μ. Βασιλείου. Έχει συνείδηση ο θεός Πατήρ ότι έχει λάβει από τον Θεό την διακονία του λόγου και αισθάνεται υποχρεωμένος να καθοδηγήσει τους μοναχούς προς τον καταρτισμό των ψυχών τους. Στους *“Όρους κατ’ επιτομήν”* αναφέρεται σε γενικά προβλήματα αλλά και ειδικά ζητήματα που αφορούν *έν τοις πράγμασιν* την ορθοπραξία, δηλαδή την εφαρμογή στην πράξη της ορθόδοξης διδασκαλίας της Εκκλησίας από τους μοναχούς και τις μοναχές. Εκτός αυτού, δίνει πρακτικές απαντήσεις υπό τη μορφή συστήματος μοναχικού τρόπου βιώσεως του αγγελομίμητου βίου για κάθε ειδική περίπτωση. Ενδεικτικά, στην ερώτηση ΟΒ’ *“Εάν τις περι την μετάληψιν έν αδελφότητι άσέμνωσ αναστρέφεται λαβρότερον έσθίων ή πίνων, ει δεϊ αυτόν έλέγχεσθαι.”*, αποκρίνεται: *“Πάντα εύσχημόνωσ και κατά τάξιν γινέσθω και χρήζει διορθώσεωσ, πλην ει μή τις άνάγκη τοῦ κόπου ήτοῦ τάχουσ κατεπείγοι”*. Εδώ ο ιερός Πατήρ, κάνει λόγο για τη θεία Μετάληψη. Η Ορθόδοξη παράδοση είναι βαθύτατα λειτουργική. Για την Ορθοδοξία, η Εκκλησία ζει εν τη Ευχαριστία και δια της Ευχαριστίας. Η τέλεση της Θείας Ευχαριστίας είναι συμμετοχή σεό,τι έχει συμβεί στν Κύριό μας, σύμφωνα με τα λεγόμενα στην Καινή Διαθήκη περί αναμνήσεωσ και περί συνταφής και συναναστάσεωσ. Ο Μέγας Βασίλειος σημειώνει ότι πολλά και βασικά στοιχεία της Θείας Λειτουργίας διατηρήθηκαν στην θέση τους και έγιναν γνωστά μέσα από την προφορική παράδοση, αφού δεν έχουν παραδοθεί γραπτά από τους Αποστόλους. Ένα τέτοιο σημαντικό στοιχείο κατά την τέλεση της αναίμακτου θυσίας, είναι και ο τρόπος με τον οποίο μεταλαμβάνει ο ιερέυς τα Αχραντα Μυστήρια.

Στην ΡΗ’ ερώτηση *“Ει χρή τόν προεστῶτα έκτός τῆσ προεστῶσησ λαλειν άδελφῆ τινι τὰ πρόσ οϊκοδομήν τῆσ πίστεωσ”*, αποκρίνεται: *“Εντούτοις οῦ σῶζεται τὸ τοῦ Αποστόλου παράγγελμα, ειπόντος· Πάντα εύσχημόνωσ και κατά τάξιν γινέσθω,”*, στην ερώτηση ΡΙ’ *“Ει χρή, έξομολογουμένησ άδελφῆσ τῶ πρεσβυτέρω, και τῆν πρεσβυτέραν παρεϊναι”*, αποκρίνεται: *“Εύσχημονέστερον και εύλαβέστερον μετά τῆσ πρεσβυτέρασ πρόσ τόν πρεσβύτερον ή έξαγόρευσισ γενήσεται, τόν δυνάμενον έπιστημόνωσ τόν τρόπον τῆσ μετανοϊασ και τῆσ διορθώσεωσ ύποθέσθαι.”*, στην ΣΛΗ’ ερώτηση *“Ει δυνατόν έστι τὸ άδιαλείπτωσ ψάλλειν, ή άναγινώσκειν, ή*

²⁹⁵ ΒΛ. ΡG 29-32

σπουδαιολογεῖσθαι περὶ τῶν ῥημάτων τοῦ Θεοῦ, καὶ διάστημα μὴ γίνεσθαι καθόλουδιὰ τὴν ἐπισυμβαίνουσαν τισιν ἀνάγκην τῶν ῥυπαρωτέρων τοῦ σώματος χρεῶν.”, ἀποκρίνεται: “Τοῦτο ἡμῖν ὁ Ἀπόστολος κανονίζει εἰπὼν· Πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω. Ὡστε δεῖ μᾶλλον τῆς εὐσχημοσύνης καὶ τῆς εὐταξίας φροντίζειν κατὰ τε καιρὸν καὶ τόπον”, στην ΣΞ’ ερώτηση “Τί ἐστὶ τὸ ἄλας ὃ προσέταξεν ἔχειν ὁ Κύριος, εἰπὼν, “Ἐχετε ἐν ἑαυτοῖς ἄλας, καὶ εἰρηνεύετε ἐν ἀλλήλοις.” Καὶ ὁ Ἀπόστολος δέ φησιν, “Ὁ λόγος ὑμῶν πάντοτε ἐν χάριτι ἄλατι ἡρτυμένος.”, ἀποκρίνεται: “Ἴνα δῶ χάριν τοῖς ἀκούουσι, καιρῶ εὐθέτω καὶ τάξει εὐσχήμονι χρώμενος, πρὸς τὸ εὐπειθεστέρους γενέσθαι τοὺς ἀκούοντας”, καὶ τέλος στην ερώτηση ΣΟ’ “Τί ἐστὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου εἰρημένον, “Εἰς τὸ δοκιμάζειν ὑμᾶς, τί τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ τὸ ἀγαθὸν, καὶ εὐάρεστον, καὶ τέλειον;”, ἀποκρίνεται: “Καὶ καθόλου πᾶν θέλημα Θεοῦ ἀγαθὸν τότε καὶ εὐάρεστόν ἐστιν, ὅταν πληρωθῇ ἐπ’ αὐτῶ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου εἰρημένον· Πάντα εἰς δόξαν Θεοῦ ποιεῖτε· καὶ, Πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω.”

Σύμφωνα με τα παραπάνω, δίνονται οδηγίες καὶ ἀπαντήσεις στους μοναχοὺς περὶ τοῦ μοναχικοῦ τους βίου. Γνώμονας τοῦ ευσεβοῦς βίου, εἶναι πάντοτε, ἡ προτροπὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, «πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω»²⁹⁶. Ἐπισημαίνονται καὶ ἐδῶ οἱ διακεκριμένες λειτουργίες τοῦ διδασκάλου καὶ τῶν χρηζόντων οἰκοδομῆς, ἀλλὰ με μίαν σημαντικὴν διαφορὰ: τὸ χρέος τοῦ διδασκάλου θεωρεῖται διπλό, ὡς κήρυγμα κατὰ τις κοινὲς συνάξεις, ὁπότε οἱ ποιμένες ἐκθέτουν κατὰ βούλησίν τις ἀλήθειες τῆς πίστεως, καὶ ὡς προσωπικὴ καθοδήγησις, ὁπότε ἀπαντοῦν σε εἰδικὲς καὶ προσωπικὲς ἐρωτήσεις κατὰ τὴν βούλησιν τοῦ ἐρωτῶντος, ἔχουν δε χρέος νὰ βοηθοῦν στὴ διευκρίνησιν ἠθικῶν ἀλλὰ καὶ δογματικῶν ζητημάτων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, οἱ διδασκόμενοι εἶναι ἀνάγκη νὰ μὴ ἀφήνουν τίποτα ἀκαρπο, ἀλλὰ νὰ μελετοῦν τὸν νόμον τοῦ Κυρίου ἡμέρα καὶ νύκτα.

Καὶ τὰ δύο προοίμια τῶν ἐργῶν τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς, εἶναι διαμορφωμένα ὡς εἰκόνες τῆς ἀλληλεξάρτησης ἀσκητῶν καὶ διδασκάλου στὸ κοινὸ χρέος ἀπέναντι στὸν Θεό, τὸ χρέος τῆς τηρήσεως ὅλων τῶν ἐντολῶν. Φροντίδα τοῦ Μ. Βασιλείου εἶναι νὰ δείξει τὰ καθήκοντα καθενὸς καὶ νὰ τονίσῃ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ κατ’ ευσέβειαν βίου κατὰ τὸν παρόντα χρόνον καὶ με σκοπὸ τὴν τελειότητα, ἡ ὁποία καὶ μόνον ὁδηγεῖ στὴ σωτηρία. Ἀν καὶ ὁ Μ. Βασίλειος δὲν υπῆρξε ἡγούμενος μονῆς, εἶναι ὅμως φανερό, ὅτι ἀπευθύνεται σὲ μοναστικὲς ἀδελφότητες, τῶν ὁποίων τὰ προβλήματα ἐπιλύει, εἴτε πρόκειται γιὰ προβλήματα σχετικὰ με τὴν

²⁹⁶ Βλ. Α’ Κορ. 14,40

οργάνωση της κοινής άσκησης (ρύθμιση ιδιαίτερων καθηκόντων, ιεράρχηση αρμοδιοτήτων και εξουσιών, επιλογή και εφαρμογή επιτιμίων κλπ), είτε πρόκειται για προβλήματα, τα οποία αφορούν στην κατανόηση του νοήματος της ασκήσεως και εν γένει του χριστιανικού βίου.

Γρηγόριος Νύσσης

Είναι ο πρώτος, ο οποίος θεμελίωσε τη Μυστική θεολογία. Έργο του σχετικό είναι «Περί τελειότητας» και το «οποίον χρή είναι τον Χριστιανό». Ο Άγιος Γρηγόριος δεν επεξεργάστηκε ένα πλήρες θεολογικό σύστημα, παρά το γεγονός ότι είχε ίσως τον πιο αυστηρά συστηματικό νου από όλους τους Πατέρες. Η θεολογία του επηρεάστηκε από τον Ωριγένη και από την σκέψη των Νεοπλατωνικών.

Περί ευσχημοσύνης

Ο Άγιος Γρηγόριος, επίσκοπος Νύσσης, αναφέρεται στην έννοια της ευσχημοσύνης. Στο έργο *Άσμα Ασμάτων* που ανήκει στα εξηγητικά του έργα, χρησιμοποιεί τη μέθοδο της αλληγορικής ερμηνείας και τονίζει την αναγκαιότητα της ηθικής και ασκητικής ζωής ως οδό για τη γνώση του Θεού. Θαυμάζει, πως γίνεται και ό,τι υπήρξε ταξίδι προς τον Θεό, καταλήγει ύμνος στη μυστική ωραιότητα του κόσμου. Πιθανώς στον μέλλοντα αιώνα η απόλαυση του Θεού να είναι ακόμη πληρέστερη, τώρα όμως η αναγνώριση του κόσμου ως θείου και ιερού θαύματος, η θέαση της ποικιλίας, της ευταξίας και της ωραιότητας των όντων αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της μετοχής του Θεού.²⁹⁷

Στο *Άσμα Ασμάτων*, Λόγος ιε', δεν παραλείπει να αναφερθεί στη φράση του Αποστόλου Παύλου: *“πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω”*²⁹⁸. Αναφέρει συγκεκριμένα: *«Ἐπεὶ οὖν αἱ ἐξουσίαι αὗται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσὶν καὶ ἡ τάξις τῶν νοητῶν καὶ ὑπερκοσμίων δυνάμεων ἀσύγχυτος εἰς τό διηγεκές μένει μηδεμιᾶς κακίας ἀνατρεπούσης τὴν ἀταξίαν, διὰ τοῦτο καὶ ἡ πρὸς μίμησιν ἐκείνων ψυχὴ, πάντα κατὰ τάξιν καὶ εὐσχημόνως ποιούσα, τοιοῦτον ἐφ' ἑαυτῆς κινεῖ τό θαῦμα, οἷον ἐν ταῖς δυνάμεσιν ἐκείναις ταῖς τεταγμέναις ἐστιν»*²⁹⁹. Και σε άλλο σχετικό χωρίο

²⁹⁷ Βλ. Γρηγόριος Νύσσης, *Άσμα ασμάτων*, Λόγ.ια' ,336

²⁹⁸ Βλ. Α' Κορ. 14,40

²⁹⁹ Βλ. Γρηγόριος Νύσσης, *Άσμα ασμάτων*, Λόγ. ιε'. ΒΕΠΕΣ 66, 315

σημειώνει χαρακτηριστικά:»...μή μόνον ἐν τῇ ψυχῇ τάς ἀρετάς ἐν ἔξει κατορθοῦσθαι κατὰ τό ἄδηλον, ἀλλά μηδέ τῆς κατὰ τό φαινόμενον εὐσχημοσύνης ἀμελῶς ἔχειν· καί Θεῶ μὲν πεφανερῶσθαι, ἀνθρώποις δέ πείθειν καί μαρτυρίαν καλήν ἔχειν ἀπό τῶν ἔξωθεν καί λάμπειν τοῖς φωτεινοῖς ἔργοις ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων». ³⁰⁰

Ἔτσι θεωρεῖ, ὅτι ἡ τάξη που πρέπει νὰ επικρατεῖ μέσα στη ζωὴ τῆς Εκκλησίας ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση τόσο τῆς ἀρμονίας που κυριαρχεῖ στο σύμπαν καὶ ολόκληρο τὸν κόσμον, ὅσο καὶ τῆς εἰρήνης καὶ εὐσχημοσύνης που πρέπει νὰ κυριεύει τὶς καρδιές τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὴν τέλεση τῆς Θεῖας Λατρείας.

Σύμφωνα με τὸ ἔργο αὐτό, περιγράφει τὴν πορεία τῆς ψυχῆς πρὸς τὰ νοητὰ καὶ τὴν ἐνώσή της με τὸ Θεό «ἐν μυστικῷ γάμῳ». Ὁ σεμνὸς βίος ἐνδιαφέρει ὅλους ἐξίσου, τόσο τοὺς ἀνδρες ὅσο καὶ τὶς γυναῖκες. Καὶ γνῶρισμα τῆς ἀφιερωμένης ζωῆς εἶναι ἡ εὐσχημοσύνη καὶ ἡ κοσμιότητα. Αὐτὰ ὁμῶς ἐπιτυγχάνονται με τὸν ξεχωριστό καὶ μοναχικὸ τρόπο ζωῆς, γιὰ νὰ μπορεῖ ἔτσι ὁ ἄνθρωπος νὰ παραμένει ἔξω ἀπὸ κάθε ἀνάμιξη καὶ σύγχυση, ἀφοῦ δὲν θὰ παρασύρονται πρὸς τὰ ἀτοπήματα τῆς ἀσχημοσύνης, οὔτε οἱ γυναῖκες ἀπὸ τοὺς ἀνδρες, οὔτε οἱ ἀνδρες ἀπὸ τὶς γυναῖκες. ³⁰¹

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης συγκεκριμενοποιεῖ τὶς ἐννοιες τῆς «εὐταξίας τοῦ καιροῦ καὶ τοῦ τόπου» ὅπως ὁ Μ. Βασίλειος: «Ὡστε δεῖ μάλλον τῆς εὐσχημοσύνης καὶ τῆς εὐταξίας φροντίζειν κατὰ τε καιρὸν καὶ τόπον». ³⁰² ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ἀνέχεται περὶ τοῦ οἴκου Του (τοῦ ναοῦ) «ἀπρέπεια» καὶ «ἀσχημοσύνη», ὅπως γιὰ παράδειγμα «το νὰ εὐρίσκονται ἀπερριμένα κάπου, τὰ τίμια σκεύη», ἀλλὰ ἀπαιτεῖ νὰ τελούνται «πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν». Με αὐτὸν τὸν τρόπο γίνονται δεκτοὶ οἱ πιστοὶ στο ναό ³⁰³.

Σε λόγο του ³⁰⁴ ὁ Αἰγ. Γρηγόριος, στο Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων, σχολιάζει ὅτι ἡ ψυχὴ «ποιεῖ πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν» προκειμένου νὰ συναντήσῃ τὴν ἀλήθεια κατὰ τρόπο που μιμεῖται τὶς «νοητές καὶ

³⁰⁰ Βλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐξηγήσεις τοῦ Ἄσματος τῶν ἀσμάτων*: H. Langerbeck, Gregorii Nysseni opera, 6, σ. 112 (ΒΕΠΕΣ 66, 159).

³⁰¹ Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης Ἐπιστολή, *Ἔνα ταξίδι στα Ἱεροσόλυμα*

³⁰² Ὅροι κατ' ἐπιτομήν ΣΛΗ' ΒΕΠΕΣ 53 (1976) σς. 326(28) – 327(4)

³⁰³ Περὶ Παρθενίας, ΙΗ' ΒΕΠΕΣ 69 (1990) σ.53

³⁰⁴ Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων, Λόγος ΙΕ' ΒΕΠΕΣ 66 (1987) σ. 315

υπερκόσμιες δυνάμεις» η «τάξις» των οποίων μένει ασύγχυτος και η «ευταξία» των οποίων δεν ανατρέπεται³⁰⁵.

³⁰⁵ Περισσότερα περί του θέματος πρβλ. Γ. Ν. Φίλια *Πάντα ενσχημόνως και κατά τάξιν γινεσθω* (Α΄ Κορ. 14,40) *Εννοια και σημασία της πύλειας προτροπής στη λειτουργική παράδοση της εκκλησίας*, Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού Συνεδρίου Εκκλησία και Κόσμος κατά τον Απ. Παύλο, Βέροια, 2001 σσ. 307-308.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Η λατρευτική ευταξία τόν Δ' αιώνα

Ο Δ' αιώνας χαρακτηρίζεται ως η περίοδος ακμής της λατρείας. Η διαμορφωμένη εκκλησιαστική παράδοση των τριών πρώτων αιώνων για τη θεία λατρεία, τα μυστήρια, την άσκηση και γενικότερα τον πνευματικό βίο αξιοποιήθηκε κατά τον αιώνα αυτό. Κατά το πρώτο μισό του αιώνα σημειώθηκαν γεγονότα σταθμός για την ζωή της Εκκλησίας. Κύριος σταθμός για την περίοδο αυτή είναι η έκδοση του διατάγματος των Μεδιολάνων (313). Είναι ο αιώνας που διακρίνεται για την οργάνωση του κράτους και της Εκκλησίας, αλλά και για το μεγαλείο των επιτευγμάτων, την οικοδόμηση περικαλλών ναών, τη συγκρότηση των οικουμενικών Συνόδων, τους μεγάλους πατέρες και εκκλησιαστικούς συγγραφείς. Τον αιώνα αυτόν η λατρεία εισέρχεται σε περίοδο μεγάλης ακμής. Ο Χριστιανισμός ανυψώνεται σε επίσημη θρησκεία του κράτους και οι χριστιανοί ασκούν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Με αυτοκρατορικές χορηγίες κτίζονται μεγάλοι Ναοί και η λατρεία σταδιακά λαμπρύνεται.

Η θρησκευτική ελευθερία του Δ' αιώνα διευκόλυνε όχι μόνο την δημιουργία περικαλλών Ναών, αλλά και την αποκλειστική σύνδεση της λατρείας με τον Ναό, ώστε να απαγορευτεί η τέλεση της θείας Ευχαριστίας «έν οικία» ως ύβρις.³⁰⁶ Στη λαμπρότητα που προσέλαβε η λατρεία συντέλεσε και η μαζική προσέλευση στο Χριστιανισμό των ειδωλολατρών, με την εισαγωγή εντυπωσιακών τελετών, λιτανειών, και εορτών, για να μη υστερεί της εθνικής λατρείας και να ικανοποιεί τις μεγάλες μάζες του λαού³⁰⁷. Κατά την περίοδο αυτή αναδείχθηκαν μεγάλοι εκκλησιαστικοί πατέρες και διδάσκαλοι της Εκκλησίας με εξέχουσα θεολογική μόρφωση και παιδεία. Είναι η εποχή της ακμής των θεολογικών γραμμάτων.

Η αντιοχειανή σχολή διατήρησε και ανέπτυξε τις αρχές της, ελεύθερη επιστημονική έρευνα, γραμματική και ιστορική ερμηνεία της Αγίας Γραφής. Κύριοι αντιπρόσωποι της σχολής είναι ο Διόδωρος Ταρσού, ο

³⁰⁶ Σχετικά βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Όροι κατ' έπιτομήν*, 310. PG 31, 1304: «ώσπερ οὐδέν κοινόν σκεῦος ἐπιτρέπει ὁ Λόγος εἰσφέρεισθαι εἰς τὰ ἅγια, οὕτως οὐδέ τὰ ἅγια εἰς κοινόν οἶκον ἐπιτελεῖσθαι... Ἐξ ὧν παιδευόμεθα μήτε τό κοινόν δεῖπνον ἐν ἐκκλησίᾳ ἐσθίειν καί πίνειν, μήτε τό Κυριακόν δεῖπνον ἐν οἰκίᾳ καθυβρίζειν, ἐκτός εἰ μή ἐν ἀνάγκῃ ἐπιλέξηται τις καθαρώτερον τόπον ἢ οἶκον ἐν καιρῷ εὐθέτω»

³⁰⁷ Β. ΙΩ. ΦΕΙΔΑ, *όπ.π.*, σσ. 920-923

Θεόδωρος Μοψουεστίας, ο Ιωάννης Χρυσόστομος³⁰⁸, ο Θεοδώρητος Κύρου. Από την άλλη υφίσταται η αλεξανδρινή σχολή, διακρινόμενη για την αλληγορική ερμηνεία της Αγίας Γραφής με οπαδούς της τον Ευσέβιο Καισαρείας και Συνέσιο Πτολεμαΐδος. Άλλες μορφές που δεσπόζουν αυτόν τον αιώνα είναι οι Καππαδόκες πατέρες, Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος, Γρηγόριος Νύσσης και Αμφιλόχιος Ικονίου³⁰⁹.

Οι περισσότεροι των πατέρων ανύψωσαν τη λειτουργική πράξη και συνέγραψαν λειτουργικά κείμενα αποτυπώνοντας τη μέχρι τότε ρευστή παράδοση θέτοντας τη σφραγίδα της δικής τους προσωπικότητας³¹⁰. Από τις αρχές του ίδιου αιώνα αρχίζουν να διαμορφώνονται οι λειτουργικοί τύποι στα διάφορα μέρη της οικουμένης. Τα μεγάλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας, Ρώμη, Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια, αποτελούν τα λειτουργικά κέντρα γύρω από τα οποία δημιουργήθηκαν οι λειτουργικές οικογένειες της οικουμένης. Κάθε περιοχή είχε τη δική της σχετική αυτοτέλεια. Περιλάμβανε λαούς με δική τους πολιτιστική παράδοση, ενίοτε εθνικότητα και γλώσσα, που συντέλεσαν στην γένεση των λειτουργικών οικογενειών. Έκαστος τύπος επηρεάζεται ισχυρώς από τις ιδιαίτερες πολιτιστικές, εθνογραφικές και γεωγραφικές συνθήκες³¹¹.

Στην διαμόρφωση της λατρείας επέδρασε και η μετάθεση της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας από την Ρώμη στο Βυζάντιο. Έτσι προστέθηκε ένα νέο λειτουργικό κέντρο στα ήδη υπάρχοντα, η Κωνσταντινούπολη. Με κέντρο την πρωτεύουσα διαμορφώνεται ο βυζαντινός λειτουργικός τύπος³¹² που εκπροσωπείται από τις λειτουργίες του Μεγάλου Βασιλείου, Ιωάννου του Χρυσόστομου και των Προηγιασμένων Τ. Δώρων. Από την περιγραφή αυτή διαφαίνεται ότι κατά τον Δ' αιώνα η λατρεία γνώρισε σημαντική ανάπτυξη. Από τον Ι. Χρυσόστομο πληροφορούμαστε ότι την εποχή αυτή εισήχθη η εορτή των Χριστουγέννων. Κατά τον Γ' αιώνα συνεορτάζονταν με τα Άγια Θεοφάνια,

³⁰⁸ Ο ιερός Χρυσόστομος υπήρξε ρήτορας που συνήγειρε τα πλήθη και σπουδαίος οργανωτής του εκκλησιαστικού και κοινωνικού βίου. Από τα πρώτα του ενδιαφέροντα ήταν ακόμα ο λατρευτικός βίος του ποιμνίου του. Στην προαγωγή του εκκλησιαστικού βίου δεν συμβάλλει μόνο η προσπάθεια, αλλά και το ήθος των κληρικών. Κατά την εποχή εκείνη, μαζί με τους ευσυνείδητους κληρικούς, υπηρετούν και μερικοί ασυνείδητοι ή απλώς αδιάφοροι.

³⁰⁹ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, *όπ.π.*, σσ. 325-329

³¹⁰ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική Α'. Εισαγωγή στη Θεία Λατρεία*, εκδ. «Μυγδονία», Θεσσαλονίκη 1995, σ. 29

³¹¹ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική (Πανεπιστημιακά παραδόσεις)*, *όπ.π.*, σσ. 49-50

³¹² *Όπ.π.*, σ. 51

αλλά από τα μέσα του Δ' αιώνα μετατέθηκε στις 25 Δεκεμβρίου, για να εξισορροπηθεί η λαμπρότητα της εορτής του ανικήτητου Ηλίου.³¹³ Μέσα από τις ομιλίες του λαμβάνουμε πληροφορίες³¹⁴ για τις λατρευτικές συνάξεις περί της καθ' υπακοήν ψαλμωδίας και του υποψάλλειν³¹⁵, περί νηστείας, περί μετανοίας και ευχελαίου, περί της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, περί συναθροίσεως κατά τη Μεγάλη Παρασκευή προς τιμήν των μαρτύρων και των νεκρών³¹⁶, περί εορτών πάντων των μαρτύρων κατά την πρώτη Κυριακή μετά την Πεντηκοστή.

Μας ομιλεί επίσης περί των ακολουθιών του ημερονυκτίου, εσπερινού και όρθρου, περί νυκτερινών ακολουθιών, περί παννυχίδων, περί της 3ης, 6ης και 9ης ώρας και περί των μοναχικών ακολουθιών. Η τελετουργία του αγίου Βαπτίσματος, όπως και του Χρίσματος είχε ήδη διαμορφωθεί κατά τους τρεις πρώτους αιώνες, ειδικότερα κατά τις έριδες περί του κύρους του βαπτίσματος των αιρετικών (Γ' αιώνας).

Ωστόσο, κατά τον Δ' αιώνα συντομεύθηκε ο χρόνος της μακράς κατηχήσεως, αφού εβάρυνε πλέον «οὐχί ὁ χρόνος, ἀλλ' ὁ τρόπος» της κατηχήσεως³¹⁷. Ο ιερός Χρυσόστομος μας δίνει πολλές πληροφορίες για το ιερό αυτό μυστήριο μέσα από τις κατηχήσεις του, περί της τελετής της απόταξης το Μ. Σάββατο ή το απόγευμα της Μ. Παρασκευής και όλη την τάξη που ακολουθείται. Η μυστική εξομολόγηση των αμαρτημάτων επικράτησε στην Ανατολή και τη Δύση από αυτόν τον αιώνα. Ο Χρυσόστομος επιτιμούσε τους ακροατές του, όταν ντρέπονταν να εξομολογούνται τις αμαρτίες τους, αφού πλέον δεν τους ανάγκαζε κανείς να το πράττουν δημοσίως, και τους προτρέπει να εξομολογούνται μυστικώς³¹⁸.

Κατά την εποχή αυτή της άνθησης της λατρείας και εν γένει της ανάπτυξης της πνευματικής ζωής των πιστών, επήλθε δυστυχώς δεύτερη κατάπτωση του χριστιανικού βίου. Η κατάπαυση των διωγμών από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου και η επικράτηση της ειρήνης και της ασφάλειας επέφεραν χαλάρωση του θρησκευτικού συναισθήματος και του ηθικού βίου. Σε αυτό συντέλεσε και η αθρόα προσέλευση στο Χριστιανισμό

³¹³ ΙΩ. ΦΕΙΔΑ, *όπ.π.*, σ. 917

³¹⁴ Σχετικά βλ. ΕΥ. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *όπ.π.*, σσ. 206-212

³¹⁵ Εἰς τόν ΡΙΖ' ψαλμόν, 1. PG 55, 328. Πρβλ. Εἰς τόν ΜΑ' ψαλμόν. PG 55, 155-167 και Εἰς τόν ΡΜΕ' ψαλμόν. PG 55, 472-475

³¹⁶ Κατά Ἰουδαίων. Λόγος 6, 1. PG 48, 904

³¹⁷ Αποστολικά Διαταγαί, Βιβλίον 8, 32. PG 1, 1132

³¹⁸ Εἰς τόν Λάζαρον. Λόγος 4, 4. PG 48, 1013-1012

αδιαφόρων ανθρώπων. Πολλοί προσέρχονταν στο Χριστιανισμό για να καρπωθούν τα προνόμια που τους δίνονταν³¹⁹. Η αθρόα αυτή προσέλευση στο Χριστιανισμό νέων μελών δημιούργησε δύσκολα προβλήματα ως προς την εξεύρεση τόπων λατρείας για τα συνεχώς αυξανόμενα πλήθη πιστών, την κατάρτιση νέων κληρικών, και την κατήχηση των νέων μελών.

Την διαφορά του ήθους, της βαθύτερης πίστης και του στενότερου συνδέσμου μεταξύ των χριστιανών παλαιότερα επισημαίνει και ο ίδιος ο ιερός Χρυσόστομος³²⁰. Στην κατάπτωση αυτή, εκτός του ανεπαρκούς κατηχητικού έργου, συνέτειναν και οι στην Ανατολή δογματικές έριδες και στη Δύση η επιδρομή των βαρβαρικών φύλων. Η Εκκλησία φυσικά φρόντισε για την ανόρθωση του βίου των χριστιανών και τη βελτίωση του ήθους, καθώς η πολιτεία ανέθεσε σε αυτήν τέτοια καθήκοντα και της παρείχε τα αναγκαία μέσα. Με τα αφθονότερα μέσα που της διατέθηκαν ανέπτυξε τη φιλανθρωπική δράση της, ιδρύοντας περισσότερα και καλύτερα φιλανθρωπικά καταστήματα. Χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής είναι η διατήρηση λειψάνων εθνικών εθίμων. Τέτοια έθιμα παρέμεναν στους γάμους και τις κηδείες.³²¹

Μέγιστης σημασίας για τη ζωή των πιστών είναι ο εκκλησιασμός και κατ' επέκταση η συμμετοχή στη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας, μέσω της οποίας καθαιρούνται οι δαιμονικές δυνάμεις και μετέχει ο άνθρωπος στην όντως ζωή. Απαραίτητη προϋπόθεση, για να δυναθεί ο άνθρωπος να έρθει σε επαφή με το θείο είναι η ενέργεια του Αγίου Πνεύματος. Το Άγιο

³¹⁹ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, όπ.π., σ. 323

³²⁰ Είς τάς Πράξεις. Όμιλία 43, 1. PG 60, 304: «Τοιαῦται αἱ τράπεζαι ἦσαν, ὡς νηφότας πάλιν ἀπιέναι τοὺς ἀκροατάς, καί πρός ἀκρόασιν εἶναι ἐπιτηδεῖουσ. Τί κυνῶν διαφέρομεν ἡμεῖς; Ὁρᾶτε πόσον τό διάφορον;». Είς τό ἀποστολικόν ῥητόν «δεῖ δέ καί αἰρέσεις εἶναι ἐν ὑμῖν», 3. PG 51, 257: «Ἐκ τούτου τοῦ νόμου καί τοῦ ἔθνους ἐγένετό τις συνήθεια θαυμαστή τότε ἐν ταῖς ἐκκλησίαις· συνιόντες γάρ οἱ πιστοί πάντες μετὰ τήν τῆς διαδασκαλίας ἀκρόασιν, μετὰ τάς εὐχάς, μετὰ τήν τῶν μυστηρίων κοινωνίαν, τῆς συνάξεως λυθείσης, οὐκ ἀνεχώρουν εὐθέως οἴκαδε, ἀλλ' οἱ πλούσιοι καί εὐπορώτεροι φέροντες οἴκοθεν τροφάς καί ἐδέσματα, τοὺς πένητας ἐκάλουν, καί κοινάς ἐποιῶντο τραπέζας, κοινάς ἐστιάσεις, κοινά συμπόσια ἐν αὐτῇ τῇ ἐκκλησίᾳ». Είς τόν Ματθαῖον. Όμιλία 32, 7. PG 57, 385: «Τότε αἱ οἰκίαι ἐκκλησίαι ἦσαν, νῦν δέ ἡ ἐκκλησία οἰκία γέγονεν. Οὐδέν ἦν τότε ἐν οἰκίᾳ λαλῆσαι βιωτικόν· οὐδέν ἐστι νῦν ἐν ἐκκλησίᾳ πνευματικόν εἰπεῖν, ἀλλά καί ἐνταῦθα τά ἐκ τῆς ἀγορᾶς ἐπεισάγετε· καί τοῦ Θεοῦ διαλεγομένου, ἀφέντες τό σιγῇ τῶν λεγομένων ἀκούειν, τάναντία φέροντες συμβάλλετε πράγματα· καί εἶθε τά ὑμέτερα· νυνί δέ τά μηδέν ὑμῖν προσήκοντα καί λέγετε καί ἀκούετε». Είς τάς Πράξεις. Όμιλία 43, 1. PG 60, 286: «Πολλοί δέ τῶν προσιόντων οὐδέ ἴσμεν ἀλλήλους. Τό πλήθος τοῦτο, φησί. Οὐδαμῶς, ἀλλ' ἡ ἡμετέρα νωθεία. Τρισχίλιοι ἦσαν καί πεντακισχίλιοι, καί πάντες εἶχον ψυχὴν μίαν· νῦν δέ ἕκαστος τόν ἀδελφόν ἀγνοεῖ, καί αἰσχύνεται τό πλήθος αἰτιώμενος»

³²¹ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, όπ.π., σ. 323. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ἐκκλησιαστική Γραμματολογία, τ. Α', όπ.π., σ. 144

Πνεύμα συγκροτεί το θεσμό της Εκκλησίας, συνέχει και τελειοί τα πάντα³²². Απαιτείται όμως η δέουσα ευταξία³²³ και αυτή επιτυγχάνεται, όταν «σώματος ἀκολουθίαν πρὸς ἑαυτούς οἱ συλλεγόμενοι διατηρῶσι»³²⁴.

Για τους ιερούς Πατέρες της εκκλησίας η προσευχή στον Ναό είναι υψίστης σημασίας. Μέσω της προσευχής ο ακόλαστος γίνεται σώφρων, ο θρασύς επιεικέστερος, ο ράθυμος σπουδαίος³²⁵. Οι ιερείς παρευρίσκονται, ώστε οι ευχές του πλήθους, που είναι ασθενείς, ενωμένες με τις δυνατότερες από αυτές, να προσαχθούν μαζί στον ουρανό³²⁶. Και οι προσευχές λαμβάνουν περισσή δύναμη καθώς η σύναξη αποτελείται από αδελφούς και πατέρες που ενθαρρύνονται μεταξύ τους στον αγώνα αυτό³²⁷. Στην κοινή λατρεία ο πιστός συγχορεύει και συμπροσεύχεται με τους αγγέλους, συνομιλεί με τον Θεό, ενώνεται με τον Χριστό³²⁸. Τόσο υψίστης αξίας είναι η προσευχή, ώστε ο άνθρωπος κατά την ώρα εκείνη ενώνεται με τους αγγέλους και αποδεικνύεται το πόσο υπερέχει της αλόγου φύσεως. Από τους ίδιους τους αγγέλους διδάσκεται με πόσο σεβασμό οφείλει να προφέρει τις ευχές στον Θεό³²⁹. Στην εκκλησία συντηρείται η χαρά των χαιρόντων, η ευθυμία των αθυμούντων, η αναψυχή των καταπονούμενων, η ανάπαυση των κοπιώντων³³⁰.

³²² ΒΛ.ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, “Περί προσευχής”, Λόγος 2. PG 50, 781: “*Ἀμήχανον ἀνθρώπῳ δυνηθῆναι θείαν ἐνεργεῖν ὁμιλίαν ἄνευ τῆς ἐνεργείας τοῦ Πνεύματος, ἀλλά δεῖ ταύτης παρούσης καὶ συνεφαπτομένης τῶν ἁγίων ἀγώνων, οὕτως εἰσελθεῖν, καὶ κἀμψαί γόνατα, καὶ δεηθῆναι, καὶ προσεύξασθαι. Ἐπειδὴ γὰρ κρεῖττον ἢ κατὰ ἄνθρωπον λαλήσαι Θεῷ, δεῖ τὴν χάριν τοῦ Πνεύματος ἐλθοῦσαν εἰς ἡμᾶς ἐπιρρῶσαι, καὶ θαρρύναι, καὶ διδάξαι τῆς τιμῆς τὸ μέγεθος*”. Και “Περί εὐχῆς”, Λόγος 2. PG 63, 586. Βλ. και το στιχηροῖδιόμelo του εσπερινού της Κυριακῆς της Πεντηκοστῆς, στο Πεντηκοστάριον, εκδ. «Αποστολικῆς Διακονίας», Αθήνα 1959 (Ανατύπωση Δ' 1990), σ. 200: “*Πάντα χορηγεῖ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον βρῦει προφητείας, ἱερέας τελειοῖ, ἀγραμμάτους σοφίαν ἐδίδαξεν, ἀλιεῖς θεολόγους ἀνέδειξεν, ὅλον συγκροτεῖ τὸν θεσμόν τῆς Ἐκκλησίας. Ὁμοούσιε καὶ ὁμόθρονε, τα Πατρί καὶ τῷ Υἱῷ, Παράκλητε, δόξα σοι*”.

³²³ ΒΛ. Γ.Ν.ΦΙΛΙΑΣ, «“Πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω” (Α' Κορ. 14,40): Ἔννοια καὶ Σημασία τῆς Παύλειας Προτροπῆς στη Λειτουργικὴ Παράδοση τῆς Εκκλησίας», Πρακτικά των Ζ' Παυλείων, Βέροια 2001

³²⁴ ΒΛ. “Κατὰ τῶν ἀπολειφθέντων”, 4. PG 51, 151.

³²⁵ ΒΛ.ΙΩ.ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ “Εἰς τοὺς ἀνδριάντας”, Ὁμιλία 4, 2. PG 49, 62

³²⁶ ΒΛ. ΙΩ.ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ “Περί εὐχῆς”, Λόγος 2. PG 63, 586-587

³²⁷ ΒΛ. ΙΩ.ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ “Εἰς τὴν Γένεσιν”, Λόγος 2, 1. PG 54, 587

³²⁸ ΒΛ. ΙΩ.ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ “Πρὸς τοὺς μὴ ἀπαντήσαντας εἰς τὴν σύναξιν”, 4. PG 51, 179

³²⁹ ΒΛ. ΙΩ.ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ “Περί προσευχῆς”, Λόγος 1. PG 50, 755

³³⁰ ΒΛ. ΙΩ.ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ “Εἰς τὸν Ἡσαΐαν”, Ὁμιλία 1, 1. PG 56, 98

Επιθυμία των ιερών Πατέρων είναι η συχνή και συνεχής προσέλευση στις συνάξεις³³¹. Κατανοώντας όμως την αδυναμία των ανθρώπων και τη συνεχή μέριμνά τους περί τα βιωτικά, δείχνουν επιείκεια παροτρύνοντάς τους να παρακολουθούν το κήρυγμα έστω και δύο φορές την εβδομάδα. Ιδιαίτερα τονίζεται η συμμετοχή στη λειτουργία της Κυριακής³³². Πιο συγκεκριμένα ο ιερός Χρυσόστομος περιγράφει την εικόνα που είχε το εκκλησίασμα στην εποχή του, εικόνα στην οποία αντικατοπτρίζεται και η εποχή μας: «*Τῶν γάρ εἰς τὴν ἐκκλησίαν ταύτην τελούντων οἱ μὲν οὐδέποτε προσίασιν, ἢ τοῦ ἐνιαυτοῦ ἅπαξ, καὶ τότε εἰκὴ καὶ ὡς ἔτυχεν· οἱ δὲ συνεχέστερον μὲν, καὶ αὐτοὶ δὲ εἰκὴ καὶ ὡς ἔτυχεν· οἱ δὲ συνεχέστερον μὲν, καὶ αὐτοὶ δὲ εἰκὴ καὶ ἀπλῶς, διαλεγόμενοι καὶ ἐρεσχελοῦντες ὑπὲρ τοῦ μηδενός· οἱ δὲ δῆθεν σπουδάζειν δοκοῦντες, οὗτοί εἰσιν οἱ τὴν συμφορὰν ταύτην ἐργαζόμενοι. Εἰ γοῦν τούτων ἔνεκεν σπουδάζετε, βέλτιον καὶ ὑμᾶς μετὰ τῶν ἀμελούντων τετάχθαι· μᾶλλον δὲ τό βέλτιον ἦν, μῆτε ἐκείνους εἶναι ἀμελεῖς, μῆτε τοιούτους ὑμᾶς· οὐχ ὑμᾶς λέγω τούς παρόντας, ἀλλ' ἐκείνους τούς ἀποπηδῶντας»³³³. Η συμμετοχή του λαού στις ακολουθίες ήταν πάντα έντονα κυμαινόμενη με έξαρση, πτώση και μέση κατάσταση³³⁴. Γενικά φαίνεται ότι η έξαρση του εκκλησιασμού συνέπιπτε με τις μεγάλες εορτές της Εκκλησίας. Οι εορτές κατά τις οποίες συναζόταν το μεγαλύτερο πλήθος ήταν τα Χριστούγεννα, το Πάσχα και η Πεντηκοστή. Παράλληλα με τις δεσποτικές αυτές εορτές, στην ποσοτική έξαρση του εκκλησιασματος συνέτεινε και η περίοδος της νηστείας. Παρότι αλλάζουν οι εποχές, διαπιστώνουμε ότι η νοοτροπία των ανθρώπων παραμένει η ίδια: η έξαρση του εκκλησιασματος υπάρχει κατά τις μεγάλες δεσποτικές εορτές, με ιδιαίτερη έμφαση στο Πάσχα, και αυτό από συνήθεια και όχι από μια εσωτερική ανάγκη λατρείας και ευχαριστίας προς τον Θεό. Σύμφωνα με μαρτυρίες, σημαντικά μειώνονταν ο αριθμός των εκκλησιαζομένων, όταν συμμετείχαν στις ιπποδρομίες, τα θέατρα και*

³³¹ Βλ. τις γενικότερες θέσεις επί του θέματος στη μελέτη του Κ. Μπελέζου, *Χρυσόστομος και Απ. Παύλος: Χρονολόγηση των παύλειων επιστολών και χρυσοστόμεια ερμηνευτική*, Αθήνα 2008³.

³³² Βλ. ΙΩ.ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ "Εἰς τὸ ἀσπάσασθε Πρίσκιλλαν καὶ Ἀκύλαν", 1. PG 51, 188. Βλ. και "Περὶ ἐλεημοσύνης", Ὁμιλία 3, 1. PG 49, 291

³³³ Βλ. ΙΩ.ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ "Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους", Ὁμιλία 11, 6. PG 62, 88.

³³⁴ Βλ. ΙΩ.ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ "Πρὸς τοὺς ἐγκαταλειψαντας τὴν σὺναξιν" 1. PG 51 65–67: "Πᾶσα ἡ πόλις ἦν ἐνταῦθα τῇ προτέρᾳ Κυριακῇ, μεστοὶ οἱ περίβολοι, καὶ κύματα ἀπιόντα καὶ ἐπανιόντα ἐμμεῖτο τό πλήθος"

άλλες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, με αποτέλεσμα «οὐδέ τόν κύριον τῆς ἐκκλησίας τόπον ἔστιν ἰδεῖν»³³⁵.

Συχνά οι Πατέρες τους νουθετούν και τους παρακαλούν να τις αποφεύγουν εκφράζοντας την πικρία τους ότι, παρά τις παραινέσεις τους, μερικοί από τους πιστούς μετά την ακρόαση του θείου λόγου λησμονούν τα πάντα και σπεύδουν στη σατανική θεωρία των διασκεδάσεων αυτών. Κατά κόρον τονίζεται η άγνοια των πιστών για τις χριστιανικές εορτές ή, η από συνήθεια συμμετοχή τους. Όπως και στην εποχή μας, βλέπουμε πως οι πιστοί εκκλησιαζόνταν και μετείχαν των αχράντων μυστηρίων από συνήθεια λόγω της εορτής. Σημαντική ήταν και η απουσία των παιδιών από τα εκκλησιαστικά δρώμενα. Αυτό πράγματι, συνδέεται και με τη σημερινή κατάσταση.

Ο αριθμός των νέων είναι απελπιστικά μικρός, αφού προτιμούν την μέχρι πρωΐας διασκέδαση και τον ύπνο, έχοντας την ανοχή ή και την υποστήριξη των γονέων τους. Τα θέατρα, οι καλλιτεχνικές εκδηλώσεις και τα κέντρα διασκέδασης σφύζουν από το φιλοθεάμον κοινό. Και από την άλλη, η κατεξοχήν ημέρα του Κυρίου, η Κυριακή, τιμάται από μια μειοψηφία ενσυνειδήτων χριστιανών, για να μη σχολιάσουμε την ελάχιστη προσέλευση, μόνο ηλικιωμένων, στις καθημερινές ακολουθίες.³³⁶

Σημαντικό ρόλο για την γένεση της αταξίας, κατά τις συνάξεις, διαδραματίζει η έννοια της ραθυμίας. Αυτή, παρουσιάζεται εντονότερα σε πολλούς βαπτισμένους χριστιανούς, εν αντιθέσει προς τους αμύητους. Συνήθεις προφάσεις που προβάλλονται, είναι οι βιοτικές μέριμνες ή οι επείγουσες ασχολίες και η φτώχεια μαζί με τις οικογενειακές υποχρεώσεις, την ίδια ώρα που οικονομείται πάντα χρόνος για τα κοσμικά θεάματα. Λυπηρό είναι και το γεγονός ότι αυτός που δεν προσέχει στα λεγόμενα, κατά τη Θεία Ευχαριστία, «ὁ χασμώμενος καὶ ἐκλελυμένος», παρίσταται σωματικά, η δε διάνοιά του πλανάται αλλού³³⁷ ή κατά τη διάρκεια των αναγνωσμάτων η σκέψη του περιστρέφεται στα βιωτικά. Η ραθυμία δεν περιοριζόταν μόνο στο κήρυγμα, αλλά επεκτεινόταν και κατά την ώρα των προσευχών. Η αδιαφορία προς τα

³³⁵ Βλ. ΙΩ.ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ "Περί Άννης", Λόγος 4, 1. PG 54, 660

³³⁶ Βλ. Βασιλείου Καλπάκη, "Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΤΑΞΗ ΚΑΙ Η ΕΥΣΧΗΜΟΣΥΝΗ ΤΩΝ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΩΝ ΣΥΝΑΞΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΕΡΟ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟ", Θεσσαλονίκη 2007

³³⁷ Βλ. ΙΩ.ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ "Εἰς τοὺς ἀνδριάντας", Ὁμιλία 9, 1. PG 49, 104. Βλ. και "Ἐξήγησις εἰς τόν ΡΜ' ψαλμόν", 2. PG 55, 428: "Ἐἰσί γάρ πολλοί οἱ ἑσθήκασιν μὲν, οὐ βοῶσιν δέ πρὸς τόν Θεόν, ἀλλά τά μὲν χεῖλη πρὸς τόν Θεόν βοᾶ, καί τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ περιφέρει, ἡ δέ διάνοια οὐδενός ἐπαισθάνεται τῶν λεγομένων"

λεγόμενα, η απαιδευσία των ανθρώπων και πρωτίστως η ύπαρξη εσωτερικού βιώματος πρέπει να διορθωθούν και όχι τα ιερά κείμενα που τα κατανοούσαν και, ευτυχώς, τα κατανοούν μέχρι σήμερα ακόμη και αγράμματοι πιστοί.

Πολλές οι δικαιολογίες και οι προφάσεις που προβάλλονταν και θα προβάλλονται, για να δικαιολογήσουν την απουσία του ανθρώπου, από τις ευχαριστιακές συνάξεις. Το παράδοξο είναι ότι πάντα μέσα στην πολυτάραχη ζωή του εξοικονομείται χρόνος για την ψυχαγωγία, αλλά όχι για την κατά Θεόν αγωγή της ψυχής. Μέρος ευθύνης για αυτήν την κατάσταση φέρουν και οι ιερείς, όταν εμπλέκονται σε κοσμικές ασχολίες: «*Νυνί δέ οί τοῦ Θεοῦ ἱερεῖς τρυγητῶ καὶ ἀμητῶ παρακάθηνται, καὶ πράσει καὶ ἀγορασίᾳ προσόδων. Ἡμεῖς δέοί πρός αὐτά τῶν οὐρανῶν τά ἅδυντα καλούμενοι καὶ εἰς τά ἀληθινὰ Ἄγια τῶν ἀγίων εἰσιόντες, ἐμπόρων καὶ παλιγκαπήλων ἀναδεχόμεθα φροντίδας. Ἐντεῦθεν καὶ Γραφῶν ἀμέλεια πολλή, εὐχῶν ῥαθυμία καὶ ἠπερί τά ἄλλα πάντα ὀλιγωρία*»³³⁸.

Ο κήρυκας της αγάπης δεν θα μπορούσε να επικεντρωθεί μόνο στην επισήμανση στοιχείων που λυμαίνονται την ευταξία της λατρείας, αλλά και να επεκταθεί σε νοουθεσίες. Όταν συζητάμε για πνευματικά, η ψυχή πρέπει να απαλλαχθεί από κάθε βιωτικό και γήινο και καθαρή να ακροασθεί τους θείους λόγους. Κατά τον χρόνο της προσευχής χρειάζεται όχι φωνή, αλλά διάνοια, όχι έκταση χεριών, αλλά συντεταμένη ψυχή. Οι Άγιοι Πατέρες δεν τους ζητάνε τίποτα περισσότερο από το να αφιερώσουν στον Θεό δύο ώρες από την εβδομάδα τους. Είναι λυπηρό ότι τα πνευματικά, σε αντίθεση προς τις βιωτικές μέριμνες, αντιμετωπίζονται ως πάρεργα, αφήνοντας την ψυχή λιμοκτονούσα και στάσιμη. Ο Ναός και η κοινή λατρεία στοχεύουν στην ψυχική ανάταση του πιστού και στην ένωσή του με το θείο. Αν δεν υπάρχει όμως προσπάθεια από μέρους του πιστού να υπερκεράσει τα όλα προβλήματα που τον κατακλύζουν, ούτε η προσευχή θα γίνει με θέρμη, αλλά πολύ περισσότερο η ψυχή δεν θα γαληνέψει.

³³⁸ ΒΛ.ΙΩ.ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ “Εἰς τόν Ἰωάννην”, Ὁμιλία 96, 4. PG 58, 763-764

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Ορθόδοξη Εκκλησία έχει χαρακτηριστεί και όχι άδικα από πολλούς Έλληνες και ξένους, ορθόδοξους και ετερόδοξους, ως λειτουργική Εκκλησία, γεγονός που συνιστά την ουσία της πνευματικής ζωής της και την έκφρασή της. Η σύγχρονη λειτουργική έρευνα έχει δείξει ότι η λειτουργική ζωή της Εκκλησίας σχετικά με το θέμα της τάξης και της ευσημοσύνης χαρακτηρίζεται από την πολιτιστική, γλωσσική, γεωγραφική και θεολογική προέλευση και κατεύθυνση της κάθε τοπικής Εκκλησίας. Αυτό βέβαια όχι από ψυχαναγκαστικό κέλευσμα ή ιδεοψυχαναγκαστικό συλλογισμό, αλλά από καθαρά σωτηριολογική και λυτρωτική αφύπνιση και στόχο. Κύριο μέλημα επιτέλεσης της λατρείας είναι η διαφύλαξη της ιερότητάς της και της ευταξίας των τελουμένων ιερών ακολουθιών. Είναι καίριας σημασίας οι πιστοί να γνωρίζουν «πώς δει εν οίκω Θεού αναστρέφεσθαι, ήτις εστίν εκκλησία Θεού ζώντος, στύλος και εδραίωμα της αληθείας» (Τιμ. Α' 3, 15).

Τα πάντα μέσα στην Εκκλησία πρέπει να γίνονται με ευπρέπεια και τάξη. Η εστίαση στο θέμα αυτό αποσκοπεί στο να υπογραμμίσει ορισμένες από τις πολλές και ποικίλες πτυχές της αποστολής και του έργου της Εκκλησίας μέσα στον κόσμο, καθώς και τον τρόπο και την ευθύνη της συμμετοχής των πιστών στη ζωή της.

Η ευταξία της θείας Λατρείας, μετά από την ιστορική καταγραφή και την αγιοπατερική πείρα, μας διδάσκει το αληθινό χριστιανικό ήθος, αυτό δηλαδή που χαρακτηρίζεται από υπακοή, ταπείνωση, εγρήγορση, προσοχή, σεβασμό στην προσωπικότητα του αδερφού, επίγνωση της σημασίας της ιεραρχικής δομής της Εκκλησίας. Θεμελιώδες στοιχείο της ευταξίας της θείας Λατρείας είναι η αναγνώριση του γεγονότος ότι κανείς δεν εισέρχεται στην Βασιλεία του Θεού μόνος.

Η λατρεία της Εκκλησίας είναι λογική και για να είναι ευάρεστη στον Θεό, πρέπει να χαρακτηρίζεται εκτός των άλλων από ευταξία και ωραιότητα. Σ' αυτό συνάδει και η προτροπή του θείου Παύλου να λατρεύεται ο Θεός «μετά αιδούς και ευλαβείας» (Εβρ. 12, 28) ώστε «ομοθυμαδόν εν ενί στόματι δοξάζωσι τον Θεόν και Πατέρα του Κυρίου και

πατέρα του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού (Ρωμ.15, 6).Επειδή η εκκλησιαστική ζωή είναι μυστηριακή είναι εύλογο να γίνεται λόγος για την ευταξία και την ευπρέπεια των εκκλησιαστικών ακολουθιών.

Σε μια εποχή που αντί της ευλαβείας κυριαρχεί η ματαιοδοξία και αντί της προσευχής επικρατεί η επίδειξη και τη σεμνότητα αντικατέστησε η πρόκληση, η έννοια της ευταξίας στις συνάξεις είναι ένα θέμα που τίθεται και προβάλλεται και στις δύο Διαθήκες. Είναι χαρακτηριστικό, κατά τον απόστολο Παύλο, ότι στις συνάξεις είναι ανεπίτρεπτες οποιεσδήποτε αταξίες και ακαταστασίες, διότι ο Θεός δεν είναι Θεός σύγχυσης και ακαταστασίας, αλλά ειρήνης και ευταξίας. Ο εκκλησιασμός, η μετοχή στη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας και κατά μία ευρύτερη έννοια η προσευχή αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση, για να έλθει ο πιστός σε επαφή με το θείο. Μέσω των ιερών οι προσευχές όλων προσάγονται στον ουρανό. Κατά την ώρα εκείνη ο άνθρωπος ενώνεται με τους αγγέλους, αποδεικνύοντας πόσο ανώτερος είναι της αλόγου φύσεως, και από κοινού υμνούν και δοξάζουν τον Θεό. Κατά τούτο, στην Εκκλησία η ψυχή του πιστού αγάλλεται, ευθυμεί και αναψύχεται.

Η διατήρηση του πνεύματος της λατρείας απαιτεί την ύπαρξη της δέουσας ευπρέπειας από τους πιστούς, την οποία υπαγορεύουν και τα ίδια τα παραγγέλματα των ιερών ακολουθιών. Η εύσχημη στάση του σώματος, η εξωτερική καθαρότητα των μελών του και η πνευματική ετοιμασία του συνειδότος αποτελούν την απαραίτητη προϋπόθεση προσέλευσης στις συνάξεις και μετοχής στα Άχραντα Μυστήρια. Πλούσια λοιπόν είναι η ωφέλεια του πιστού από τη μετοχή του στις συνάξεις, καθώς περιτειχίζεται ο άνθρωπος από τα διδάγματα των θείων Γραφών και η ψυχή ανίσταται, αναπτερώνεται, αναμορφώνεται και μετα-μορφώνεται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Αρχαία Ελληνική Γραμματεία

Αριστοτέλη, *Περί αρετών και κακιών*, 1250b

Πλάτωνα, *Πολιτεία*, βιβλίο γ', 400e

Πατερική και Εκκλησιαστική Γραμματεία

Αθανασίου Παρίου, «*Δήλωσις της εν τω Αγίω Όρει ταραχών αληθείας*»,
Εκδόσεις Θεωδωρήτου μοναχού, Αθήνα 1988

Αθανασίου Παρίου, «*Ότι εν τη Θεία Λειτουργία ευχή*», εκδ. «Δ. Χαβιαρά»
*Περιγραφή Ιστορική και τοπογραφική της εν Πανορμώ Σύμης
Ιεράς Μονής του Ταξιάρχου Μιχαήλ της επιλεγομένης
Πανορμίτου, Σάμος 1911*

Αθανασίου Παρίου, «*Βίος και πολιτεία του εν Αγίοις Μακαρίου*», εκδ.
Γεωργίου Βουτζαδή Ιερέως εν Ερμουπόλει 1897

Βασιλείου Μεγάλου «*Κεφάλαια των κατά πλάτους όρων*», PG 31

Βασιλείου Μεγάλου «*Κεφάλαια των όρων των κατ'επιτομήν*», PG 31

Γρηγορίου Νύσσης, «*Άσμα άσμάτων*», Λόγ. ιε'. ΒΕΠΕΣ 66

Γρηγορίου Νύσσης, «*Εξηγήσις του Άσματος των άσμάτων*»: H. Langerbeck,
Gregorii Nysseni opera, 6, ΒΕΠΕΣ 66, 159).

Γρηγορίου Νύσσης, *Επιστολή*, «*Ένα ταξίδι στα Ιεροσόλυμα*», http://arantaortodoxias.blogspot.Gr/2013/10/blog-post_842.html

Θεοδωρήτου Κύρου, «*Είς τήν πρός Ρωμαίους έπιστολήν*», Κεφάλαιον 12, 1.
PG 82, 185B.

Θεοδώρου Μοψουεστίας, «*Όμιλία 13*»(δεύτερη περί του βαπτίσματος),
έκδ. R. Tonneau - R. Devresse, Roma 1949

Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, «*Είς τήν πρός Ρωμαίους έπιστολήν*»,
Κεφάλαιον 12. PG 124, 497A-C.

Ιωάννου Χρυσοστόμου, «*Υπόμνημα εις τήν πρός Ρωμαίους*». Όμιλία 20,
2. PG 60

Ιωάννου Χρυσοστόμου, «*Κατά Ιουδαίων*», Λόγος 5. PG 48

- Ιωάννου Χρυσοστόμου, «Εἰς τοὺς ἀνδριάντας», Ὁμιλία 4, 2. PG 49, 62
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, «Περὶ εὐχῆς», Λόγος 2. PG 63, 586-587
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, «Εἰς τὴν Γένεσιν», Λόγος 2, 1. PG 54, 587
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, «Πρὸς τοὺς μὴ ἀπαντήσαντας εἰς τὴν σύναξιν», 4. PG 51, 179
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, «Περὶ προσευχῆς», Λόγος 1. PG 50, 755
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, «Εἰς τὸν Ἡσαΐαν», Ὁμιλία 1, 1. PG 56, 98
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, «Εἰς τὸ ἀσπάσασθε Πρίσκιλλαν καὶ Ἀκύλαν», 1. PG 51, 188.
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, «Περὶ ἐλεημοσύνης», Ὁμιλία 3, 1. PG 49, 291
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, «Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους», Ὁμιλία 11, 6. PG 62, 88.
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, «Πρὸς τοὺς ἐγκαταλείψαντας τὴν σύναξιν» 1. PG 51
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, «Περὶ Ἄννης», Λόγος 4, 1. PG 54, 660
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, «Εἰς τοὺς ἀνδριάντας», Ὁμιλία 9, 1. PG 49, 104. Βλ. καὶ «Ἐξήγησις εἰς τὸν ΡΜ' ψαλμόν», 2. PG 55, 428
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, «Περὶ παρθενίας», 12,4, PG 48, 542.
- Ισίδωρου Πηλουσιώτη, «Ἐπιστολῶν βιβλίον 3, Ἐπιστολή 75», Θεοδοσίῳ Ἐπισκόπῳ. PG 78, 781C-D
- Νικοδημοῦ Ἀγιορείτου, «Ἑρμηνεία εἰς τὰς ἸΔ' Ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου, τ. Α'», εκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1989,
- Νικολάου Καβάσιλα, «Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν καὶ περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς», [Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ Ἀσκητικῶν], ΕΠΕ, Θεσ/νίκη 1979
- Φιλοθέου Βρυέννιου, «Διδαχὴ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων», Κων/πολη 1883

Βιβλία καὶ Ἄρθρα

- Αγουρίδη, Σ. «Ἀποστόλου Παύλου πρώτη πρὸς Κορινθίους ἐπιστολή», εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1982
- Αθηναγόρα (Μητρ. Παραμυθίας), «Νεώτεροι ἀπόψεις περὶ τῆς διδασκαλίας, διδαχῆς καὶ Ἀποστολικῶν Διαταγῶν», στο Ἐκκλησιαστικός Φάρος 32(1933)
- Αλιβιζάτου, Α. «Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες», εκδ. Ἀποστολική Διακονία, Αθήνα 1997
- Αρκά, Ν. «Ἀθανάσιος Ὁ Πάριος», Αθήναι 1960,
- Βαλληνδρά, Νικ. Μητροπολίτου Πατρῶν, «Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος Συναξάριον», ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΙΓ (1995)
- Βακαλόπουλου, Α. «Ἱστορία τοῦ ν. Ἑλληνισμοῦ Δ' Τουρκοκρατία 1669 – 1812. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνοδος τοῦ γένους». Θεσσαλονίκη 1973
- Βάντσου, Χ. «Ὁ Γάμος καὶ ἡ προετοιμασία αὐτοῦ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου ποιμαντικῆς» (διδ. Διατριβή), Αθήνα 1977
- Βεργωτή, Γ. Ἡ νηστεία τῆς Μ.Τεσσαρακοστῆς, Θεσ/νίκη 1983

- Βερίτη, Γ.** «Το αναμορφωτικό κίνημα των Κολλυβάδων και οι δύο Αλέξανδροι της Σκιάθου», *Ακτίνες* 6, (1943), σσ. 32-40.
- Βούλγαρη, Χ.** «Η ενότης της Αποστολικής Εκκλησίας», Θεσ/νίκη 1974.
- Γιανναρά, Χ.** «Η ελευθερία του ήθους», Εκδ. Ίκαρος Αθήνα 1979,
- Γκουτζιούδη, Μ.** «Η λατρευτική δραστηριότητα των χριστιανικών κοινοτήτων από την εποχή της Καινής Διαθήκης μέχρι το διάταγμα των Μεδιολάνων», εκδ. «Μέθεξις» Αθήνα 2014
- Δανιέλου, Ι.** «Αγία Γραφή και Λειτουργία. Η βιβλική θεολογία των μυστηρίων και των εορτών κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας», Αθήνα 1981
- Δεσπότη, Σ.** Η ιεραποστολική περιοδεία του Παπύλου στον ελλαδικό χώρο (Μακεδονία, Αχαΐα, Ασία), Αθήνα, Ουρανός, 2010.
- Του ιδίου,** Η Επουράνια Λατρεία στα κεφ. 4-5 της Αποκάλυψης του Ιωάννη, Wiesbaden 2000.
- Δημητρόπουλο, Π.** «Χριστιανισμός και οικογένεια», Αθήνα 1960
- Ευδοκίμωφ, Π.** «Η προσευχή της ανατολικής Εκκλησίας», εκδ. «Αποστολική Διακονία» 1982
- Ευδοκίμωφ, Π.** «Η Ορθοδοξία», μτφρ. Α.Μουρτζόπουλος, Θεσ/νίκη 1972
- Ευστράτιου, Ι.** (Αρχιμ.), *Πατρολογία*, τόμ. Α', Θεσ/νίκη 1971
- Ζαχαρόπουλου, Ν.** «Ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, ως διδάσκαλος πνευματικής ζωής», Θεολογικόν Συμπόσιον, χαριστήριο εις τον καθηγητήν Π.Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1967
- Ζηζιούλα, Ι.** (Μητρ.Περγάμου), «Η ενότης της Εκκλησίας εν τη θεία Ευχαριστία και τω επισκόπῳ κατά τους τρεις πρώτους αιώνας», εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1990
- Ζήση, Θ.** (Πρωτ.), «Η σωτηρία του ανθρώπου και του κόσμου κατά τον άγιον Ιωάννην Χρυσόστομον» [Πατερικά, 2], εκδ. «Βρυέννιος», Θεσ/νίκη 1992
- Θεοδώρου, Ευ.** «Μαθήματα Λειτουργικῆς, τ.Α'», εκδ. Πανεπιστημίου Αθηνῶν, Αθήναι 1986.
- Θεοδωρήτου Μοναχού** «Ιστορία και Θεολογία του Κολλυβαδικού Κινήματος», Ambrosia Publication, Αθήναι 1988
- Θραψανιώτη, Γ.** «Οι Αποστολικές Διαταγές και οι πηγές τους», στο *Γρηγόριος Παλαμάς*, 92 (Ιαν.-Φεβρ. 2009), τεύχ.826, σσ. 38-48
- Ιωαννίδη, Θ.,** «Αταξίες κατά την τέλεση του Κυριακού Δείπνου στην πρώτη Εκκλησία της Κορινθου: Κοινωνιολογική και λειτουργική προσέγγιση», *Απόστολος Παύλος και Κόρινθος (Πρακτικά διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κόρινθος 23-25 Σεπτεμβρίου 2007)*, τόμ. Α', Αθήνα 2009, σσ, 651-689.
- Καραβιδόπουλου, Ι.,** «Η δε γυνή ίνα φοβῆται τον άνδρα (Εφ.5,33). Φόβος και αγάπη στη σχέση των συζύγων κατά τον Απ.Παύλο», στο *Βιβλικές Μελέτες Γ'* [Βιβλική Βιβλιοθήκη 28], εκδ.Π.Πουρναρά, Θεσ/νίκη 2004, σσ. 105-122.

- Καραβιδόπουλου, Ι.** «Το Ευαγγελικό ανάγνωσμα της ακολουθίας του Γάμου. Ερμηνευτική προσέγγιση» στο *Βιβλικές Μελέτες Γ'* [Βιβλική Βιβλιοθήκη 28], εκδ.Π.Πουρναρά, Θεσ/νίκη 2004, σς. 86-98.
- Καλαντζάκη, Σ.** «Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη», εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσ/νίκη 2006
- Καλπάκη, Β.** «Η λειτουργική τάξη και η ευσημοσύνη των ευχαριστιακών συνάξεων κατά τον Ιερό Χρυσόστομο», Θεσσαλονίκη 2007
- Καλυβοπούλου, Α.** «Χρόνος τελέσεως της Θείας Λειτουργίας, «Καιρός του ποιήσαι τω Κυρίω» [Ανάλεκτα Βλατάδων, 37], Θεσ/νίκη 1982
- Καλογήρου, Ι.** «Εξάιρετοι ιδιότητες του χριστιανικού γάμου προερχομένου από τον συναφή θεσμόν της αρχικής θείας δημιουργίας και της εν Χριστώ αναδημιουργίας», *Κληρονομία* 20 (1988), σσ. 54-69.
- Καρμίση, Ι.** «Γάμος,(Δογματική)», στο *ΘΗΕ* 4 (1965) 206.Δογματική της Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας, τόμ.Γ', εκδ. «Σωτήρ», Αθήναι 1961
- Κογκούλη, Ι.Β.** «Η ευχαριστιακή αγωγή εις την παιδικήν ηλικίαν των 6-13 ετών. Ορθόδοξος θεώρησις και συμβολή εις την μυστηριακήν αγωγήν», Θεσ/νίκη 1980
- Κογκούλη, Ι.Β. Οικονόμου Χ.Κ., Σκαλτσής Π.Ι.,** «Το Βάπτισμα»[Θεία Λατρεία και Παιδεία, 2], εκδ. «Λυδία», Θεσ/νίκη 1992
- Κουτσούρη, Δ.** «Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό», Αθήνα 1991
- Ματσούκας, Ν.** «Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', Έκθεσις της Ορθόδοξης πίστεως σε αντιπαράθεση με τη Δυτική Χριστιανοσύνη» [Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, Αριθμ.,3], εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσ/νίκη 1998
- Μεταλληνού, Γ.** «Αθανάσιος ο Πάριος», Εργογραφία, Ιδεολογία Βιβλιογραφικά ΕΕΘΣΠΑ Λ' (1995), σσ. 293-349.
- Μεταλληνού, Γ.** «Τουρκοκρατία, Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», Αθήνα 1993
- Μεταλληνού, Γ.** «Η Θεολογική μαρτυρία της εκκλησιαστικής λατρείας», Αθήνα 1995
- Μίλα, Ν.** «Το εκκλησιαστικόν δίκαιον της Ορθόδοξου Ανατολικής Εκκλησίας», μτφρ.Α.Αποστολοπούλου, Αθήνα 1906
- Μιλόσεβιτς, Ν.** «Η θεία Ευχαριστία ως κέντρον της θείας Λατρείας.Η σύνδεσις των μυστηρίων μετά της θείας Ευχαριστίας», εκδ.Π.Πουρναρά, Θεσ/νίκη 2005
- Μπελέζου, Κ.** *Γυναίκες και Απόστολος Παύλος (οι δύο προς Κορινθίους Επιστολές, υπό το φως της εκκλησιαστικής παραδόσεως και της σύγχρονης φεμινιστικής ερμηνευτικής)*, Αθήνα 2012.
- Του ιδίου,** *Χρυσόστομος και Απ. Παύλος: Χρονολόγησις των παύλειων επιστολών και χρυσοστόμεια ερμηνευτική*, Αθήνα 2008³.
- Νέλλα, Π.** «Ζώνον θεούμενον, προοπτικές για μιά ορθόδοξη κατανόηση του ανθρώπου», Αθήνα 1979

- Παπαδόπουλου, Στ.** «Πατρολογία. Ὁ τέταρτος αἰών», τ. Β', Ἀθήνα 1990.
- Παππούλιδη, Κ.** «Το Κίνημα των Κολλυβάδων», Εκκλησιαστικά ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἑκατονπεντηκονταετηρίδος, 7, Ἐν Ἀθήναις 1991, σ. 29.
- Ράλλη Γ. – Ποτλή Μ.,** «Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων, τομ. Β'», Ἀθήναι, 1852
- Ράντοβιτς, Α.** «Φιλοκαλική Αναγέννηση του ΙΗ' και ΙΘ' αἰώνα και οι Πνευματικοί καρποὶ της», Ἴδρυμα Γουλανδρὴ Ἀθήνα 1984
- Ροδόπουλου, Π.** *Ἡ αναφορά της Λειτουργίας του Κλήμεντος*, ΑΠΘ, Θεσ/νίκη 1959
- Ροδόπουλου, Π.** *Ὁ καθαγιασμός των δώρων της Θείας Ευχαριστίας κατά τα λειτουργικά κείμενα των εκκλ. συγγραφέων Ανατολῆς και Δύσεως*, ΑΠΘ, Θεσ/νίκη 1968
- Ροδόπουλου, Π.** *The Sacramentary of Serapion*, ΑΠΘ, Θεσ/νίκη 1967
- Σημανδηράκη, Ε.** «Ἡ παρά τοις Ρωμαιοκαθολικοῖς τελέσειουργία των μυστηρίων του Βαπτίσματος, του Χρίσματος και της Θείας Ευχαριστείας μετά την Β' Σύνοδο του Βατικανού ἐξ' ἀπόψεως Ὀρθοδόξου», διατριβή ἐπι διδακτορία, Ἐν Ἀθήναις 1979.
- Σμέμαν, Α.** «Ἐπιτομή, εἴτε συλλογή των θείων της πίστεως δογμάτων», ἐν Λειψία της Σαξωνίας ἀν τη τυπογραφεία ου Βραϊτκοφ και Ερτελ, Ἐν ἔτει σωτηρίῳ αὐσ' (1806)
- Σμέμαν, Α.** (μτφρ. Ν. Χριστοδούλου) «Ἡ λειτουργική ἀναγέννηση στην Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία», Λάρινακα 1989
- Σμέμαν, Α.** «Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη. Εἰσαγωγή στη λειτουργική θεολογία», ἐκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1991
- Σμέμαν, Α.** «Θεολογία και Ευχαριστία», στο: *Ἡ Λειτουργική Ἀναγέννηση και ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία*, Λάρινακα 1989
- Σμέμαν, Α.** «Μεγάλη Σαρακοστή» (πορεία προς το Πάσχα), ἐκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1984
- Σκαλτσή, Π.** «Τὰ διακονικά παραγγέλματα καὶ ἡ στάση τῶν πιστῶν στὴ θεία λειτουργία», ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999
- Σκαλτσή, Π.** «Ἡ βαπτισματικὴ ἀναγέννηση», στο *Λειτουργικὲς μελέτες Ι*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσ/νίκη 1999
- Σκαλτσή, Π.** «Ἱστορικὴ διαμόρφωση της Ἀκολουθίας του Ἁγίου Βαπτίσματος», στο *Το Ἅγιον Βάπτισμα*, Πρακτικά Ἀ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου, ἐκδ. της Ἐκκλησίας της Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1970, σσ. 56-78.
- Σκαλτσή, Π.** «Ἡ των συμβόλων ἀλήθεια (Φαινομενολογική και θεολογική προσέγγιση)», στο *Λειτουργικὲς Μελέτες Ι*
- Σκαλτσή, Π.** «Ἡ προβαπτισματικὴ νηστεία», στο *Λειτουργικὲς Μελέτες Ι*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσ/νίκη 1999
- Σκαλτσή, Π.** «Γάμος και θεία Λειτουργία, Συμβολὴ στην Ἱστορία και τη θεολογία της Λατρείας», ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσ/νίκη 1998

- Στεφανίδη, Β.** «Εκκλησιαστική Ιστορία ἀπ'ἀρχῆς μέχρι σήμερον», εκδ.Παπαδημητρίου, Αθήνα 2000
- Ταγαρά, Ε.** «Λειτουργικά Στοιχεία στο έργο των Αποστολικών Διαταγών» Διπλ. Εργασία, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2010.
- Τρεμπέλα, Π.** «Ἀρχαί καί χαρακτήρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Συμβολαί εἰς τήν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας», τ. Α', εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Αθήναι 1993
- Τρεμπέλα, Π.** «Υπόμνημα εἰς τάς ἐπιστολάς τῆς Καινῆς Διαθήκης, Ἐπιστολαί πρὸς Ῥωμαίους – Β' πρὸς Κορινθίους, τ.Α'», εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Αθήναι 1989.
- Τρεμπέλα, Π.** «Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικῆς Εκκλησίας», τόμ.Γ', Αθήναι 1961
- Τρεμπέλα, Π.** «Ἡ τελεσιουργία του αγίου βαπτίσματος πάλαι τε και νυν», Εκδόσις του Θρησκευτικού Περιοδικού "Ζωή", 1925
- Τρωιάνου, Σ. – Πουλή, Γ.** «Εκκλησιαστικό δίκαιο», εκδ. Σάκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2003
- Τσάμη, Δ.** «Λειτουργική», εκδ. «Μέλισσα», Θεσ/νίκη 1993
- Τσερεβελάκη, Ι.** «Σχέσεις Κλήρου και λαού στη θεία Λειτουργία», <http://theologoi-kritis.sch.gr/docs/arthrografia/tsevelakis.doc>
- Φειδά, Β.** «Εκκλησιαστική Ιστορία, τ. Α'», Αθήναι 1992
- Φίλια, Γ.** «Στις πηγές της Ευχαριστιακῆς ενότητος κλήρου και λαού», ΣΥΝΑΞΗ, τ. 50, 1994, σσ. 101-107.
- Φίλια, Γ.** «Το βάπτισμα κατά τις λειτουργικές πηγές της Αντιοχειανῆς Εκκλησίας», Αθήνα 1996
- Φίλια, Γ.** «Πάντα ευσχημόνως και κατά τάξιν γινεσθω (Α' Κορ. 14,40) Εννοια και σημασία της παύλειας προτροπῆς στη λειτουργική παράδοση της εκκλησίας», Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού Συνεδρίου Εκκλησιά και Κόσμος κατά τον Απ. Παύλο, Βέροια, 2001.
- Φίλια, Γ.** «Τα λειτουργικά σχόλια του Πηδαλίου», «Πρακτικά Β' επιστημονικού Συνεδρίου, Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης – 200 χρόνια από την κοίμησή του», Σεπτ. 2009, έκδοση Ιερού Κοινοβίου Οσίου Νικοδήμου, Πεντάλοφος Παιονίας 2011
- Φίλια, Γ.** «Λειτουργική», τόμ. Α' εκδ. «Γρηγόρη», Αθήνα, 2006
- Φίλια, Γ.** «Το Βάπτισμα κατά τις Λειτουργικές πηγές της Αντιοχειανῆς Εκκλησίας», Αθήνα 1996
- Φουντούλη, Ι.** «Λειτουργική Α'. Εισαγωγή στή Θεία Λατρεία», εκδ. «Μυγδονία», Θεσσαλονίκη 1995
- Φουντούλης Ι. Μ.**, «Ἡ θεία Λειτουργία των Αποστολικών Διαταγών», στο *Θεΐαι Λειτουργΐαι, Κείμενα Λειτουργικῆς Γ*, Θεσ/νίκη 1986.
- Φουντούλη, Ι.** «Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας» ,τ. Ε', εκδ.«Ἀποστολική Διακονία», Αθήνα 2003
- Φουντούλη, Ι.** «Θεία Λειτουργία των Αποστολικών Διαταγών», στο *Θεΐαι Λειτουργΐαι, Κείμενα Λειτουργικῆς Γ*, Θεσ/νίκη 2007

- Φωτίου, Ι.** «Ο Γάμος ως μυστήριο αγάπης κατά την Καινή Διαθήκη, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1994
- Χαστούπη, Α.** *Διδασκαλία του Ιουδαισμού*, Αθήνα 1979.
- Χρήστου, Π.** «Ελληνική πατρολογία», εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1985.
- Χριστοφιλοπούλου, Α.** «Ελληνικόν εκκλησιαστικόν δίκαιον», *Ιδιωτική Εκδοση*, Αθήνα 2005.

Ξενογλώσση

- Altaner, B.** *Patrologie*, Freiburg 1958,
- Brightman, F.E.** *Liturgies Eastern and Wester*, τόμ.Ι, Oxford 1896
- Barber, J. Lightfoot**, *The Apostolic fathers*, part II, 1, Hildesheim-New York 1973,
- Cerfaux, L.** «La Multiplication des Pains dans la liturgie de la Didache», *Biblica* 40(1959), 45-62.
- Derreesse, R.** *Le patriarcat d' Antioche*, depuis la paix de l' eglise jusqu'a la conquete Arabe, Paris 1945.
- Dix, G.** *The shape of the Liturgy*, Glasgow 1955
- Downing, F.** *Order and (dis)order in the First Christian Century: A General Survey of Attitudes*. Print.
- Dugmore, C.W.** *The Influence of the Synagogue upon the Divine Office*, London 1964
- Funk, F.X.** *Didascalia et Constitutiones Apostolicae*, Paderborn 1905
- Hamman, A.** *Le Baptême et la Confirmation*, Paris, Desclee, 1969
- Harnack, A.** *Die lehre der zwolf Apostel*, Leipzig 1884
- Hartman, L.**, «Two Early Reading of First Corinthians: Clement of Rome and Third Corointhians», *Απόστολος Παύλος και Κόρινθος (Πρακτικά διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κόρινθος 23-25 Σεπτεμβρίου 2007)*, τόμ. Α', Αθήνα 2009, σσ, 651-689.
- Jungmann, J.** *The early liturgy*, Notre Dame, Ind., 1959
- Karagounis, C.C.** «A House Church in Corinth? An Inquiry into the Structure of Early Corinthians Christianity», *Απόστολος Παύλος και Κόρινθος (Πρακτικά διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κόρινθος 23-25 Σεπτεμβρίου 2007)*, τόμ. Α', Αθήνα 2009, σσ, 651-689.
- Lebreton, J.** «Le desaccord de la foi populaire et de la theologie savante dans l'eglise chretienne du IIIe siecle», στο *Revue d'Histoire ecclesiastique* 20(1924)32.
- Liddell, H.G. – Scott, R.** *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα, τόμ.1
- Martin, V.** *Histoire de l'eglise*, τόμ. 6, Paris 1947
- Martimort, A.G.** « Nouvel examen de la tradition Apostolique d' Hippolyte», στο *Bulletin de literature Ecclesiastique* ,τόμ. 88, 1987, 85-101.
- Metzger, M.** *Les Constitutions Apostoliques 1-3*, SC 320, Paris 1985

- Meyendorff, J.** *Γάμος μιά ορθόδοξη προοπτική*, Μετάφρ. Δ.Αυγουστίδη, Αθήνα 1983
- Petit, L.** *Athanase de Paros* «Dictionnaire de Theologie Catholique I» 2189 – 2190
- Ritzer, K.** *Le mariage dans les Eglises chretiennes du Ier au XI siecle*, Paris 1970
- Schoeps J.**, *Theologie und Geschichte des Judenchristentums*, Tübingen 1949
- Zwiwerblowski, R.J.** « On the baptismal rite according to St. Hippolytus», *Studia Patristica* 2(1957), 39-45.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η λατρευτική ευταξία κατά τους Κολλυβαδες Πατερες

Η σύγχρονη λειτουργική θεολογία και έρευνα οφείλει πολλά στους αγωνιστές αυτούς και πρωτοστάτες της αναδείξεως της ωραιότητας, της τάξεως, της ευσημοσύνης και της απλανούς νοηματοδότησης της θείας λατρείας και της λειτουργικής βιώσεως του λαού του Θεού, για την εποχή τους, αλλά πολύ περισσότερο για το σήμερα.

Αγωνία πνευματική των Κολλυβάδων³³⁹ δεν ήταν οι νεωτεριστικές μεταρρυθμίσεις, αλλά οι εκ της παραδόσεως αρνούμενες με ευλάβεια, γνώση και επιστημοσύνη αλλαγές, που θα συντελούσαν στην ανατροπή των τυποποιήσεων, στην ουσίωση του λειτουργικού βιώματος, στην επιστροφή στο γνήσιο πρωτοχριστιανικό και πατερικό πνεύμα, στην μετοχή στο θεοποιό μυστήριο της θείας ευχαριστίας, κατά την πράξη της αρχαίας Εκκλησίας και τα προστάγματα των αγίων πατέρων και μυσταγωγών. Οι Κολλυβάδες πατέρες, γνώστες όσο λίγοι της θείας λατρείας και ιδιαίτερα των περι την ευχαριστία προβληματισμών, έχοντες δε λιπαρή επίγνωση των πατερικών θέσεων, αντιστοιχούν στις απλανείς θέσεις της αδιαιρέτου Εκκλησίας και υπεραμύνονται της ορθοδόξου παραδόσεως. Τα καίρια αιτήματα του φιλοκαλικού κινήματος ήταν η ενσυνείδητη μετοχή στη λογική λατρεία του Θεού, σύνθεση δόγματος και λειτουργικού ήθους, ευσχήμεων υπακοή στους κανόνες και τα Τυπικά των αγίων πατέρων και της μοναχικής παραδόσεως, ευχαριστιακή ζωή και αναστάσιμη βίωση κατά τη δεσποτική ημέρα της Κυριακής, ενεπίγνωστος αγιασμός δια των Μυστηρίων και ο υπαρχιακός εκκλησιασμός των πιστών.

Όσον αφορά την έννοια της ευσημοσύνης, φυσικά και τη συνδέουν με τη θεία λατρεία. Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με τη στάση των πιστών στη θεία λατρεία³⁴⁰, αυτή καθορίζεται όχι από την ιδιοβουλία τους αλλά από την τελεστική τάξη της ορθοδόξου λειτουργικής παραδόσεως³⁴¹. Έτσι η κοινή λατρεία των πιστών, για να είναι εύτακτη, συντονισμένη και

³³⁹ Οι μεγάλοι διδάσκαλοι της Εκκλησίας και του Γένους Μακάριος Νοταράς, Νικόδημος Αγιορείτης και Αθανάσιος Πάριος και αργότερα ο Νεόφυτος Κausσοκαλυβίτης.

³⁴⁰ Βλ. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Τὰ διακονικά παραγγέλματα και ἡ στάση τῶν πιστῶν στὴ θεία λειτουργία*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 46-48, όπου αναφορὰ εἰδικὰ στὴ γονυκλισία, τὴν ορθία στάση καὶ τὰ σχετικά διακονικά παραγγέλματα.

³⁴¹ Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α΄*, ὄπ.π., σ. 238

ευσχημών, είναι ανάγκη να αντιστοιχεί στον κανόνα της σεβασμίας αυτής παραδόσεως. Το λειτουργικό αυτό αίτημα δεν ανέχεται εξάλλου αυθαίρετες, συναισθηματικού τύπου, προσωπικές εκφράσεις ευλαβείας, τα οποία συντρίβουν και ανατρέπουν την ευσημοσύνη, την τάξη και τον συντονισμό των λατρευτικών συνάξεων. Για τους Κολλυβάδες Πατέρες, το καθετί από τα τελούμενα στη θεία λατρεία έχει βαρύνουσα σημασία για την τάξη και ευσημοσύνη της. Γενικότερα από την ευρύτερη μελέτη αυτών των πατέρων, η ένσταση υπέρ της αξίας του τυπικού της λατρείας, την οποία λιπαρώς εβίωναν, αγαπούσαν και σπούδαζαν, ήταν δικαιολογημένα αυστηρή, επειδή αυτό κατα τη διδασκαλία τους περιφυλάσσει την τάξη, την ευπρέπεια, την ευσημοσύνη και τελικά αυτή την ουσία της.³⁴²

Ο όσιος Αθανάσιος ο Πάριος

Ο Όσιος Αθανάσιος ο Πάριος (το πραγματικό του επώνυμο ήταν Τούλιος αλλά από την πολλή αγάπη του προς τη γενέτειρα του, το αντικατέστησε με το Πάριος) ήταν ένας επιφανής θεολόγος και μέγας διδάσκαλος του Γένους, από τους πολυγραφότερους και σπουδαιότερους συγγραφείς της εποχής του. Γεννήθηκε στο Κώστο της Πάρου γύρω στο 1721 μ.Χ.³⁴³ Ο πατέρας του Απόστολος καταγόταν από την Καταβατή Σίφνου, που και σήμερα ζουν εκεί Τούλιοι ή Τόληδες. Η μητέρα του ήταν Παριανή, από το αρχοντικό γένος Δαμμία.

Την πρώτη του παιδεία την έλαβε στη γενέτειρά του και συνέχισε, το 1745 μ.Χ., στη Σμύρνη κοντά στον Ιερόθεο Δενδρινό και τον Ιατροφιλόσοφο Χριστόδουλο. Το 1752 μ.Χ. αναχώρησε για το Άγιο Όρος και γράφτηκε στην περιώνυμη Αθωνιάδα Σχολή, που διηύθυνε ο Νεόφυτος Κausοκαλυβίτης και αργότερα ο Ευγένιος Βούλγαρης. Μαθήματα άκουσε αργότερα στην Κέρκυρα και από τον Νικηφόρο Θεοτόκη. Με παράκληση του Παν. Παλαμά ήλθε στο Μεσολόγγι αλλά μετακλήθηκε στη Θεσσαλονίκη για να διδάξει (1767 - 1770 μ.Χ.). Από την Αθωνιάδα Σχολή, όπου κλήθηκε για να διδάξει, αναγκάστηκε να αποχωρήσει εξαιτίας της αναμίξεώς του στις έριδες των Κολλυβάδων. Χειροτονείται πρεσβύτερος από τον εκεί εφυσηχάζοντα

³⁴² Βλ. Φραγγέλιον, σ. 65.

³⁴³ Για το βιο και την πολιτεία του Αγ. Αθανασίου, βλ. κατ' επιλογήν, π. Νικολάου Εμμ. Αρκά, *Αθανάσιος ο Πάριος* Αθήναι 1960, π. Γ. Μεταλληνού, *Αθανάσιος ο Πάριος, Εργογραφία, Ιδεολογία Βιβλιογραφικά* ΕΕΘΣΠΑ Λ' (1995) σσ.293-349.

πλέον επίσκοπο πρώην Κορίνθου Μακάριο Νοταρά³⁴⁴ Έφτασε στη Θεσσαλονίκη και ανέλαβε τη διεύθυνση της εκεί Σχολής μέχρι το 1786 μ.Χ. Επιθυμώντας να επιστρέψει στην Πάρο, αναχώρησε στα τέλη του 1786 μ.Χ. από τη Θεσσαλονίκη, αλλά τελικά βρέθηκε στη Χίο.

Ως Διευθυντής της Σχολής της Χίου κατόρθωσε να τη διευρύνει και να την οδηγήσει σε μεγάλη ακμή (1788 - 1811 μ.Χ.). Σε ηλικία 90 περίπου χρόνων αποσύρθηκε στο μονίδιό του Αγίου Γεωργίου Ρευστών. Εκεί συνεχίζει τη συγγραφή του μέχρι σχεδόν την κοίμησή του στις 24 Ιουνίου 1813 μ.Χ.

Θεωρείται, ως ο μεγαλύτερος Θεολόγος και πλέον διάσημος Έλληνας του 18^{ου} αιώνα μετά τον Ευγένιο Βούλγαρη³⁴⁵, παρά το ότι χαρακτηρίστηκε ως άκρως συντηρητικός³⁴⁶. Το 1995, κατετάγη και επισήμως μεταξύ των αγίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας³⁴⁷.

Ο Όσιος Αθανάσιος έζησε και πολιτεύθηκε σε μία πολύ δύσκολη εποχή ενώ κατάφερε να περισώσει την ιερά παράδοση και να την μεταγγίσει στις επόμενες γενιές. Αναδείχθηκε ζωντανός φορέας της και λαμπρός υπουργός της σε μια περίοδο κατά την οποία ο ορθόδοξος πιστός λαός διερχόταν διαμέσου δύο επικίνδυνων συμπληγμάτων. Του Ισλαμισμού από τη μια και του Ρωμαιοκαθολικισμού από την άλλη. Ο πρώτος είχε σαν όπλο την βίαιη σκληρότητα που του επέτρεπε η Τουρκική κυριαρχία και ο δεύτερος συγκάλυπτε τους κόπους του για διάβρωση του Ελληνισμού, με υποκριτική δολιότητα, με τη συμπαράσταση ενίοτε του Οθωμανού δυνάστη³⁴⁸. Οι δύο αυτοί παράγοντες καθιστούσαν τους χρόνους της Τουρκοκρατίας περίοδο σκληρής δοκιμασίας για τους χριστιανικούς λαούς της Ανατολής. Η Εκκλησία συνεχίζει να λειτουργεί ως ένα αδιάτμητο

³⁴⁴ Βλ. π. Γ. Μεταλληνού, Αθανάσιος ο Πάριος, Εργογραφία, Ιδεολογία Βιβλιογραφικά ΕΕΘΣΠΑ Λ' (1995) Σ.294

³⁴⁵ Θεοδωρήτου Μοναχου *Ιστορία και Θεολογία του Κολλυβαδικού Κινήματος*, σ.11, L. Petit, *Athanase de Paros Dictionaire de Theologie Catholique* I 2189 - 2190

³⁴⁶ Ν. Ζαχαροπούλου, *Ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, ως διδάσκαλος πνευματικής ζωής*, Θεολογικόν Συμπόσιον, χαριστήριον εις τον καθηγητήν Π.Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 70

³⁴⁷ επισκ.Νικόδημου Βαλληνδρά Μητροπολίτου Πατρών, *Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος Συναξάριον*, ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΙΓ (1995) 535 – 536.

³⁴⁸ Βλ. Για τη δράση της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας στην Ελλάδα κατ' αυτήν την περίοδο της Τουρκοκρατίας, Βλ. Α. Βακαλόπουλου *Ιστορία του ν. Ελληνισμού Δ' Τουρκοκρατία 1669 – 1812. Η οικονομική άνοδος του γένους*. Θεσσαλονίκη 1973 σσ. 112-156

σώμα με κέντρο τη Θεία Λατρεία συντηρώντας έτσι τη χριστιανική πίστη³⁴⁹. Αυτό επετεύχθη, γιατί η Θεία Λατρεία παρέμεινε αδιάφθορη, αφού διασφαλίστηκε στα διάφορα ορθόδοξα μοναστικά κέντρα. Τα τελευταία, σύν τοις άλλοις, όχι μόνο διατηρούσαν άφθαρτη την παραδοσιακή εκκλησιαστική λατρεία αλλά προσέφεραν στο Ιερατείο τη στοιχειώδη λειτουργική μόρφωση που διέσωσε τον κεντρικό πυρήνα της ορθόδοξης λατρείας. Ως αποτέλεσμα παρατηρείται η επικράτηση του μοναστικού τυπικού στις ενορίες.

Η περίοδος στην οποία δραστηριοποιείται ο Αγ. Αθανάσιος χαρακτηρίζεται από μια στασιμότητα και σχετική συντήρηση της ήδη διαμορφωμένης Θείας Λατρείας, χωρίς να παρατηρούνται οι δυνατότητες δημιουργικής συνέχειας και προοδευτικής εξέλιξης. Ο Άγιος Αθανάσιος επισημαίνει αρκετές φορές το χαμηλό πνευματικό επίπεδο των περισσότερων κληρικών και το θεωρεί τροχοπέδη στην παραδοσιακή εξέλιξη της Θείας Λατρείας. Επαινεί τον Άγιο Μακάριο Κορίνθου το Νοταρά, ο οποίος με σειρά μέτρων προσπάθησε να αναμορφώσει και να ανορθώσει το πνευματικό επίπεδο του ναού και του Ιερού Κλήρου.³⁵⁰

Ο Άγιος Αθανάσιος αναδεικνύεται δεινός γνώστης και μελετητής της λειτουργικής ζωής της Εκκλησίας ανά τους αιώνες εξαιτίας της θεολογικής του κατάρτισης και της παραμονής του στο πνεύμα και τη διδασκαλία των Πατέρων. Επίσης, καθιερώνεται ως ο πρωταγωνιστής του Κολλυβαδικού κινήματος στον αγώνα της Ορθόδοξης Εκκλησίας απέναντι στις καινοτομίες της Δύσης. Τέλος, ο ίδιος τάσσεται ενάντια στις υφέρπουσες, υποσυνείδητες συγκαταθέσεις στο πνεύμα της εκκοσμίκευσης καθώς και στις εσωτερικές εκπτώσεις της λατρευτικής ζωής που προάγουν τη διάβρωση της εκκλησιαστικής παράδοσης.

Προτάσεις του αγίου Αθανασίου για τα ιερά μυστήρια

Οι προτάσεις που κατατίθενται από τον άγιο Αθανάσιο τον Πάριο βοηθούν στην εξυγίανση της λατρείας ώστε να καθίσταται Θεία και Λογική. Τα πορίσματα αυτά αποτελούν τον άξονα στην ανανεωτική

³⁴⁹ Βλ. π. Γεωργίου Μεταλληνου, *Τουρκοκρατία, Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Αθήνα 1993, σ. 106, και, Ι. Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική Α'. Εισαγωγή στη Θ. Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 33.

³⁵⁰ Βλ. Παρίου, *Βίος και πολιτεία του εν Αγίοις Μακαρίων*, εκδ. Γεωργίου Βουτζαδή Ιερέως εν Ερμούπολει 1897 σ. 22 - 23

λειτουργική ευταξία που προτείνει η κίνηση της φιλοκαλικής αναγέννησης του 18^{ου} αιώνα³⁵¹.

Τέλεση του αγίου Βαπτίσματος κατά την Μεγάλη Τεσσαρακοστή.

Λόγω του πένθιμου χαρακτήρα της Μ. Τεσσαρακοστής και του δέοντος σεβασμού προς αυτήν την κατανυκτική περίοδο δεν τελούνται μυστήρια, με εξαίρεση του Σάββατο ή την Κυριακή και την ημέρα του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου³⁵², επειδή στο Βάπτισμα αρμόζει χαρά και Ευχαριστία, και όχι πένθος και θλίψη. Εξάλλου η περίοδος της Μ. Τεσσαρακοστής χρησίμευε ως στάδιο προετοιμασίας των κατηχουμένων για να βαπτιστούν κατά την εσπερινή λειτουργία του Μ. Σαββάτου³⁵³.

Τελετουργικές οδηγίες περί του Αγίου Βαπτίσματος και αναθεώρηση των Λατινικών καινοτομιών

Ο Όσιος Αθανάσιος είναι ευαίσθητος σε ζητήματα τελετουργικής ευταξίας και φροντίζει πειθόμενος στο αποστολικό Λόγιο «*Πάντα ευσημόνως και κατά τάξιν γινέσθω*³⁵⁴», να δίνει οδηγίες και κατευθύνσεις γνήσιου ορθόδοξου προσανατολισμού. Ιδιαίτερα εστιάζει την προσοχή του στα σημεία εκείνα, στα οποία οι δυτικοί Ρωμαιοκαθολικοί διαφοροποιούνται από τη χριστιανική παράδοση εισάγοντας νέες μεθόδους και τρόπους αγνώστους στην τελετουργία των Ιερών Μυστηρίων.

Το σοβαρό απόπημα που εισάγεται στην παπική εκκλησία είναι η αντικατάσταση του ορθοδόξως νοουμένου και τελουμένου βαπτίσματος από ένα είδος ραντισμού, κατά το οποίο ο προσερχόμενος στη Χριστιανική Πίστη ραντίζεται με σταγόνες νερού, πράξεις που καθιστούν τον προσερχόμενο αβάπτιστο κατά γενική ομολογία³⁵⁵. Οι Λατίνοι κατήργησαν τελείως την Αποστολική Διάταξη κατά την οποία βαπτίζεται ο πιστός με

³⁵¹ Βλ. Ραντοβιτς, Αμφιλόχιου, *Φιλοκαλική Αναγέννηση του ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα και οι Πνευματικοί καρποί της*, Αθήνα 1984, σ.5

³⁵² Βλ. Παρίου Αθ., *Δήλωσις της εν τω Αγίω Όρει ταραχών αληθείας*, Εκδόσεις Θεωδωρήτου μοναχού, Αθήνα 1988, σ. 85

³⁵³ Βλ. π. Γεωργίου Δ. Μεταλληνού, *Η Θεολογική μαρτυρία της εκκλησιαστικής λατρείας*, Αθήνα 1995, σσ. 262 - 264

³⁵⁴ Α' Κορ. Επ. Παύλου 14.40

³⁵⁵ Παρίου *Επιτομή, είτε συλλογή των θείων της πίστεως δογμάτων, εν Λειψία της Σαξωνίας αν τη τυπογραφεία ου Βραιτκοφ και Ερτελ, Εν έτει σωτηρίω αωσ' (1806)*, σ. 350 υποσημείωση (1)

τρεις καταδύσεις στο νερό, εκτελώντας το βάπτισμα μόνο με ράντισμα και επιχύσεις.

Επιπλέον καινοτομούν και στην παρουσία των αναδόχων στο βάπτισμα³⁵⁶ η οποία δεν είναι διακριτική, αφού ορίζουν αναδόχους και των δυο φύλων μαζί χωρίς να τηρούνται οι όροι και να πληρούνται οι προϋποθέσεις. Γνώμονας για την επιλογή των αναδόχων τίθεται μόνο η φιλία ή το υλικό κέρδος με θλιβερές συνέπειες. Κατ' αυτόν τον τρόπο παραθεωρείται η κατάσταση της πίστης τους και γίνεται δευτερευούσης σημασίας το γεγονός ότι αναλαμβάνουν και εγγυώνται τη χειραγώγηση του νέου Χριστιανού στην μόνη αληθινή πίστη. Η ύπαρξη πολλών αναδόχων έχει κι άλλο ένα άσχημο ακόλουθο. Ο βαπτιζόμενος αποκτά πολλά ονόματα, εξαιτίας της συνήθειας να θέτει ο κάθε ανάδοχος κι από ένα όνομα.

Το λειτουργικό έργο του Αγίου Αθανασίου του Παρίου

Ο Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος ως γνώστης της Θεολογίας των Πατέρων και συνεχιστής της ησυχαστικής παράδοσης³⁵⁷ έχει να καταθέσει ένα σπουδαίο λειτουργικό έργο, το οποίο αποτελεί σταθμό για τη λειτουργική ζωή της εκκλησίας, σε μια εποχή κατά την οποία το πνεύμα του κακώς νοουμένου Διαφωτισμού ευθύνεται για τον κίνδυνο αλλοίωσης της πατροπαράδοτης Πίστης και του τρόπου υπάρξεως των λατρευτικών συνάξεων. Ο Άγιος, λοιπόν, αγωνίζεται με τη ζωή του και την πένα του, και στέκεται φρουρός της παράδοσης που τείνει να αλλοιωθεί, χαρίζοντας παράλληλα στους μεταγενέστερους μια επιτυχημένη λειτουργική κίνηση που αναγεννήθηκε βαπτιζόμενη στην Ιερά Παράδοση.

Η ανανέωση και η αναμόρφωση της Θείας Λατρείας που ο ίδιος εισηγείται είναι αποτέλεσμα αυτής της μεγαλειώδους σύνθεσης και διακρίνεται ως καινοτομία, σύμφωνα με την οποία η αληθινή πρόοδος βρίσκεται μόνο στην επάνοδο στους γνήσιους λειτουργικούς θεσμούς της Εκκλησίας των Πατέρων. Από τα ανανεωτικά σημεία στα οποία έδωσε έμφαση ο άγιος είναι: η ακρίβεια της τήρησης της τάξης της Θείας

³⁵⁶ Βλ. Εμμ Σημανδηράκη (πρωτ.) *Η παρά τοις Ρωμαιοκαθολικοίς τελέσιουργία των μυστηρίων του Βαπτίσματος, του Χρίσματος και της Θείας Ευχαριστίας μετά την Β'Συνοδο του Βατικανού εξ' απόψεως Ορθοδόξου*, διατριβή επι διδακτορία, Εν Αθήναις 1979. σ 49 – 141.

³⁵⁷ Βλ. Παππουλίδη, *Το Κίνημα των Κολλυβάδων*, Εκκλησιαστικά εκδόσεις Εθνικής Εκατονπεντηκονταετηρίδος, 7, Εν Αθήναις 1991, σ. 29.

Λατρείας, του παραδεδομένου τελετουργικού μέρους των Ιερών Μυστηρίων και Ακολουθιών, ώστε να αποφεύγονται αφορμές αλλοίωσης της ουσίας και της παραφθοράς των τυπικών εκφράσεων μέσα στην Εκκλησία, επιπλέον η ανάγκη ζωικής λιτότητας και απλότητας με τη συνοδεία πάντα ένθερμου ζήλου κυρίως επί ορισμένων επιμέρους λειτουργικών θεμάτων σχετικών με τα Ιερά Άμφια και τα ιερά σκεύη των Ιερών Ναών. Οι ανανεωτικές αυτές μεταρρυθμίσεις αναδεικνύουν το ιδιαίτερα λαμπρό ενδιαφέρον του Αγίου για το πνευματικό ζωντάνεμα της λειτουργικής ζωής³⁵⁸.

Ο άγιος Αθανάσιος έδωσε τις κατευθυντήριες εκείνες οδούς σύμφωνα με τις οποίες μπορεί να ανανεωθεί η λειτουργική ζωή, χωρίς να θιγεί στο παραμικρό η ουσία της. Με τις ενέργειές του κατέστησε φανερό ότι δεν χρειάζεται μια νέα λατρεία, πιο επαρκής για τη συνεχώς αυξανόμενη εκκοσμίκευση της εποχής αλλά αντίθετα είναι αναγκαία η επανεύρεση του αληθινού νοήματος και της δύναμης της λατρείας, δηλαδή της εγκόσμιας εκκλησιαστικής και εσχατολογικής διάστασης και συνάφειάς της³⁵⁹.

Ο ίδιος, χωρίς να υπολογίζει κόπους, υποβλήθηκε σε μεγάλες φροντίδες προκειμένου να μαθητεύσει δίπλα σε σοφούς διδασκάλους και να ερευνήσει τις βιβλιοθήκες προκειμένου να αποδείξει και να εξακριβώσει την αρχαία όντως παράδοση³⁶⁰ με σκοπό να αποτελέσει την πηγή που θα αρδεύσει όχι μια στείρα επιστροφή στον τύπο του παρελθόντος, αλλά στην ουσία του.

Ο άγιος Νικόδημος ο αγιορείτης

Ο άγιος Νικόδημος ο αγιορείτης στα σχόλια του στους κανόνες του Πηδαλίου και συγκεκριμένα σε αναφορά λειτουργικών θεμάτων κάνει επισταμμένα λόγο σε ζητήματα σχετικά με την ευταξία της Λατρείας της Εκκλησίας. Κινούμενος από το αίσθημα της ποιμαντικής αγωνίας για την προσεκτικότερη επιτέλεση των ιερών Ακολουθιών όσο και αυτό της Θείας

³⁵⁸ Βλ. Γ. Βερίτη, *Το αναμορφωτικό κίνημα των Κολλυβάδων και οι δύο Αλέξανδροι της Σκιάθου*, Ακτίνες 6, (1943) σ. 104

³⁵⁹ Βλ. π. Αλέξανδρος Σμέμαν, (μτφρ. Ν. Χριστοδούλου) *Η λειτουργική αναγέννηση στην Ορθόδοξη Εκκλησία* Λάρινα 1989, σ. 113

³⁶⁰ Βλ. Παρίου *Ότι εν τη Θεία Λειτουργία ευχή*, εκδόσεις Δ. Χαβιαρά *Περιγραφή Ιστορική και τοπογραφική της εν Πανορμώ Σύμης Ιεράς Μονής του Ταξιάρχου Μιχαήλ της επιλεγμένης Πανορμίτου*, Σάμος 1911, σς 145 – 166.

Λειτουργίας επισημαίνει το ορθόν και δέον γενέσθαι, έτσι ώστε να διασώζεται η ορθόδοξη ταυτότητα και αυτοσυνειδησία.

Συγκεκριμένα κάνει λόγο για τις «αγάπες», τη συνήθεια της πρώτης Εκκλησίας και ότι δεν τεκμαίρεται επιτέλεση συμποσίων εντός του ιερού ναού.³⁶¹ Ανάλογα σχολιάζει για την χρήση στη Θ. Λειτουργία ένζυμου αγίου Άρτου³⁶², για την τελετουργική ορθότητα του ζέοντος ύδατος³⁶³, για την απευκτέα περίπτωση να χυθούν ή να φαγωθούν από παρεισφρυσαντα ζωύφια τα άχραντα Μυστήρια³⁶⁴, το θέμα της Λατρείας του προσώπου του Κυρίου και εξ αυτού της λατρευτικής προσκύνησης του τιμίου Άρτου και του ζωοποιού Αίματος³⁶⁵, στην τριαδολογική ερμηνεία της ενεργείας του Αγ. Πνεύματος κατά την ώρα του καθαγιασμού των τιμίων Δώρων³⁶⁶, στην απαγόρευση θείας μεταλήψεως λαϊκών εντός του ιερού Βήματος³⁶⁷, στην αποκλειστική μετάληψη υπό των πιστών μόνο του θείου Μαργαρίτου και όχι εκ των υπολοίπων μερίδων του αγίου Δισκαρίου³⁶⁸, περί της εσφαλμένης αραιούς προσελεύσεως στη θεία Κοινωνία³⁶⁹, περί του τρόπου της θείας Μεταλήψεως και χρησιμοποίησεως του κογχλυαρίου³⁷⁰, ήτοι της θείας λαβίδος, την απαγόρευση χρησιμοποίησεως ιερών σκευών³⁷¹, το θέμα της διατηρήσεως και της καθαριότητας τόσο των ιερών σκευών όσο και των ιερών αμφίων³⁷², περί της χρησιμοποίησεως του ιερού συνθρόνου από φιλοξενούμενο ιερουργούντα Αρχιερέα³⁷³, ποια πρέπει να είναι η ηθική υπόσταση του προσκομίζοντος τα τίμια Δώρα, περί της τριαδολογικής διατυπώσεως του Τρισαγίου³⁷⁴, περί του ότι το αντίδωρο είναι «ηγιασμένος άρτος»³⁷⁵, για την συχνότητα επιτέλεσης της Θείας Λειτουργίας επ' ονόματι

³⁶¹ Γ. Ν. Φίλια, Τα λειτουργικά σχόλια του Πηδαλίου, «Πρακτικά Β' επιστημονικού Συνεδρίου, Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης – 200 χρόνια από την κοίμησή του», Σεπτ. 2009, έκδοση Ιερού Κοινοβίου Οσίου Νικοδήμου, Πεντάλοφος Παιονίας 2011 σ. 163

³⁶² Ο.π. σ.163

³⁶³ Ο.π. σ. 164

³⁶⁴ Ο.π. σ. 165

³⁶⁵ Ο.π. σ. 166

³⁶⁶ Ο.π. σ. 166

³⁶⁷ Ο.π. σ. 167

³⁶⁸ Ο.π. σ. 168

³⁶⁹ Ο.π. σ. 168

³⁷⁰ Ο.π. σ. 169

³⁷¹ Ο.π. σ. 170

³⁷² Ο.π. σ. 170

³⁷³ Ο.π. σ. 173

³⁷⁴ Ο.π. σ. 174

³⁷⁵ Ο.π. σ. 174

του αγ. Ιακώβου του αδελφοθέου³⁷⁶, περί της Προηγιασμένης Θείας Λειτουργίας και του χρόνου τελέσεώς της³⁷⁷, περί του προηγιασμένου Σώματος³⁷⁸, τί πρέπει να γίνεται κατά την εορτή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου³⁷⁹.

Επισημαίνει πρακτικές τελέσεως ιερών Μυστηρίων. Όσον αφορά το Μυστήριο της Βαπτίσεως, τα σχετικά με την κατάδυση και ανάδυση του βαπτιζομένου, τα περί των κατηχουμένων και άρνησης της πίστης ακόμα και όταν δεν έχουν βαπτισθεί³⁸⁰.

Στα του Μυστηρίου του Γάμου περί της ιερολογημένης μνηστείας και την μη τέλεση κατά την περίοδο της Μεγάλης Τεσσαρακοστής³⁸¹.

Στο Μυστήριο της Χειροτονίας το θέμα των Διακονισσών και της συμμετοχής των στην Θεία Κοινωνία, περί των όρων «χειροτονία» και «χειροθεσία»³⁸².

Θέματα για τον Μικρό και Μεγάλο Αγιασμό, την Πασχαλινή Ακολουθία, πότε τελείται ο ασπασμός της Αναστάσεως. Σχετικά με την τάξη Εγκαινίων Ναού, της χρήσης ιερών Αντιμνησίων, για το θέμα της γονυκλισίας και πότε ακριβώς τελείται η Ακολουθία, περί του Μυστηρίου του ιερού Ευχελαίου τα σχετικά με το άγιον Μύρο και συγκεκριμένα με την ποιμαντική διασάφηση του όρου καθώς και τον τρόπο παρασκευής του³⁸³.

Αξιοσημείωτα τυγχάνουν τα σχόλιά του περί της Μεταλήψεως των νεκρών, περί του χώρου ενταφιασμού και περί των ιερών Μνημοσύνων³⁸⁴.

Στα θέματα πρακτικής επιτέλεσης των Ακολουθιών του Νυχθημέρου περί των ευχών της Εννάτης και του Εσπερινού, για την διάκριση ανάλογα του περιεχομένου που έχουν οι ευχές καθώς και για την υποχρεωτική τέλεση υπό των κληρικών της επταδικής ακολουθίας³⁸⁵.

Κάνει λόγο με εκτενή σχόλια και σε θέματα Διακονικού, εξορκιστών επανάληψης των Μυστηρίων, της ιεράς Ψαλμωδίας και της διακρίσεως του Ψαλτηρίου σε καθίσματα ³⁸⁶.

³⁷⁶ Ο.π σ. 175

³⁷⁷ Ο.π σ. 176

³⁷⁸ Ο.π σ. 177

³⁷⁹ Ο.π σ. 177

³⁸⁰ Ο.π σ. 178 - 179

³⁸¹ Ο.π σ. 179 - 180

³⁸² Ο.π σ. 180 - 181

³⁸³ Ο.π σ. 181 - 186

³⁸⁴ Ο.π σ. 186 - 187

³⁸⁵ Ο.π σ. 187 - 189

³⁸⁶ Ο.π σ. 189 - 192